

Az irodalom-üzlet

/

**Vállalkozás és kultúra
a könyvkiadásban**

Az irodalom-üzlet

/

Vállalkozás és kultúra
a könyvkiadásban

Szerkesztette:

Hites Sándor, Rózsafalvi Zsuzsanna, Somorjai Szabolcs

Petőfi Irodalmi Múzeum

Budapest, 2023

A kötet „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana”
MTA Lendület Kutatócsoport
2022. május 20-án a Petőfi Irodalmi Múzeummal közösen rendezett
konferenciájának anyagát tartalmazza.

PIM Studiolo

A Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos könyvsorozata

Sorozatszerkesztő: Parádi Andrea

Szerkesztő: Hites Sándor, Rózsafalvi Zsuzsanna, Somorjai Szabolcs

Olvasószerkesztő: Totth Benedek

Borítóterv, tipográfia, tördelés: Rimanóczy Andrea

Kiadó: Petőfi Irodalmi Múzeum – Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Demeter Szilárd főigazgató

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter ügyvezető

ISBN 978-615-5517-94-5

ISSN 2064-7581

© Szerzők, szerkesztők, 2023

© Petőfi Irodalmi Múzeum, 2023

TARTALOM

Előszó / 7

Granasztói Olga: „Mindegy, hogy mit, csak újdonság legyen”
/ Eladható könyvek a magyar könyvpiacra 1788-ban. Egy
nemzetközi adatbázis tanulságai / 11

Fekete Norbert: Csengery Antal és a Magyar Tudományos
Akadémia Könyvkiadó Bizottsága / 24

Devescovi Balázs: A Falusi esték népszerűsége és hibái
a korabeli sajtó alapján / 52

Tóth Dóra: Ponyvanemesítési üzlet / 83

Wirágh András: Terjedés és terjesztés / A századfordulós
szövegtranszfer csatornái / 105

Teller Katalin: Olcsó könyv- és füzetsorozatok tömegfogalma
az 1870–80-as és az 1920-as években / 125

Rózsafalvi Zsuzsanna: „Látom kikelni zörgő papíros-sírjuk-
ból tizennyolc évi munkásságom termékeit” / Rákosi Viktor
munkái / 145

Rákai Orsolya: „Üzletes sajtó” és írói szabadság / 172

Arany Zsuzsanna: „Író kontra reklám?” / Reflexiók
az irodalmi marketingtevékenységre a Nyugatban / 202

Buda Attila: Két pogánnyal egy hazában / A Nyugat Kiadó
története 1938 és 1949 között / 223

Koloh Gábor: A Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet szerep-
vállalása a két világháború közötti nemzetállami territoriali-
zációban / 247

Tüskés Anna: Dormándi László és a Pantheon Kiadó / 267

Bibliográfia / 291

ELŐSZÓ

„Magyarországon a legnehezebb könyvet eladni, hát erre csak nagyon kiváló emberek vállalkoznak” – olvashatjuk Móricz Zsigmond *Úri muri*jában a százkötetes Jókai-kiadásra előfizetőket gyűjtő Lekenczey Muki kapcsán. Vajon csakugyan nehéz volt? Kik, miért és hogyan vállalkoztak rá mégis?

A magyar könyvpiacot működtető kiadók és kereskedők a klasszikus századfordulón családi alapon szerveződtek. Ezek a vállalkozások idővel társas cégekké, később részvénytársaságokká fejlődtek, a könyvkereskedésekből országos jelentőségű kiadók váltak – a 19. századi könyvkiadásnak is alaptendenciája a „családi kapitalizmus” átalakulása „mendezseri kapitalizmussá”. Robbanásszerűen növekvő, tartalmilag és formailag egyaránt gyorsan differenciálódó iparágról van szó, melyben az egyre szélesedő és egyúttal egyre osztottabbá váló, egyre speciálisabb igényeket támazstó közönség növekvő olvasási igényei, illetve a kiadók újításai kölcsönösen hatottak egymásra, fokozva a könyv- és lapkiadás volumenét. A sajtótermékek és könyvek megjelentetésében egyaránt érdekelt vállalatok technikai és szellemi apparátusát (benne a szedőtől a lektoron és a szerkesztőn át a könyvügynökig egy sor új hivatással és szaktudással) idővel már bankok és üzleti

befektetők tőkéje finanszírozta, ami visszahatott a kiadványozási stratégiára is.

A 2019 nyarán a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében alakult *A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana* MTA-Lendület Kutatócsoport egyik kiemelt kutatási területe az irodalmi termelés anyagi kultúráinak és piacainak a vizsgálata, vagyis annak feltárása, hogy ebben az időszakban milyen finanszírozási formákban és gazdasági környezetben zajlott az irodalmi szövegek létrehozása, forgalmazása és fogyasztása.¹

Jelen kötet a Kutatócsoport 2022. május 20-án a Petőfi Irodalmi Múzeummal közösen rendezett konferenciájának szerkesztett anyagát tartalmazza. A rendezvényre olyan előadásokat vártunk, amelyek a 18-19. század fordulójától a 20. század első feléig terjedő időszakban vizsgálják a magyarországi irodalmi könyv- és lapkiadás alakulását. Az ekkor elhangzott tizenhét előadásból tizenkettő kapott helyet a kötetben.

E gyűjtemény jellegénél fogva nem törekedhet átfogó vizsgálatra, de a tanulmányok nyomán így is rámutathatni bizonyos tendenciákra. Elsősorban arra, mennyire koraiak a példái annak az üzletstratégiának, melyben a kiadványok témája és típusa alapján kalkulált eladhatóság mellett maga a forgalmazott mű mellékessé, felcserélhetővé válik. Ez éppúgy megfigyelhető a 18. század végén a külföldi csempészkiadványok terjesztésében (Granasztói Olga) és az 1900 körül kiépülő országos tömegsajtó szövegáramoltatási technológiáiban és hálózataiban (Wirágh András). A különbség abban áll, hogy a szerzői jog (vagyis a modern szerzői identitás) az előbbiben még nem játszik szerepet, az utóbbiban pedig éppen a haté-

¹ A Kutatócsoport tagjairól, céljairól és eddigi eredményeiről ld. honlapunkat: <https://polecolit.abtk.hu/>

kony forgalmazás érdekében, annak révén számolódik fel. Ez utóbbi jelenség ellenpontjaként ugyanennek az időszaknak a fejleménye, hogy az életműszerződés könyvkiadói innovációja révén a szerzői név márkanévként is intézményesül (Rózsa-falvi Zsuzsanna).

Szembetűnő továbbá, hogy a nyomtatási termékek tömegesedését (elsősorban a néplapok és a ponyva kapcsán) a gazdasági szempontok mellett szinte egyidőben vezették művelődéspolitikai célok is – a 19. század közepén egyéni értelmiségi kezdeményezésre (Devescovi Balázs), a kiegyezés után pedig állami szerepvállalással és koordinációval (Tóth Dóra). A könyv- és sajtópiac tömegesedésének a folyamatát ugyanakkor nem lehet megérteni anélkül, hogy figyelemmel lennénk magának a „tömeg” társadalomfilozófiai értelemben vett fogalmának a változására (Teller Katalin), részben éppen ezeknek a kiadványtípusoknak a nyomására vagy velük összefüggésben.

Kétségtelen, hogy a nyomtatási technológiák változásai és a piaci verseny (vagy éppen a kooperáció és a kartell változó arányainak) erőterében alakuló, az olvasó- vagyis fogyasztórétegek nyelvi, kulturális és gazdasági differenciáltságára tekintettel lévő (vagy éppenséggel azokat előhívó, felerősítő) kiadói és forgalmazói stratégiák elsősorban üzleti logikát követtek. Ám az is éppennyire jellemző, hogy a kiadóipar egyúttal általában vett kultúrafejlesztési, a világirodalom megismertetésének szándékából fakadó (Tüskés Anna) vagy nemzetépítési törekvések és az ezeket mozgató politikai érdekek eszközeként és médiumaként is szolgált. Akár magának a nemzetépítésnek a biopolitikai feltételeit témává téve (Koloh Gábor), akár éppen elszenvedve annak szélsőségeit (Buda Attila).

Ahogy a 19. század derekától a historista vagy pozitivista szaktudományok is a piaci integrációban keresték eredményeik társadalmiasításának lehetőségét (Fekete Norbert), úgy a modern művészet autonómiájának hirdetői is kénytelenek voltak szembenézni a kulturális marketing és a reklám alapvető szerepével, arra tekintettel, hogy az autonómia jegyében született művek, illetve maga a művészeti autonómia eszméje miként forgalmazható hatékonyan (Arany Zsuzsanna). Ennek fényében általános érvényű felismerésnek tekinthető, hogy a kulturális termelés autonómiája és a piaci terjesztés heteronómiája egymást feltételező, egymásból fakadó összetevők, s egyensúlyuk megbomlása mindkét terület működésében zavarokhoz vezet (Rákai Orsolya).

Kötetünk egésze amellett igyekszik érvelni, hogy az irodalom kiadástörténete olyan összetett interdiszciplináris terület, amelynek érdemi kérdéseit a társadalom-, gazdaság-, politika-, média- és művelődéstörténeti vizsgálatok együttműködésével, illetve ideológiai, retorikai, statisztikai és számviteli elemzések ötvözésével lehet nem csupán megválaszolni, de pusztán feltenni is.

A szerkesztők
2023. június 9.

„Mindegy, hogy mit, csak újdonság legyen”

**Eladható könyvek a magyar könyvpiacra
1788-ban.**

Egy nemzetközi adatbázis tanulságai

/

GRANASZTÓI OLGA

A svájci Société Typographique de Neuchâtel kiadó és kereskedőház (továbbiakban STN) hatalmas levéltári hagyatéka a legnagyobb európai könyvkereskedelmi archívum, amely többek között megőrzött számos, a Habsburg Birodalom kereskedőivel folytatott üzleti kapcsolatra vonatkozó dokumentumot is.¹ Nem igazán van összehasonlítási alap ahhoz, hogy vajon más nagy európai kiadó és kereskedővállalatok esetében hogyan zajlott a nemzetközi kereskedelem a 18. század utolsó harmadában, mert nincs még egy európai cég, amelynek üzleti tevékenységéről minden irat fennmaradt volna, úgy mint az egész Európát francia könyvekkel ellátó STN levél-

1 Bibliothèque Publique et Universitaire de Neuchâtel (BPUN): Fonds de la Société Typographique de Neuchâtel.

tárában. Először a mintegy ötvenezer levelet tartalmazó, Európa minden táján működő könyvkereskedővel folytatott üzleti levelezéshez lehetett hozzáférni, majd elkészült az üzleti könyvek anyagának nyilvánossá tett adatbázisa. 2012 végén vált hozzáférhetővé a The French Book Trade in Enlightenment Europe (FBTEE) elnevezésű adatbázis a University of Leeds közreműködésével.² Az FBTEE projekt az egész STN-es könyvterjesztési és beszerzési struktúrát rekonstruálta, úgy, hogy az üzleti könyvek egymást kiegészítő adminisztrációját használták fel hozzá. Így a közel négyezer azonosított, az STN által forgalmazott könyvnek mindösszesen több mint négy-százezer terjesztési példáját vizsgálták meg. Az adatbázisnak köszönhetően megdőlt a kiváló amerikai történész, Robert Darnton által huszonötévnnyi kutatómunka eredményeképpen levont következtetés, miszerint az STN levéltára alapján össze lehet állítani a francia könyvek egész Európára kiterjedő best-seller-listáját.³ Az STN-től megrendelt és az általa kínált könyvek ugyanis azért nem reprezentálják az általános európai folyamatokat, mint azt Darnton állította, mert a kiadó nagyjából olyan kiadványokkal kereskedett, amelyek lokálisan voltak hozzáférhetőek, és az esetek nagy többségében azokat helyben is nyomtatták.⁴

Másrésről, a mi térségünk szempontjából kimagasló jelentősége van annak, hogy az 1769–1789 között működő cég az 1780-as évek közepétől Közép-Európa felé kezdett – kénysze-

2 FBTEE: The French Book Trade in Enlightenment Europe: Mapping the Trade of the Société Typographique de Neuchâtel, 1769-1794, hozzáférés: 2023.03.25, <http://fbtee.uws.edu.au/stn/interface/>.

3 Mark CURRAN, „Beyond the Forbidden Best Sellers of Pre-Revolutionary France,” *The Historical Journal* 56, 1. sz. (2013): 89–112; Robert DARTON, *Bohème littéraire et révolution* (Paris: Gallimard-Seuil, 1983); Robert DARTON, *The Forbidden Best-sellers of Pre-Revolutionary France* (New York–London: W.W. Norton, 1995).

4 CURRAN, „Beyond the Forbidden...”, 108.

rúségből – kacsintgatni, amikor Franciaország, amelyik a legnagyobb felvevőpiaca volt az általuk forgalmazott tiltott kiadványoknak, olyan szigorú határellenőrzési intézkedéseket hozott, hogy már nem érte meg becsempészni a tiltott termékeket.⁵ Így, ha csak néhány éven keresztül is, de intenzív kereskedelem indult a Habsburg Birodalom legjelentősebb piacot adó városaival, Béccsel, Prágával, Pozsonnyal és Pesttel. A bővülő kutatási lehetőségeknek köszönhetően az STN és Bécs, Pozsony, Pest-Buda kereskedelmi kapcsolatait sikerült már feldolgozni, de az adatbázis és a jól kutatható levéltári források révén még mindig kerülnek elő eddig ismeretlen magyar vonatkozású adatok.⁶ Jelen tanulmány középpontjában is egy nemrégiben előkerült, Pestről érkezett könyvrendelés áll.

A témával kapcsolatos első publikációm a korszak legjelentősebb magyar kereskedőjére, Johann-Michael Weingand neuchâтели kapcsolataira irányult.⁷ Weingand a magyar könyvkereskedelem egyik alapító atyja. A térségben működő többi könyvkereskedőhöz hasonlóan ő is bajor származású volt, de az egyre népesebb hazai könyvpiacra működésének több mint harminc esztendeje alatt – 1769-től 1802-ben bekövetkezett haláláig – mindvégig sikerült megőriznie üzleti stabilitását és elsőségét, nem úgy, mint számos más hazai kereskedőnek, köztük azoknak, akik II. József alatt nyitottak

⁵ Jeffrey FREEDMAN, *The Process of Cultural Exchange between France and Germany (1769–1789)*, Diss., (Princeton University, 1991), 199–206.

⁶ GRANASZTÓI Olga, „Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. Weingand és Köpff könyvkereskedők levelei a neuchâтели levéltárban (1781–1788)”, *Magyar Könyvszemle* 119, 2. sz. (2003): 166–186; GRANASZTÓI Olga, „Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához I. A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai 1772–1785”, *Magyar Könyvszemle* 127, 4. sz. (2011): 467–482; GRANASZTÓI Olga, „Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához II.: A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai 1785–1789”, *Magyar Könyvszemle* 129, 2. sz. (2013): 165–177.

⁷ GRANASZTÓI, „Egy pesti könyvkereskedés...”.

üzletet a könyvpiaci konjunktúrát meglovagolva, de belebuktak. Minthogy Weingand üzletét alkalmazottjára, Eggenberger József-re hagyta, aki az alapító halálát követően, 1802-től vitte a pesti boltot, lényegében ugyanaz a cég működött egészen 1927-ig Eggenberger neve alatt, ráadásul szinte ugyanott, mindig megmaradva a Ferenciek terének környékén.⁸ Nem véletlen, hogy az 1900-as évek elejének kiadói pecsétjén is alapítási évként 1748 szerepel: ezzel a dátummal a Weingand által megvett Maus Gellért-féle legelső üzlet alapítási évére utaltak; ennyire fontos volt, hogy Pest első hivatásos könyvkereskedőjének egyenesági leszármazottaiként azonosítsák magukat.⁹ Ahhoz sem fér semmi kétség, hogy Weingand kimagasló üzleti érzéke, kereskedői tapasztalata és nem utolsósorban az egész német könyvkereskedelemmel felépített kapcsolatrendszerre alapozta meg azt, hogy a maga mellé felvett, ausztriai származású Eggenberger és leszármazottai ilyen sikerre tudták vinni a 18. század második felében elstartolt vállalkozást.

Weingand és társa, Johann Georg Köpff 1781-ben saját kezdeményezésükre szinte elsőként lépett kapcsolatba az STN-nel.¹⁰ Weingandéknak tizenhét levele maradt fenn az STN archívumában, amelyből tizenkettő 1781–1784 között keletkezett. Köpff halála után Weingand már önálló kereskedőként ismét felvette velük a kapcsolatot.¹¹ 1788-ban két ízben történt levélváltás és könyvmegrendelés, majd az együttműködés

8 GÁRDONYI Albert, „Régi pesti könyvkereskedők. Weingand és Köpff”, *Magyar Könyvszemle* 33 (1926): 291–308; SIMON Melinda, *Hoffmann Alfréd és a dualizmus könyvkereskedelme* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 43–56.

9 SIMON, *Hoffmann Alfréd...*, 380.

10 A legtekintélyesebb bécsi kereskedő, Johann Thomas Trattner például kifejezetten elutasította az STN egy korábbi megkeresését, és csak 1785 után állt velük szóba, amikor már a konkurens kereskedők miatt nem engedhette meg magának, hogy ne vegyen részt az általuk felkínált könyvek régiós terjesztésében. GRANASZTÓI, „Adalékok... I.”, 477–478.

11 Ehhez ld. még: GRANASZTÓI, „Egy pesti könyvkereskedés...”, 185–186.

megszakadt, aminek hátterében az STN üzleti nehézségei, végül megszűnése állhatott.

A legújabb kutatások eredményeképpen Weingand és az STN 1788-ban felújított kapcsolata részleteinek utolsó darabkája is előkerült.¹² Két könyvlistáról van szó, amelyet 1788 nyarán és őszén adott le Weingand, és amelyek tökéletesen leképezik a négy nagyváros, Bécs, Prága, Pest, Pozsony legtekintélyesebb kereskedőinél 1788 nyarára bekövetkezett üzletpolitikai fordulatot. Az STN azon a nyáron egy utazóügynököt küldött Itálián keresztül Bécsbe, bizonyos Victor Durand-t, aki Pestre is átruccant hajón 1788 júliusában. Weingand és az STN kapcsolatának újrafelvételében döntő szerepet játszhatott ez a látogatás.¹³ Az STN egész fennállása alatt foglalkoztatott utazóügynököket, akiknek az volt a feladata, hogy szimatoljanak ügyfeleiknél az új igények, a jól eladható termékek felől, továbbá próbáljanak meg új partnereket szerezni.¹⁴ Magukkal vitték az STN legfrissebb katalógusait, és felvették a rendelést. Az ügynökök beszámolókat készítettek utazásaikról, amelyek fennmaradtak.¹⁵ Ez a marketingstratégia komoly sikereket hozott, és a nagy presztízsű kereskedők (Trattner, Graeffner, Weingand) előítéleteit (lebukás veszélye, presztízsvesztés) is sikerült eloszlatni. Immár nem okozott gondot, ha „bepiszkitják” kezüket a tiltott francia könyvekre leadott megrendelésekkel: 1785–1788 között ugyanis olyan növekedés és átalakulás volt tapasztalható a német könyvkereskedelemben a francia új tematikájú könyvkínálat tekintetében, hogy

12 BPUN STN ms.1145 II. 234r-v. (1788. aug. 1.); 330v. (1788. okt. 1.)

13 GRANASZTOI, „Egy pesti könyvkereskedés...”, 185.

14 Dominique VARRY, „Pour de nouvelles approches des Archives de la Société Typographique de Neuchâtel”, in *The Darnton Debate. Books and revolution in the eighteenth century*, ed. Haydn T. MASON, 235–249 (Oxford: Voltaire Foundation, 1999), 239.

15 VARRY, „Pour de nouvelles approches...”, 240.

aki talpon akart maradni, illetve minél gyorsabban minél nagyobb profitra szert tenni, az nem engedhette meg magának, hogy ne forgalmazza ezeket a kiadványokat.¹⁶ A korabeli viszonyokhoz képest hihetetlen mértékben megnőtt az új megjelenésű nyomdatermékek iránti olvasói érdeklődés. A Franciaország határán kívül, de ahhoz közel működő svájci, holland, német kiadók a legnépszerűbb műfajokat, az irodalmi, politikai és gazdasági újdonságokat utánnyomásban jelentették meg, így váltak hozzáférhetővé az egyébként drága, főképp tiltott kiadványok. Ugyanakkor kialakult az utánnyomások versenye is. Egyszerre több olcsó, és gyakran persze rossz minőségű kiadás terjedt. Ezért is volt szükség arra, hogy Durand a helyszínen közvetlenül bonyolítsa le ezeket az üzleteket. Egyetlen év alatt, 1788-ban több, mint 2800 tétel könyvet adtak el a Habsburg Birodalomban, amely ezzel a második helyre került az STN üzleti partnerei között (az első helyen Itália állt).¹⁷ Durand „rázúdította” a kartellben működő svájci kiadók, mint Genf, Lausanne, Yverdon, valamint a tiltott könyvekre specializálódott közeli, főképp németországi zugkiadók új termékeit a térség kereskedőire. Az STN-nek ráadásul nagy jártassága volt abban, hogy hogyan rejtse el a tiltott könyveket a szállítmányokban.

Ez a nagy fellendülés a térség könyvkereskedelmét azonban olyan rövid ideig határozta meg, hogy az STN levéltárának ismerete nélkül a történészek erre fel se figyelhettek volna, kivéve talán akkor, ha a korabeli magánkönyvtárak némelyi-

16 Jeffrey FREEDMAN, *Books Without Borders in Enlightenment Europe: French Cosmopolitanism and German Literary Markets* (Philadelphia: University of Pennsylvania, 2012), 119–146.

17 Vö.: FBTEE adatbázis eladási rangsor éves bontásban földrajzi térségek szerint. Hozzáférés: 2023.03.27. http://fbtee.uws.edu.au/stn/interface/rank_places.php?g=geographic_zone&e=rawsales&d1=01&m1=01&y1=1788&d2=31&m2=12&y2=1788&d=table

kének katalógusait lapozgatják. Az így terjesztett könyvek ugyanis nem akadhattak fenn a határelenőrzésen, mert ennek elkerülésére minden óvintézkedést megtettek a kereskedők, következésképp nem lett belőlük úgy a könyvcenzúrát és -revíziót gyakorló hivatalokban. Jelenlétükre a hazai könyvpiacra pedig azért nem következethettünk eddig, mert a nyomtatott könyvkatalógusokba sem kerültek bele: nemcsak azért, mert tiltottak voltak, hanem azért sem, mert azonnal eladták őket. A francia forradalom kitörése, valamint II. József halála radikális változást hozott ezen a téren: egy-két év átmenet után Ferenc császár uralkodásának kezdetén szigorítások léptek életbe a könyvbehozatalban, így a hozzáférés az újdonságokhoz immáron komoly nehézséggel járt. Az 1780-as évek végén, illetve a II. Lipót uralkodása alatt (1792-ig) behozott francia könyvek szinte már mind magángyűjteményekbe kerültek, másrésről az 1805-ben elrendelt ún. recenzurálás dokumentumai (a könyvkereskedők könyvkészletének vizsgaszamenőleges ellenőrzése és a gyanús könyvek elkobzása) azt mutatják, hogy ebből az anyagból nem maradt semmi készleten.¹⁸

Hogy ilyen hirtelen fordulat áll be a jól jövedelmező piaci szegmensben, arra maga Weingand sem számított. 1788 júliusában még azt ígérte a neuchâtelieknek, ha tudják garantálni a gyors szállítást, akkor onnantól kezdve minden francia könyvet tőlük rendel, mert ezeket már előre el tudja adni.¹⁹ Amíg 1781–1785 között mindössze 120 tétel könyvet vett Neuchâtelből, addig 1788-ban már több mint a dupláját, 260-at. Még ennél is nagyobb a különbség a beszerzett könyvek műfaját tekintve: az első időszakban vallásos, főleg protestáns könyv-

18 GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása 1770–1810* (Budapest: OSZK–Universitas Kiadó, 2009), 37.

19 BPUN STN Ms 1229. Johann Michael Weingand az STN-nek. 1788. július 16.

veket, filozófiai és történeti munkákat találunk, a másodikban az irodalom másfajta korabeli kategóriái határozzák meg megrendeléseit: regények, erotikus művek, libertinus szövegek, szerelmi történetek, antiklerikális és satirikus írások.²⁰

Három év alatt teljesen megváltozott tehát a trend, nemcsak Weingandnál, hanem a bécsi Trattnernél, a prágai Gerlénél és a pozsonyi Löwénél is.²¹ Ha megnézzük, hogy a rövid életű Mangot bécsi kereskedő csak erre a kínálatra alapozva egyetlen év alatt 882 tétel tiltott könyvet rendelt Bécsben, akkor nincs mit csodálkozni azon, hogy senki sem térhetett ki a jól eladható termékek árusítása elől.²² Az ilyen típusú könyvújdonságok eladhatóságát és annak felismerését, hogy aki gyorsabb, az keres ezen a legjobban, mi sem bizonyítja inkább, mint az új megrendelések végén felbukkanó kiegészítés, amit a „mindegy mit, csak újdonság legyen” kitétellel lehet körülírni. A pozsonyi Doll és Schwaiger cég megrendelése végén például az áll, hogy „3 féle szabados, 1 regényféle (romanesque), 1 politikai, 2 történeti, és 1 utazási kiadványt csapjanak hozzá a szállítmányhoz.”²³ Az újdonság annyira eladható volt, hogy időt és nem kevés pénzt lehetett azzal megtakarítani, ha a kereskedő nem várt az új megjelenésű könyvekkel kapcsolatos híradásokra, hanem némi kockázatot vállalva nem konkrét műveket, hanem műfajokat rendelt, amint a fenti példa is

20 GRANASZTÓI, „Egy pesti könyvkereskedés...” 176–180.

21 Trattnerhezld.: GRANASZTÓI, „Adalékok... I.” 478–480.; Löwéhez GRANASZTÓI Olga, „Európai könyvterjesztési hálózatok, német kereskedők, magyarországi könyvfogyasztók II. József korában. Új felvetések Pozsony, Pest-Buda és Bécs könyvkereskedelmének kutatásában”, in *Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*, szerk. DÖBÉK Ágnes, 39–43 (Budapest: Reciti, 2021); Gerléhez CLAIRE MADL, „Les réseaux francophones du libraire pragois Gerle (1770-1790): intégration ou marginalité”, in *Actes du Symposium international organisé par la Bibliothèque métropolitaine de Bucarest: Le livre, la Roumanie et l'Europe. vol. 1, Histoire, civilisation du livre*, eds. Florin ROTARU, 325–340 (Bucarest: Biblioteca bucureștilor, 2010).

22 GRANASZTÓI, „Adalékok... II” 172–173.

23 BPUN Ms 1145. II. 349v. (1788. aug.16.)

mutatja. Hasonló lista áll a pozsonyi Philipp-Ulrich Mahler megrendelése végén is: „Újdonságok: 2 minden politikai műfajból, 1 minden erkölcsös műfajból, 2 a történeti műfajból, 1 a romanesque műfajból, 1 az útleírás műfajából, 6 a szabados műfajból.”²⁴

Az újdonságok között már ebből a két példából is feltűnik, hogy a szabados/*libre* kifejezéssel illetett kategória volt a legkelendőbb, ezek mind tiltottak is voltak egyben. A könyveknek ez a kategóriája mutatja a legprogresszívebb fejlődést a könyvpiacra, ami bizonyos értelemben az industrializáció korának egyes jelenségeit is megelőlegezi, amennyiben ezek a kiadványok olyan kereskedelmi termékekké váltak, amelyek külső kialakítása és tartalma nemzetközileg felismerhető standardoknak felelt meg. Voltaképp afféle termékinnovációnak lehetünk a tanúi, bár ipari mértékű termelésről nincs szó, de a nagyobb profit érdekében a sikeres kiadvány receptjének ismerete ekkoriban lett először előny és jó üzlet a piacon.²⁵ A neuchâteliek kínálatában jól nyomon követhető, hogy miként lehetett sematizált írásmóddal egy-egy mű sikerét megismételni, szükség esetén megfelelni az olvasók helyenként alantas igényeinek. Tökéletesen kidolgozottakká váltak azok a kiadói eljárások, amelyek révén – akár a mai kulcsszavas vagy tárgyszavas keresés – a mű címében, a kiadás helyében elrejtett szó révén azonnal felismerhetővé vált, hogy ilyen típusú könyvtermékről van szó. A leghatásosabb figyelemfelkeltő eszköz maga a mű címe. Megkülönböztethetünk úgynevezett kanonizálódott címeket (*Histoire de Dom Bougre, portier des*

24 BPUN Ms. 1177. 102r. (é.n.)

25 Christine HAUG, „Topographie des literarischen Untergrunds im Europa des 18. Jahrhunderts: Produktion, Distribution und Konsumtion von verbotenes Lese-stoffen”, in *Geheimliteratur und Geheimbuchhandel in Europa im 18. Jahrhundert*, Hg. Christine HAUG, Franziska MAYER und Winfried SCHRÖDER, 9–48 (Wiesbaden: Harrasowitz, 2011), 22.

Chartreux; Académies des dames stb.) és ezek hasonmásait, utánzatait, amelyek kihasználják a már jól beváltak felidézõ képességét (*Histoire galante de la Tourière des Carmélites servant de pendant à Dom Bougre, portier des Chartreux; L'Arétin François, par un membre de l'Académie des Dames*). A kiadás helye, sõt a fiktív évszám vagy más szellemes kitalációk szintén megkönnyítették a kereskedõ számára a könyv típusának beazonosítását, és így máris kalkulálni tudott vele.

Weingand 1788 nyarán tehát két megrendelést küldött Neuchâtelbe. Az elsõ nagyobb rendelésben huszonegy olyan könyvtétel található, amely kizárólag a szabados kategóriába sorolható, nagyrésze az STN tiltott könyvjegyzékében is szerepelt.²⁶ A lista tökéletesen visszatükrözi, hogy mennyire egyezményessé vált az a jelölési rendszer, ami ezt az irodalmat mint kereskedelmi terméket gyorsan, könnyen felismerhetõvé és azonosíthatóvá tette. Weingand nem átalotta például az *Académie des dames* címû klasszikus pornográf műnek négyféle kiadását megrendelni hét példányban, amelyek között csak az illusztrációk tekintetében volt különbség. A megrendelésben a mű jelzésszerûen rövidített, szinte kódolt címe is csak egyszer szerepel, a különbözõ kiadások közötti eltérések pedig alig érzékelhetõek a jelölésekbõl, ám ezek elegendõek voltak ahhoz, hogy az STN-ben tudják melyik kiadásról van szó. A műnek számtalan utánnyomása létezett, csak a neuchâteliek négy különbözõ kiadótól szereztek be az eltérõ kiadásokat, több ízben is. Hasonló rendelés vonatkozik a listán a *La fille de joye* és az *Histoire de dom Bougre* címû szintén klasszikus pornográf kiadványra: az egyes kiadások ebben az esetben is csak az illusztrációk tekintetében tértek el egymástól. Feltételezzük, hogy Weingand ezeket azonnal el tudta adni, nem

26 BPUN STN ms. 1145. II. 234r-v.

volt szükséges előre kijánlani őket a vevőkörének, hiszen ezeket soha nem láthatta korábban, az irántuk való igényhez viszont nem férhetett kétség. A kiadások között az illusztrációk minősége szerint árukat tekintve nagy különbség lehetett, főleg a 37 metszettel megjelent *Académie des dames* és a *La fille de joye* művek esetében.

Miután Weingand 1788 nyarán jól bevásárolt ezekből a ke-lendő portékákból, a második, októberben leadott megrendelésének tizennégy tétele az újdonságok tekintetében más tendenciát mutatott.²⁷ Ekkor az STN bizományba átvett egy új kiadású művekből álló könyvkészletet, amelyet azonnal szét is terített az itáliai, a Habsburg területeken működő, valamint moszkvai és szentpétervári kereskedőknek. A Nyugat-Európa egyik legradikálisabb kiadói és kereskedelmi tevékenységét folytató kalandor könyvkiadó, a párizsi Louis-François Mettra a Köln melletti Neuwiedben hozta létre a Neuwiedi Typográfiai Társaságot, tőlük érkezett ez a könyvkínálat, amely Weingandnak is éppen jól jött.²⁸ 1786–1788 között a Mettra által felkínált kiadványok lettek az STN legnagyobb mennyiségben terjesztett könyvei, a legtöbbet Bécsben adták el belőlük (két és fél év alatt Mettra kb. hatezer kiadványt adott át az STN-nek). A Weingand által megrendelt Mettra féle kiadványok műfajitematikai összetétele nagyon vegyes. Minthogy az STN-nél ugyanezekből válogatott a környék többi kereskedője is (legfeljebb a mennyiségben volt különbség), az ajánlatot mai kifejezéssel élve csomagajánlatnak is nevezhetjük, amit nem volt

27 BPUN STN ms. 1145. II. 330v.

28 Louis-François Mettra Párizsban született, az 1770-es évek végén Köln környékén telepedett meg, és főként tiltott kiadványokra szakosodva nyitotta meg kereskedését, illetve nyomdáját. Ezenkívül egy Európa-szerzte népszerűvé váló közéleti, politikai, irodalmi hetilapot is szerkesztett, amit egy darabig kézzel másolva terjesztettek. Később nyomtatott változata is készült. Karin ANGELIKE, *Louis-François Mettra: Ein französischer Zeitungsverleger in Köln (1770-1800)* (Köln: Böhlau, 2002).

érdemes kihagyni, még ha teljesen ismeretlen műveket tartalmazott is. Domináns volt benne az irodalom: egy bizonyos Hartig gróf költői és prózai művei mellett (Franz von Hartig: *Mélanges de vers et de prose Paris*, 1788) van angolból fordított regény (Jean Jacques Rutledge: *Les Confessions d'un Anglois, ou mémoires de Sir Charles Simpson*, 1786), satirikus regény (Théophile Duvernet: *(les) Dîners de M. Guillaume, suivis de l'aventure de son enterrement*, 1788), két botránykrónika (Guillaume Imbert de Boudeaux: *La Chronique scandaleuse, ou mémoires pour servir à l'histoire des moeurs de la génération présente*; Charles Théveneau de Morande: *La Portefeuille de madame Gourdan, dite la Comtesse, pour servir à l'histoire des moeurs du siècle et principalement de celles de Paris*), egy hadászati könyv (Jean-Baptiste Cordier de Perney: *Essais historiques et critiques sur la maréchaussée; suivis d'un plan d'amélioration pour cet établissement*), egy kiadvány a különböző szerencsejátékokról (*La théorie des jeux de hasard, ou Analyse du krabs, du passe-dix, de la roulette, du trente & quarante, du pharaon, du biribi & du lotto*, 1788), egy aktuálpolitikai mű (*Portrait du comte de Vergennes, ministre et secrétaire d'Etat au département des Affaires étrangères*, 1788) valamint négy példányban Voltaire *La Pucelle d'Orléans*-ja, amely a 18. század utolsó harmadában az egyik legnagyobb példányszámban eladott mű volt Európában. Megszámlálhatatlanul sok kiadása jelent meg, illusztrációit tekintve is széles skálán mozgott, aszerint hogy mennyire volt szabados az ábrázolás. Weingand megrendelése abban tért el a többiekétől, hogy a legmagasabb példányszámot, tizenhárom példányt kért a Neuwiedben frissen megjelent másodvonalbeli francia, libertinus szerző, Voisenon erotikus, antiklerikális regényéből (*Exercices de dévotion de M. Henri Roch*, 1788), mert a tizenkettedik után járt egy ingyen példány.

Ez utóbbi példa jól mutatja, hogy még egy olyan – korabeli kifejezéssel élve – literátor könyvkereskedő is, mint Weingand, aki éppen ezekben az években kezdett nagyobb arányban magyar nyelvű könyvek kiadásával és terjesztésével foglalkozni, felismerte az üzletet a tágan értelmezett irodalomban, amelynek határai még nagyon képlékenyek voltak. Ha rövid távon is, de ki tudta használni, hogy az újdonság ereje elsöpörte az esztétikai vagy morális megfontolásokat, a tiltott gyümölcshöz való hozzáférés pedig még az igényes olvasókban is fel tudta oldani a haszontalannak vagy egyenesen károsnak ítélt olvasmányokkal szembeni tartózkodást.

Csengery Antal és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Bizottsága¹

/

FEKETE NORBERT

1869-ben *A Magyar Tudományos Akadémia alapszabályai* alapján a tudós társaság fő célja a „tudomány és szépirodalom mívelése és terjesztése” volt, melyben – igazodva a testület hagyományaihoz – kiemelt szerepet szántak a magyar nyelven írt tudományos munkák kiadásának, a külföldi művek fordításának, illetve a szerzők jutalmak általi ösztönzésének is.² Az akadémiai könyvkiadás rendszere azonban az 1860-as években közel sem működött azon a szinten, amelyen a vállalt cél minden igényt kielégítően megvalósulhatott volna.

Tanulmányomban egyrészt azt mutatom be, hogy 1862 és 1872 között Csengery Antal a Magyar Tudományos Akadémia jegyzőjeként, majd másodelnökeként milyen reformokat ter-

1 A tanulmány a Digitális Örökség Nemzeti Laboratórium támogatásával valósult meg.

2 „A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai”, *Akadémiai Almanach* 9 (1869): 106–118, 107.

jesztett be a testület könyvkiadási gyakorlatának rendezésére. Másrészt azt elemzem, hogy az 1872-ben Csengery vezetésével létrejövő új, az Akadémia tudományos ismeretterjesztési céljainak hatékony koordinálását megvalósítani kész testület, a Könyvkiadó Bizottság milyen célképzetek mentén szerveződött és működött, milyen kiadványpolitikát folytatott, illetve milyen kihívásokkal kellett szembenéznie fennállásának első, 1872–1880 közötti időszakában.

Az akadémiai könyvkiadás problémái

A tudományos ismeretek terjesztésének fontosságát már az Akadémia 1831-es *Alaprajza* hangsúlyozta.³ Tisztázatlan maradt ugyanakkor, hogy a testület kiket is kívánt megcélozni kiadványaival. Az egyik álláspont szerint a társaság célja a hazai tudományosság felzárkóztatása, melynek keretében modern szemléletű kézikönyvek megírása és/vagy fordítása a legfontosabb feladata. Az így létrejövő művek elsődleges olvasói a tudósok, a tanárok és a diákok. A másik álláspont szerint a testületnek az írni-olvasni tudó, a korszerű tudományos eredmények iránt érdeklődők ismeretterjesztésre vonatkozó igényeit is szükséges kielégítenie. Mind a két esetben elvárás-ként fogalmazódott meg, hogy a kiadványok nagy mennyiségben és olcsón kerüljenek forgalomba, melynek elsődleges szempontja nem a jövedelmezőség, hanem a tudományok terjesztése volt. Mindkét elképzelésre biztató eredményeket hozó nyugati példák álltak az Akadémia rendelkezésére, ugyanis a 19. század második felére Nyugat-Európában az olcsó, nép-

³ *A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai* (Pest: Trattner-Károlyi, 1831), 6.

szerű kiadványok segítségével történő ismeretterjesztés már eredményes társadalmi és tudományos mozgalommá, illetve a könyvpiac egyik fejlődő területévé vált.⁴ A mozgalom egyik első ösztönzője Lord Henry Brougham volt, aki 1826-ban, Angliában létrehozta a Society for the Diffusion of Useful Knowledge (SDUK) elnevezésű társaságot, mely különböző típusú tudománynépszerűsítő kiadványokat és kézikönyveket adott ki, melyek igazodtak az olvasók érdeklődéséhez, műveltségéhez és anyagi lehetőségeihez. Az SDUK példája ösztönzőleg hatott más szervezetek gyakorlatára is.⁵ Magyarországon az eltérő társadalmi és gazdasági viszonyok miatt ez a törekvés a 19. század közepén még kezdetleges formában volt csak jelen.

A kézikönyvek, illetve a tudománynépszerűsítő kiadványok kérdéséhez köthető kiadványpolitika közötti erőviszonyokat az 1830-as évektől kezdve negatívan határozták meg az Akadémia anyagi nehézségei.⁶ 1836-ban a tudományterjesztés problémáit külön bizottság tárgyalta, mely egy, az alacsonyabb műveltséggel rendelkező rétegeknek szánt folyóirat helyett aktuálisabbnak tartotta az SDUK népszerű könyvsorozatának, a *Library of Useful Knowledge*-nak a mintájára kiadott, olcsó tudományos kézikönyvek kiadását.⁷

4 James A. SECORD, *Visions of Science: Books and Readers at the Dawn of the Victorian Age* (Chicago: The University of Chicago Press, 2014), 1–23.

5 Harold SMITH, *The Society for the Diffusion of Useful Knowledge, 1826–1846: A Social and Bibliographical Evaluation* (Halifax: Dalhousie University Press, 1974), 46–47.

6 SCHEDEL Ferenc, „Kis gyűlések 1835. nov. 16–1836. aug. 29.”, in *A Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei: 3. kötet [1834–1836.]*, szerk. SCHEDEL Ferenc, 56–91 (Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1838), 77; „Héti ülések”, in *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei: 1. kötet (1831–1832)*, 85–87 (Pest, Trattner–Károlyi, 1833), 86–87.

7 A Library of Useful Knowledge-ra vonatkozóan ld.: Rosemary ASHTON, „Society for the Diffusion of Useful Knowledge”, in *Oxford Dictionary of National Biography*, ed. Colin MATHEW, hozzáférés: 2022.02.12., <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/59807>

A bizottság szorgalmazta, hogy a testület évi 200 aranyat szánjon a tudományos osztályok által javasolt szakkönyvek megíratására.⁸ Ez a koncepció azonban szintén forráshiány miatt nem valósulhatott meg, és a kézikönyvek kiadása közel két évtizedig elő sem került.⁹ A szabadságharc leverését követően az MTA csak 1858-ban nyerte vissza jogköreinek jó részét, s ekkor még tevékenységét a tudományok művelésére kellett korlátoznia.¹⁰ Ennek köszönhetően a tudományok terjesztéséhez társuló szakkönyvkiadás újra az érdeklődés középpontjába került. Az 1859-es nagygyűlés rögzítette, hogy a kézikönyvek megíratása megbízás útján történik, és a megírandó kézikönyvekről egy bizottság határoz majd.¹¹ 1859-ben a tudományos kézikönyvek ügyének vizsgálatára gróf Dessewffy Emil elnök javaslatára bizottságot hívtak össze. Ez lesújtó véleményt fogalmazott meg, mely szerint a szakkönyvek létrehozásának segítése jutalmak segítségével sem itthon, sem külföldön nem eredményes. Erre utal például az, hogy a nyertes munkák nagy részét meg sem jelentetik.¹²

Ennek ellenére a Brougham példája által ösztönzött Almási Balogh Pál akadémikus és a testület tudományos könyvkiadását anyagilag támogató Magyar Hölgyek Alapítványa egy olyan díj létrehozására használta fel az asszonyok által felajánlott összegeket, ami gyakorlatilag továbbra is jutalmak révén kívánta megíratni a testület által kijelölt, főként termé-

8 SCHEDEL, „Kis gyűlések...”, 77.

9 SZANTÓ György Tibor, *Fejezetek az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás történetéből*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 11 (86) (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1983), 14.

10 GÁBORI KOVÁCS József, „Arany János, a hivatalnok”, in *Ónarkép álarcokban*, szerk. VADERNA Gábor, 350–364 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum), 352.

11 „A Magy. Tudom. Akadémia ügyrende: 1860. october végén”, *Akadémiai Almanach* 1 (1861): 59–93, 79.

12 *Bizottmányi Jelentés a Tudom. kézikönyvek ügyében*, Pest, 1859. dec. 10., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban: MTA KIK, Kt, RAL) 550/59.

szettudományos kézikönyveket. A Hölgyalapítvány és az MTA pénzügyi tőkéje együttesen biztosíthatta volna a tervezett kézikönyvek kiadását, azonban a kiírt pályázatok egyre inkább eredménytelenek maradtak, amely mögött egy újabb probléma is feltárult: nem voltak elegenden a kézikönyvekkel támogatni kívánt tudományterületekhez értő és az eredményeiket a szélesebb közönség számára készülő tudományos ismeretterjesztő könyvekben közreadni kész tudósok. Egyrészt a díjat a hölgyek az akadémikusok jutalmazására akarták korlátozni, melyet ők visszautasítottak, mondván, olyan munkáért nem akarnak plusz jutalmat kapni, amelyet hivatali kötelességük ellátni.¹³ A jutalom elviekben nyílt volt, viszont a kevés számú győztes között zömében olyanokat találunk, akik a díj elnyerésekor nem voltak a tudós testület tagjai; ez utalhatott az akadémikusok szándékos távolmaradására, intézményen kívüliek számára is megadva a lehetőséget a pályadíjak elnyerésére.¹⁴ Természetesen praktikus indokok is vezethették őket, hiszen a tudományos ismeretterjesztő kézikönyvek megírása akár a saját kutatási területük művelésétől is elvonhatta volna a figyelmüket. Másrészt a díj keretében meghirdetett nyílt pályázatokon indulók többsége nem rendelkezett megfelelő felkészültséggel, aminek köszönhetően a pályázók zöme alacsony tudományos és nyelvi színvonallal rendelkező munkákat nyújtott be. Harmadrészt az Akadémia ragaszkodott a díj létrehozásakor kialakított tematikához, és nem igazították hozzá

13 FEKETE Norbert, „Hölgyjutalom: Az Akadémia tudománynépszerűsítést szolgáló pályadíjának története”, in *Műfordítás és más extrém sportok: Írások Kappanyos András 60. születésnapjára*, szerk. FÖLDES Györgyi, MAJOR Ágnes és SZÉNÁSI Zoltán, 385–395 (Budapest: Reciti, 2022).

14 FEKETE Gézőné, *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai: 1859–1900*, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei* 36 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 2000), 15–23; FEKETE Gézőné, *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1975).

az igényeiket a realitásokhoz, melyet jól mutat, hogy több sikertelen pályázati kiírást évekig újra hirdettek. Összességében, a tudományos kézikönyvek előállítását nyílt pályázatok útján nem lehetett eredményesen végrehajtani, ehelyett a szakkönyveket az Akadémiának megbízásos úton kell megíratnia, s a maga könyvkiadói stratégiáját is ehhez kellett igazítania.¹⁵

Az MTA könyvkiadásának szervezeti struktúrája korszerűtlennek számított. A területnek nem volt felelőse az intézményen belül, hanem több részleg is foglalkozott vele. Ezek egyike volt a Titoknoki, majd az 1869-es új Alapszabály értelmében a Főtitkári Hivatal, amelynek fő feladata az Akadémia napi operatív irányítása volt. A Hivatal profiljából adódóan a titoknok, majd 1870-től érvényes megnevezéssel a főtitkár, valamint a munkáját támogató irodai személyzet a túlterheltség miatt a könyvkiadással kapcsolatos munkákat nem tudta hatékonyan elvégezni.¹⁶ A fennálló állapotokon az 1865-ben létrehozott Könyvtári Bizottság sem segített érdemben, annak ellenére, hogy 1866-tól könyvkiadási problémákkal is foglalkozott. A Toldy Ferenc vezette állandó akadémiai bizottság feladata a társaság könyvtárának létrehozása, fenntartása, működtetése és gyarapítása volt, s ehhez a kiadói tevékenység nem tartozott szorosan hozzá. Ennek ellenére ők szervezték meg az Akadémia kiadói tevékenységét és az ahhoz kapcsolódó marketinget, mely elsősorban a művek folyóiratokban történő hirdetését és ismertetését jelentette.¹⁷ Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a kiadói munkára hatást gyakoroltak a tudományos osztályok és az önálló költségvetéssel rendelkező, főként társadalom- és bölcsészettudományi terü-

15 FEKETE, „Hölgyjuttalom...”, 391–394.

16 GÁBORI KOVÁCS, „Arany...”, 357.

17 SZANTÓ, *Fejezetek ...*, 15.

letekkel foglalkozó állandó bizottságok is, melyek nagy mennyiségű kiadványt jelentettek meg.¹⁸ Az állandó bizottságok létrehozása a neoabszolútizmus időszakához köthető, amikor az Akadémia működése korlátozva volt, és a bizottságok elsődleges szerepe a hazai tudományterületek hiányainak pótlása volt. Az 1869-es Alapszabályban biztosították, hogy a tudományos osztályok és a bizottságok milyen jogkörökkel és költségvetéssel rendelkeznek. Meghatározták, hogy milyen kiadványokat adnak ki, milyen témakörökben, továbbá önálló tudományos művek elkészítésére vagy fordítására kérhettek fel kutatókat.¹⁹ Végül jelentősen befolyásolta a könyvkiadást az Akadémia pénzügyei feletti ellenőrzést végző Igazgató Tanács is.²⁰ Ahhoz, hogy az Akadémia be tudja tölteni vállalt célkitűzéseit, a helyzet mielőbbi tisztázása mindinkább szükségessé vált.

Csengery Antal és az akadémiai szakkönyvkiadás helyzetének rendezése 1862–1872

Az akadémiai könyvkiadás problémáinak megoldására Csengery Antal vállalkozott, aki páratlan szervezőképességekkel, jó kapcsolati hálóval és szerteágazó ismeretekkel rendelkezett, illetve az „irodalmi Deák-párt” tagjaként a testületen belül is egyre erősebben érvényesült a befolyása a kiegészítés előtti években.²¹ Csengeryt 1847-ben levelező, majd 1858-ban

18 VOIT Krisztina, „Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szervezési kérdései a múltban”, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 32, 1–2. sz. (1981): 23–33, 23.

19 FRÁTER Jánosné, *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 70 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1974), 3–6.

20 Uo., 6.

21 SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulá-*

rendes taggá választották, s ezzel párhuzamosan akadémiai jegyző is lett, amely a társaság negyedik legbefolyásosabb tisztségét jelentette.²² Csengery 1866-ban Arany János titoknok mellett volt akadémiai jegyző, de elfoglaltságai miatt ebben az évben erről lemondott.²³ Háttérbe vonulása azonban csak látszólagosnak tekinthető, hiszen komoly szerepet vitt az új titoknok mellett az 1869-es *Alapszabály* kidolgozásában, melynek értelmében az Akadémia feladatai között nem csak a tudományok művelését, hanem terjesztését is deklarálták.²⁴ Csengery igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy ezek a célok megvalósuljanak, ezért 1870-ben az új *Alapszabály* értelmében igazgatótanácsi taggá választatta magát, így első nem arisztokrata tagként befolyást gyakorolt a testület pénzügyeire is. Egyrészt akadémiai tapasztalatai alapján tisztában volt vele, hogy mire van szükség az MTA céljainak megvalósulásához, másrészt a Földhitelintézet második embereként komoly gazdasági tapasztalatokkal is rendelkezett.²⁵ 1871-ben akadémiai befolyása tovább növekedett, amikor másodelnökké választották. Mivel gróf Lónyay Menyhért elnököt lekötötték miniszteri teendői, ezért a testület tényleges irányítása Csengeryre maradt. A másodelnököt szakmai elkötelezettsége, jártassága és szervezőtehetsége alkalmassá tette arra, hogy racionalizálja, megszervezze és rentábilissá tegye a társaság könyvkiadását.²⁶

Csengery a könyvkiadás hatékonyságának növeléséhez történő első hozzájárulása az volt, hogy részt vett abban az

sában *Világos után*. (Budapest: Universitas Kiadó, 2005), 204–209, 274–288.

22 SZÁNTÓ György Tibor, *Csengery Antal, A múlt magyar tudósai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 109–113.

23 GÁBORI KOVÁCS, „Arany...”, 359.

24 SZÁNTÓ, *Csengery...*, 117.

25 SAMU NAGY Dániel, *A háttérember: Csengery Antal politikai és közéleti pályája*, Országgyűlési értekezések (Budapest: Országgház Könyvkiadó, 2022), 491.

26 Uo., 490.

akadémiai bizottságban, amelyet a testület a könyvkiadási- és értékesítési problémáinak rendezésére hívott össze 1862. április 14-én.²⁷ A bizottság feltárta a könyvkiadás nehézségeit, és igyekezett azokra megoldásokat találni. A közzétett jelentés a bizottsági tagok véleményének összegzése, amelyből nem derül ki konkrétan, hogy Csengery milyen észrevételekkel árnyalta annak végleges formáját, de könyvszakmai, kiadói és szerkesztői tapasztalatai minden bizonnyal komoly súllyal estek latba a végleges verzió kialakításakor.

A bizottság tisztázta és feltérképezte a kiadással kapcsolatos feladatokat és felelősségi köröket, megállapítva, hogy az Akadémia kiadványainak (folyóiratok, évkönyvek, a bizottságok és tudományos osztályok munkái, díjnyertes munkák, megbízás által megrendelt művek) mindenkor felelős szerkesztője a titoknok. Mivel a kiadványok útja nem volt tisztázva, ezért Csengeryék felvázolták azt a szerkesztőtől a könyvespolcig. A magánkönyvkiadók felelőssége volt a könyvek elkészültéről értesíteni a Titoknoki Hivatalt, intézni a kiadványok kötetését, a könyvekről nyilvántartást vezetni és az országos terjesztésről gondoskodni. A Titoknoki Hivatal feladata volt a könyvárusok értesítése a könyvek átvételéről, az új könyvek és költségeik összeírása, a tiszteletpéldányok utalványozása, a számlák kiállítása és az írói díjak felvételének ellenőrzése. A titoknok és a szerkesztő (titoknok) aláírásával jegyzett dokumentum alapján teljesíthette a kifizetéseket a Pénztári Hivatal.²⁸

A bizottság javaslatokat fogalmazott meg a marketing javítására is. Ez egyrészt a könyvek reklámozását jelentette az ún. akadémiai könyvárus – vagyis a testület kiadványait bizomá-

27 A könyvkiadási ügy rendezésére kiküldött bizottság jelentése, Pest, 1862. júl. 1., MTA KIK, Kt, RAL 412/1862, 1r.

28 Uo., 1r-1v.

nyosi rendszerben (szortiment) értékesítő cég, 1833–1875 között az Eggenberger²⁹ – által a *Pesti Napló*ban és a *Buchhändlerblatt*ban.³⁰ Másrészt az Akadémia a folyóirat-szerkesztőket kívánta arra ösztönözni, hogy a kiadványokról ingyen példányokért cserébe írjanak ismertetéseket; harmadrészt a kötetek „borítékán” is hirdetni akarták a többi kiadványt, de sorozatcímek feltüntetése nélkül, ugyanis úgy gondolták, hogy a sok kötetből álló szériák elriaszthatják a vevőket.³¹ A bizottság elvárásként rögzítette, hogy az akadémiai könyv-árú hatékonyan forgalmazza a kiadványokat az ország egész területén. A logisztika kapcsán kiemelték, hogy a könyv-árú-sok a kiadványok „kezelésében, szétküldésében mentül nagyobb pontossággal és buzgósággal járjanak el”, mert a könyvek értékesítését gyakran a „kezelési rendetlenség és hanyagság csökkentette”.³² Nehézséget jelentett, hogy a „hazai tan- és egyéb intézetek” és az akadémikusok az „új könyveket is ingyen kívánják és kapják”, ezért a testület azt javasolta, hogy csak a régebbi kiadványokhoz juthassanak hozzá előzetes kérvényt követően.³³ A bizottság jelentése a társaság könyvkiadói gyakorlatának részévé vált, amit jól mutat, hogy javaslatait 1863-ban az akadémiai ügyrendbe is beiktatták.³⁴

1865. január 24-én Csengery *A titoknoki hivatal rendezése* című javaslatában részletesen foglalkozott a Titoknoki Hivatal erőforrásait leginkább lekötő könyvkiadás problémáival.³⁵

29 SIMON Melinda, *Hoffmann Alfréd és a dualizmus könyvkereskedelme* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 57–59.

30 Uo., 2v.

31 A könyvkiadási ügy rendezésére kiküldött bizottság jelentése, Pest, 1862. júl. 1., MTA KIK, Kt, RAL 412/1862, 1r. Uo., 2v.

32 Uo., 2r–2v.

33 Uo., 2v.

34 „A Magyar Tudományos Akadémia ügyrende”, *Académiai Almanach* 2 (1863): 153–192, 185–192.

35 CSENERGY Antal, *A titoknoki hivatal rendezése*, Pest, 1865. jan. 24., MTA KIK, Kt, RAL, 34/1865, 1r–6v.

Tervezetének fő célkitűzése az volt, hogy: „a titoknok irnoki és kiadói teendők s általában minden, tisztán mechanikus foglalkozás alól fölmentessék”.³⁶ Megállapította, hogy az akadémiai könyvkiadás lassú, a munkafolyamatok nem áttekinthetők, gyakran elkeverednek a könyvek és a kéziratok, illetve a rendszerbe csak a titoknok tud beavatkozni.³⁷ Ennek megváltoztatására javasolta, hogy a munkafolyamat résztvevői táblázatokban vezessék azt, hogy mi, mikor érkezett be hozzájuk, és mit, mikor és kinek küldtek tovább. Csengery tisztázta a kiadással kapcsolatos tisztségeket és feladatköröket is. Konceptiójában hárman feleltek a könyvkiadásért: a főjavítnok, a titoknok és a kiadó. A főjavítnoki pozíció évi legalább 800 Ft-os fizetéssel járt, és hozzá tartozott a kiadói ügyek revíziója: ő vezette a javítnoki kézbesítő könyvet, a javítnoki naplót, továbbá betekinthesett a könyvkötőnél lévő ellenőrzési könyvbe. A kinyomtatott munkákból egy példányt ellenőrzésre megkapott. A kiadványok elkészültéről tájékoztatnia kellett a titoknokot, aki értesítette a kiadvány elkészültéről a Pénztári Hivatalt, és rögzítette, hogy az MTA melyik költségvetési forrásából fizetik a megjelenést. A titoknok kötelessége volt vezetni az utalványozási könyvet, melynek összhangban kellett lennie a pénztári könyvekkel. Az ő ellenjegyzése nélkül a tudományos osztályok nem utalványozhattak pénzt a szerzőknek. A titoknok egyszerre ellenőrizte a főjavítnok, illetve a kiadó munkáját. A harmadik felelős pozíció az akadémiai kiadóé volt, amely tisztség szinten 800 Ft-os tiszteletdíjjal járt. A kiadó kötelessége volt vezetni az utalványozási, az iktató, a kiadó- és kézbesítési, valamint a postakönyvet, illetve a cseviszonyból származó könyvküldésekből származó kimuta-

36 Uo., 1r.

37 Uo., 1r-1v.

tásokat, továbbá összeírta a bírálatra küldendő munkákat. Ő osztotta ki az írnokok számára a feladatokat és gondoskodott a küldeményekről is.³⁸

A Titoknoki Hivatal Csengery-féle rendezését az MTA elfogadta, és Dessewffy 1865. január 26-án utasította Csengeryt mint jegyzőt és Aranyt mint titoknokot a tervezetben rögzítettek gyakorlati megvalósítására;³⁹ továbbá ugyanezen a napon Sasku Károlyt főjavítnoknak, míg Takács Istvánt kiadónak nevezte ki.⁴⁰ Az 1869-es új Alapszabály értelmében a korábbi Titoknoki Hivatalból Főtitkári Hivatal lett, mely két szervezeti egységből, a Javítnoki és az Írnoki Osztályból állt. Előbbi felelt a nyomdai revízióért, míg az utóbbihoz tartozott a kiadói pozíció.⁴¹ 1870. március 27-i levelében Arany a Főtitkári Hivatalról adott tájékoztatást, melyben kifejtette, hogy Takácsot annyira leterhelték a különböző feladatok, hogy gyakorlatilag rámaradtak a korábban az Írnoki Osztály által vitt kiadói munkák is. A helyzetet súlyosbította, hogy Sasku 1869 nyarán meghalt, és a helyét nem töltötték be, így a Javítnoki Osztály leterheltsége és a kiadó feladatai tovább szaporodtak. Arany Takácsot előléptette főtitkári segéddé, viszont a főjavítnoki pozíciót a testület költségvetési nehézségei miatt nem tudta megfelelő emberrel betölteni.⁴² A hivatalrendezés tehát a könyvkiadással kapcsolatos adminisztrációt átláthatóbbá tette, illetve rögzítette a felelősségi köröket, de önmagában az MTA anyagi nehézségei nem tették lehetővé, hogy

38 Uo., 1v–6r.

39 Gr. Dessewffy Emil Arany Jánosnak (a továbbiakban: Arany) és Csengery Antalnak, Pest, 1865. jan. 26., MTA KIK, Kt, RAL, 34/1865, 6v.

40 „Magyar Tudományos Akadémiai névkönyv”, *Akadémiai Almanach* 5 (1866): 169–200, 200.

41 GÁBORI KOVÁCS, „Arany...”, 357.

42 „Arany Ismeretlenek, 1870. márc. 27.”, in ARANY János, *Összes művei*, kiad. (I–VI:) VOINOVICH Géza, (VII–XVI:) KERESZTURY Dezső, (XVII–XIX:) KOROMPAY H. János, 19 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1951–2015) (A továbbiakban: AJÖM), 14:361–362.

hatékonyan és megfelelő személyzettel működjön, így a könyvkiadással foglalkozó tisztviselők terheik növekedését tapasztalták.

A könyvkiadás szervezeti problémái Csengery működésének köszönhetően részben megoldódtak, viszont a kézikönyvek és a tudománynépszerűsítő kötetek problémája még hátra volt, ezért az 1870. október 31-i összes ülésen Toldy indítványozza a szakkönyvkiadás áldatlan állapotainak megváltoztatását:

[a]z Akadémia találjon módot, mikép terjeszthesse sikeresen a tudományokat hazánkban, magyar tudományos kézikönyvek és más, a tudományokat jelen színvonalukon előadó magyar munkák készíttetése, idegen jeles munkák fordíttatása, és megjelenésük eszközzése által. [...] Az [...] indítvány, mely tudományos kézikönyvek s más ily munkák eszközzésére vonatkozik, úgy hiszem, indokolásra sem szorul. [...] Indítványom csak az ügynek azonnali kézbevétele-, rendszeres, megszakadás nélküli és lehető kiterjedésben erélyes folytatására czéloz. Eddig az jobbára csak papiroson állt.⁴³

Csengery ugyan azonos véleményen volt Toldyval, mégis ügyelt arra, hogy az Akadémián egyre csökkenő befolyással rendelkező egykori titoknokkal mondassa ki az általa is szorgalmazott célt. Ebben Csengery kiegyenlítő személyisége mutatkozott meg, aki jegyzőként nem akart nyíltan konfrontálódni Eötvössel, az Akadémia akkori elnökével, aki inkább a tudományok művelését tartotta a testület feladatának, kevésbé annak terjesztését.⁴⁴ Csengery sikerrel járt, és a testület

43 „Akadémiai összes ülés 1870. október 31-én”, *Akadémiai Értesítő* 4, 15. sz. (1870): 234–245, 238–239.

44 SZÁNTÓ, *Csengery...*, 113–115.

elfogadta Toldy indítványát, majd észrevételeinek megvizsgálására bizottság összehívását rendelte el, melynek tagjai a tudományos osztályok három-három tagja és az Akadémia elnöke lett.⁴⁵

A bizottság Csengery elnökletével 1872. január 8-án elkészítette a Könyvkiadó Bizottság első részletes tervezetét: „[a]lakíttassék egy állandó bizottság, mely kizáróan a kézikönyvek kiadásával foglalkozzék, melynek saját ügyrendje és költségvetése legyen, mint az Akadémia többi állandó bizottságainak.”⁴⁶ Ebben meghatározták, hogy a Bizottság a másodelnök, vagyis Csengery közvetlen felügyelete alatt állna, és hivatalból tagja lenne az osztályok által delegált két-két tag, az osztálytitkárok, valamint a főtitkár. A koncepció szerint az osztályoknak a Könyvkiadó Bizottsághoz kell betervezniük a kiadandó munkák tervére és az író személyére vonatkozó elképzeléseiket, illetve gondoskodniuk kellett a kéziratok bírálatáról is. A Bizottság döntött a sorozatokról, a tiszteletdíjakról, illetve koordinálta az osztályok előterjesztéseit és a kiadást. Csengery koncepciójában a kiadói munkálatok fedezetét egyrészt a Hölgyalapítvány fennmaradt része, másrészt az MTA biztosítaná, mely együtt egy olyan alapot alkotna, melyből csupán a kézikönyvek kiadását fedeznék.⁴⁷ Ezzel Csengery gyakorlatilag eldöntötte, hogy a Könyvkiadó Bizottság nem a szélesebb közönség számára fog elsődlegesen tudományszerűsítő könyveket biztosítani, hanem az értelmiségi olvasók számára kívánt megfelelő minőségű, ám olcsó kézikönyveket publikálni. A befogadott munkákat „kiadó könyvtárosoknak”

45 „Akadémiai összes ülés 1870. október 31-én...”, 242; „Harminchatodik akadémiai ülés. Összes akad. ülés. 1870. decz. 19-én”, *Akadémiai Értesítő* 4, 17. sz. (1870): 289–292, 289.

46 „Összes ülés. [1872. jan. 22.]”, *Akadémiai Értesítő* 6, 2. sz. (1872): 37–39, 37.

47 Uo., 37.

adták volna el, és az MTA csak azokat a köteteket adta volna ki saját maga, melyek iránt a vállalkozók nem mutattak érdeklődést. A befolyt pénzüsszeget újabb kiadványok megjelentetésére fordították volna.⁴⁸ Az új bizottság létrehozását Csengery az 1872. január 22-i összes ülés alkalmával indítványozta, melyet a tudós testület elfogadott, így megkezdhette működését a Könyvkiadó Bizottság.⁴⁹

A Könyvkiadó Bizottság célkitűzései, szervezeti struktúrája és működésrendje

A Könyvkiadó Bizottság 1872. március 3-án tartotta alakuló ülését, melyen Csengery elnökölt, a jegyzőkönyvet Arany vezette.⁵⁰ A létrejövő bizottság feladatkörét a következőkben jellemték ki: „magyar tudományos kézi könyvek és más a tudományokat jelen színvonalukon előadó magyar munkák készítettése, idegen jeles munkák fordítása és megjelenésök eszközlése által a tudományos ismereteknek terjesztését hazánkban előmozdítani.”⁵¹ A Könyvkiadó Bizottság nem jutalmazó szervezetként működött, ezért nem is tűzött ki jutalomtételeket.⁵² A Bizottság céljai megvalósítása érdekében szükségesnek tartotta felmérni, hogy mely tudományterületeken mutatkoznak hiányosságok a kézikönyvek terén (ennek megállapítását a tudományos osztályokra bízták).⁵³ Csengery és a Bizottság számára elsődleges szempont volt a könyvek ol-

48 Uo., 38.

49 Uo., 38.

50 SZÁNTÓ, *Fejezetek ...*, 16.

51 Jelentés, Budapest, 1874. ápr. 22., biz. jegyz. Fraknói Vilmos, MTA KIK, Kt, K 1213 I. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 1282/1874, 1r–2v.

52 Uo.

53 Pl.: Kivonat a II osztály 1872 március 5-én tartott értekezletének jegyzőkönyvéből, MTA KIK, Kt, RAL 242/1872, 1r–2v.

csósága, hiszen az Akadémia így valósíthatta meg a tudományterjesztésre vonatkozó céljait.⁵⁴

A Bizottság az MTA állandó bizottságaihoz hasonlóan jegyzővel, előadóval, elnökkel, valamint tagokkal is rendelkezett, akik az Akadémia ügyrendje szerint: a tudós testület elnöke, másodelnöke, a főtítkár, a tudományos osztályok elnökei és titkárai, valamint az osztályok által a nagygyűlésen három évre választott két-két akadémiai tag volt. A Bizottság elnökei általában az Akadémia elnökei, míg előadói a főtítkárai voltak. Az 1872-es alapítástól Csengery mint másodelnök töltötte be a Könyvkiadó Bizottság elnöki pozícióját egészen 1880-as haláláig.⁵⁵ Látható, hogy tagjait tekintve a Bizottság a tudós testület legrangosabb állandó bizottságai közé tartozott. A legfontosabb tisztsége az előadó volt, akinek feladata volt az ülések között intézni a testület ügyeit, amiért az akadémiai honoráriumon felül további 400 Ft-os jövedelmet kapott.⁵⁶ Az előadói pozíció kapcsolati háló kiépítésére is alkalmat kínált, hiszen az akadémikusok közvetlen kapcsolatban álltak vele, ami a tisztségválasztások alkalmával fontos körülménynek számított. Fraknoi Vilmos valószínűleg előadói pozíciójának köszönhetően, hogy 1879-ben főtítkárrá választották.⁵⁷

Csengery az alakuló ülésen felvetette, hogy az Akadémián kívül más szervezetek is képviseltessék magukat a Bizottságban. Erre először 1872-ben került sor, amikor engedélyezték, hogy a Természettudományi Társulat egy tagot delegálhat a Bizottságba.⁵⁸ Ezzel egy külső tudományos testület nyert kép-

54 SZANTÓ, *Fejezetek ...*, 16–17.

55 FRÁTERNÉ, *A Magyar ...*, 44

56 „Igazgatósági ülés. 1875. jan. 24.”, *Akadémiai Értesítő* 9, 2. sz. (1875):11–20. 15.

57 SZANTÓ, *Fejezetek ...*, 19–20.

58 Szily Kálmán a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségéhez, Pest, 1872. máj. 6., MTA KIK, Kt, K 1213.1. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 445/1872, 1r-2v.

viseletet az Akadémia egyik belső, állandó testületében. A lépéssel gyakorlatilag a Bizottság elindult abba az irányba, hogy a teljes hazai tudományos szférát lefedő, a szakkönyvkiadást érdemben meghatározó ernyőszerzetté váljon. 1874-ben a Bizottság a Természettudományi Társulat tagdelegálási jogát olyan szervezetekre is kiterjesztette, amelyek a „tudományos ismereteknek kézikönyvek kiadása által való terjesztését feladatuknak ismerik”, mint a Kisfaludy Társaság, a Királyi Magyar Természettudományi Társulat, a Budapesti Királyi Orvosegylet, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet.⁵⁹ A koncepciót az 1872. március 26-i összes ülés is jóváhagyta.⁶⁰

A rendszeresen ülésező Könyvkiadó Bizottság felelt az akadémiai szakkönyvkiadás stratégiai tervezéséért. Üléseiken átbeszélték a sorozatok és a kiadványok ügyeit, megtervezték a beavatkozásokat, szükség szerint módosították a könyvkiadásra vonatkozó terveket. Ennek keretében a Bizottság megszervezte a könyvek megvalósulásához kapcsolódó előkészítő munkákat: a beérkezett műveket véleményeztették, szükség esetén korrektúráztatták, döntöttek az akadémikusok által fordításra ajánlott művek kiadásáról, a megjelentetéshez kapcsolódó javaslatokat az üléseken felolvasták, azokat is véleményezték, és döntöttek arról, hogy melyik sorozatban és milyen határidővel jöhetnek ki a kötetek. A művek megjelenését hároméves ciklusokban képzelték el, előre meghatározva a publikálandó kiadványokat. A ciklusok kötöttsége miatt az akadémikusok ajánlásait nem minden esetben fogad-

59 Jelentés, Budapest, 1874. ápr. 22., biz. jegyz. Fraknói Vilmos, MTA KIK, Kt, K12131. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 1282/1874, 1r–2v.

60 „Tizenharmadik akadémiai ülés. Összes ülés. 1872. márcz. 26-án.”, *Akadémiai Értesítő* 6, 6. sz. (1872): 107–110. 107–108.

ták el, aminek többnyire az volt az oka, hogy a folyamatban lévő sorozatokat kívánták befejezni.⁶¹

Könyvkiadási tevékenység a magánkiadóktól a saját kiadóvállalatig

Az Akadémia és megalapítását követően a Könyvkiadó Bizottság is folyamatos konfliktusban állt a magánkiadókkal.⁶² A feszültség forrása az Akadémia és a vállalkozók eltérő célrendszerből következett. A Bizottság a tudomány terjesztésének minél hatékonyabb megvalósítását tűzte ki maga elé, és az ebből származó hasznot, bár korántsem volt mellékes a rentabilitás biztosítása érdekében, kevésbé tartották fontosnak. Ezzel szemben a kiadók a profitmaximalizálásban voltak érdekeltek. Számoltak azzal, hogy az Akadémia kiadványai szűkebb közönséget céloznak meg, de a nagyobb üzleti kockázatot ellentételezte, hogy a testület közleményei nagy mennyiségű, sokrétű és rendszeresen megjelenő kiadványportfóliót jelentettek, másrészt az Akadémia megrendeléseinek teljesítése jelentős presztízzsel is bírt, mivel a kiadók a társadalom előtt olyan vállalkozásként tudták magukat feltüntetni, mint amelyek nemcsak a tudós társaság céljainak megvalósulását, hanem általa a nemzet ügyét is támogatják. Ez a kettősség jelenik meg az Akadémia kiadványainak kiadási jogaira pályázó Emich Gusztáv 1864-es levelében is: „a hölgyek díját nyert pályamunkákból, minden kötetből 50-50 példányt bocsátottam

61 A Könyvkiadó Bizottság ülése Csengery Antal lev. elnök elnöklete alatt, [1877?], 1r-2v in A Könyvkiadó Bizottság jegyzőkönyvei 1877-1899, MTA KIK, Kt, RAL, K 1561.

62 SZANTÓ, *Fejezetek ...*, 8.

át ingyen, kiosztásra, a mi nálam tetemes összeget képez.”⁶³ A könyvkiadó vállalkozó tehát hajlandó adakozni a tudomány ügyéért, még ha ezt nem is önzetlenül teszi. Ebből a szemszögéből a jótékonykodás sokkal inkább befektetésként értelmezhető, amely megalapozhatja az akadémiai kiadványok kiadási jogának elnyerését.

Csengeryék reformjai értelmében az akadémiai könyvkiadást a Titoknoki, majd a Főtitkári Hivatal irányította, viszont a kiadókkal kötött szerződéseket nem szabályozták központilag, így elsősorban az előnyös árajánlatok határozták meg, hogy mely vállalkozással dolgoztattak. A könyvkiadás terén először a Trattner-Károlyi cég, majd a későbbiekben Emich és Ráth Mór nyerte el leggyakrabban az akadémiai kiadványok kiadási jogait.⁶⁴ A Könyvkiadó Bizottság kezdetben szintén Ráth cégével dolgoztatott, méghozzá oly módon, hogy a szerzői és a fordítói tiszteletdíjakat a Bizottság megelőlegezte, míg a vállalkozó beleegyezett abba, hogy a kiadványok jövedelméből vissza fogja téríteni az előleget. Ezt a gyakorlatban azonban oly módon kívánta teljesíteni, hogy az el nem kelt példányokat engedte volna át az Akadémiának, amely a tetsület számára elfogadhatatlan volt.⁶⁵ További nehézséget jelentett, hogy Ráthnak nem voltak hazai nyomdái, hanem külföldön végeztette el a munkákat, amely jelentősen megnövelte a teljesítési határidőket.⁶⁶ 1874. október 22-én a Bizottság felmondta a Ráthtal kötött megállapodást, és arról határozott, hogy a vállalkozó által megkezdett, de be nem

63 Emich Gusztáv az MTA elnökségének, Pest, 1864. márc. 5., MTA KIK, Kt, RAL, 620/1864, 2r.

64 Voit, „Az akadémiai...”, 23–24.

65 [NÉVTELENÜL], „A m. t. Akadémia Könyvkiadó-Vállalata”, *Akadémiai Értesítő* 1, 2. sz. (1891): 530–541, 534.

66 Voit, „Az akadémiai...”, 24–25.

fejezett könyvsorozatokot a Franklin Társulat fogja átvenni.⁶⁷ Ugyanezen az ülésen Csengery megállapította, hogy eddig „áldozatok az Akadémia nem annyira az olvasó közönség, mint inkább a kiadók javára hozná”, mely helyett indítványozza, hogy „a bizottság ezentúl önmaga eszközölje a tőle megrendelt munkák kinyomatását és közrebocsátását”.⁶⁸ Ez értelemszerűen a piaci érdekeiket előtérbe állító, de kifogásolható szolgáltatásokat nyújtó kiadókkal való szakítást jelentette, és megfogalmazta a Bizottság törekvését a „közönség igényeinek megfelelő”, önálló Könyvkiadó Vállalat megindítására.⁶⁹ Csengery a részletek kidolgozására albizottságot szervezett, mely 1875. január 6-án megállapodott abban, hogy a kiadványokat kedvezményes áron biztosítják a közönség számára, illetve felvázolta a tervezett sorozatokat (történettudományi, irodalmi, állam- és jogtudományi) valamint az előfizetéses rendszeren alapuló terjesztési stratégiát.⁷⁰

A Könyvkiadó Vállalat részletes tervét Csengery 1875. január 24-én terjesztette az Igazgató Tanács elé. Beszédében hangsúlyozta, hogy az új szervezeti egység a tudományterjesztés céljának csak úgy tud megfelelni, hogy ha „a tudományos munkák lehetőleg olcsó áron adatnak”. Csengery kiemeli, hogy Nyugaton a kiadványok olcsóságát főleg az „olvasó közönség nagy száma” teszi lehetővé, de a hazai közönség, vagyis „a tanáraink, tanítóink, tanuló ifjúságunk nagyobb részének általában középrendünk miveltebb részének korlátolt anyagi ereje” van, ezért az áldozatot az Akadémiának kell meghoznia. A tudós testületnek „le kell mondania azon kilátásról, hogy

67 „A m. t...”, 535.

68 Uo., 534.

69 Jelentés, [1875], MTA KIK, Kt, K 1213 1. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 1422/1875, Ir.

70 „A m. t...”, 535–536.

kiadói költségeit kiadásainak jövedelméből fedezze”, ami amúgy is elvárható tőle, mivel így tudja meghálálni azt az „áldozatot, a mit a tőkében [vagyis az Akadémia felállítására és működtetésére szánt pénzüsszegekkel – F. N.] hozott és hoz a nemzet”, így lesz képes azt „részben legalább kamatokban visszaadni”.⁷¹

Csengery az olcsó tudománynépszerűsítő könyvek kiadását a felállítandó Könyvkiadó Vállalat legfőbb feladatának tartotta. Erre a kiadói megfontolásra hozza fel példaként az 1873-ban Berlinben alapított *Allgemeiner Verein für Deutsche Literatur* elnevezésű egyletet.⁷² Az egyesületet Heinrich Albert Hofmann berlini kiadó és könyvkereskedő és egy kuratórium irányította, ugyanakkor védnökként magas rangú személyeket (Károly Sándor szász-weimar-eisenachi nagyherceget és György porosz herceget) is megnyertek.⁷³ A *Verein* a könyvkiadással és könyvterjesztéssel egyaránt foglalkozó könyvklubok (*book sales club*, *Buchgemeinschaft*) egyik 19. századi előfutárának tekinthető.⁷⁴ A szervezet kiadványaihoz csak a tagok juthattak hozzá, éves tagsági díj ellenében. Az egylet határozta meg a kiadandó könyvek körét, így a tagoknak nem volt lehetőségük szabadon választani a kiadványok közül, viszont a könyvek postázását az egyesület állta.⁷⁵ Az évszázados múltra visszatekintő előfizetési rendszer átvétele a könyvklubok gyakorlatába lehetővé tette a kiadványok árának leszorítását, mivel biztosította a kiadáshoz szükséges tő-

71 „Igazgatósági ülés. 1875. jan. 24.”, *Akadémiai Értesítő* 9, 2. sz. (1875): 11–20, 17. Uo.

73 Reinhard WITTMANN, *Buchmarkt und Lektüre im 18. Und 19. Jahrhundert: Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880*, Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literature 6 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1982), 132.

74 Corinna NORRICK-RÜHL, *Book Clubs and Book Commerce*, Reihentitel: Elements in Publishing and Book Culture (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 5.

75 „Statut des Allgemeinen Vereins für deutsche Literatur”, in Friedrich Martin von BODENSTEDT, *Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy's: Neues Liederbuch mit Prolog* (Berlin: Hofmann & Comp., 1874): [1–2].

két, csökkentette a kiadási kockázatokat, és függetlenítette a könyvkiadást a könyvterjesztő infrastruktúrától.⁷⁶ A *Verein* kezdetben jelentős sikereket ért el, amelyet jól mutat, hogy az első évben már 2360 előfizetőjük volt. Kiadványaik között egyaránt megtalálhatók voltak a szépirodalmi vagy a népszerű tudományos ismeretterjesztő művek is.⁷⁷ A német egyesület eredményes kiadói gyakorlata példát adott arra, hogy a hasonló kiadványprofillal rendelkező Akadémia erre a gyakorlatra építse saját kézikönyveinek kiadását. Az Igazgató Tanács előtt azonban Csengery nem tett említést a hasonló megoldásokkal kísérletező hazai szakmai szervezetekről, mint az 1862-ben alapított Magyar Orvosi Könyvkiadó Társaságról vagy a Természettudományi Társulat által 1870-ben létrehozott Természettudományi Könyvkiadó Vállalatról. Ezek a hazai szakkönyvkiadás nehézségeit szintén előfizető tagok toborzásával kívánták enyhíteni, és a befizetett tagdíjak segítségével finanszírozták a munkájukhoz nélkülözhetetlen szakirodalom lefordítását, megíratását és kiadását. Az általuk megjelentetett könyvek csak a tagok számára voltak elérhetőek, kereskedelmi forgalomba nem kerültek.⁷⁸

A német példa által ösztönözve Csengery azt tervezte, hogy a Könyvkiadó Vállalat már 1875-ben három különböző sorozatban, mintegy 200 ív terjedelmű könyvet fog megjelentetni. A tervben a történettudományi esetében 80, az irodalmi, jog- és államtudományi sorozatra nézve 60-60 ívvel számolt, melyekre 4 és 3-3 forint előfizetési díjat határozott meg. A vállalkozás céljaira az Akadémiától 8000 Ft támogatást

76 NORRICK-RÜHL, *Book Clubs ...*, 41-43.

77 WITTMANN, *Buchmarkt ...*, 132-133.

78 WAGNER János, KOVÁCS Sebestyén Endre és MARKUSOVSKY Lajos, „Felszólítás a »Magyar orvosi könyvkiadó társulat« ügyében”, *Orvosi Hetilap*, 1863. aug. 9., 643-645; ω., „A kir. magyar természettudományi társulat”, *Orvosi Hetilap*, 1871. júl. 9., 477.

kért, melyet a későbbiekben ki fognak egészíteni a Könyvkiadó Bizottság által kiadott munkák eladásából származó, valamint a Könyvkiadó Vállalat előfizetéseiből befolyó bevételek. Az új szervezeti egység működéséhez igénybe kívánta venni a „hasonló célból tett Hölgyalapítványt” is. Csengery tervét az Igazgató Tanács helyben hagyta, mellyel gyakorlatilag megalakulhatott a Könyvkiadó Vállalat.⁷⁹

Négy nappal később az első vállalati hirdetés csak kis mértékben tért el attól a verziótól, melyet Csengery az Igazgató Tanács elé terjesztett.⁸⁰ A hirdetményben rögzítették, hogy a tervezett munkák nem kerülnek kereskedelmi forgalomba; azok csak az előfizetők, vagyis a Könyvkiadó Vállalat ún. pártoló tagjai által szerezhetőek be. Az előfizetés árát a leendő tagoknak a Vállalathoz bérmentve vagy az első évfolyam átvételekor postai úton kellett befizetni. A további munkákat megjelenésüket követően kötetenként tervezték postán a tagoknak elküldeni. A Vállalat kiadványainak hatékony terjesztését szolgálták az aláírásgyűjtők, akik külön gyűjtőíveket vezettek, s minden, az évfolyam aláírási összegét beküldő tíz pártoló tag után tiszteletpéldányt kaptak.⁸¹ A cél közvetlen kapcsolat megteremtése volt a Vállalat és az olvasók között, ösztönözve a kiadványok széles körű forgalmát. A hirdetmény két legfontosabb, marketingértékkel bíró eredménye a szakkönyvkiadás megvalósítása és rajta keresztül a tudományok terjesztésének támogatása, mely egyben a nemzet érdekeinek pártolását is jelentette, vagyis rendelkezésre állt a tudományosság szükség (a szakkönyvek hiánya), illetve az eszme (a tu-

79 „Igazgatósági ülés. 1875. jan. 24...”, 17–18.

80 Aláírási felhívás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalatára, Fraknói Vilmos bizottsági jegyző, Csengery Antal bizottsági elnök, Budapest, 1875. jan. 28., MTA KIK, Kt, K 1213 1. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 1220/1875, 1r–2v.

81 Uo.

domány terjesztése által a nemzet felemelése), melyek olyan ösztönző erőt jelenthettek, amelyek tevékenyen hozzájárulhattak az előfizetői szám növekedéséhez.⁸² A pártoló taggá válás a hagyományos prenumerációhoz képest hosszabb távú elköteleződést jelentett, hiszen az előfizető nemcsak egy kiadvány létrejöttéhez járult hozzá, hanem közvetve a tudományos szakkönyvkiadás és a nemzet felemelésének hosszabb távú programját megvalósító Könyvkiadó Vállalathoz és az Akadémiához is csatlakozott.

A vállalati hirdetményben magyarázatot adtak arra, hogy miért nem publikálnak természettudományi könyveket. A Vállalatot működtető Könyvkiadó Bizottság megítélése szerint az ilyen témájú munkák kiadását a Természettudományi Társulat tökéletesen végzi, ezért nincs szükség konkurens szériára.⁸³ Cserébe viszont az Akadémia felügyelte és évente 2.000 Ft-tal támogatta a Társulatot annak fejében, hogy olcsóbban adja a kiadványait (7 Ft helyett 5 Ft-ért).⁸⁴ A Társulatot azonban nem csak az MTA, de az állam is segítette évi 7.000 Ft-tal.⁸⁵ A Társulat a kiadott könyvekről rendszeresen beszámolt a Könyvkiadó Bizottságnak.⁸⁶ Szántó György Tibor megállapítása szerint Csengery és a Vállalat döntése, mellyel csak bölcsészet- és társadalomtudományi kötetek kiadását szorgalmazták, hosszú távon torzította az MTA tudománypolitikáját, s a társaság a későbbiek során inkább ezeknek a tudó-

82 Vö.: DEMMEL József, „»...ösmerem ezt az impertinens akasztófára való publicumot«: A prenumeráció forrásértékének vizsgálata Tompa Mihály kapcsolathálóján keresztül”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 110 (2006): 650–676, 651–652.

83 Aláírási felhívás a...

84 Jelentés, [1875], MTA KIK, Kt, K 1213 1. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 1422/1875, 1r.

85 SZANTÓ, *Fejezetek* ..., 9

86 Fodor János a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Bizottságának, Budapest, 1881. okt. 31., MTA KIK, Kt, K 1213 1. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 302/1880, 1r-2v.

mányoknak a művelésére és támogatására összpontosított.⁸⁷ Csengery döntését ugyanakkor az indokolta, hogy az Akadémia ernyőszervezetként fogja össze a különböző szakmai szervezeteket, és ebben a koncepcióban kontraproduktív lett volna párhuzamos sorozatok indítása, melyek megosztották volna a tudományos szakmai szervezetek erőforrásait is.

A Könyvkiadó Vállalat által kiadott, illetve a többi akadémiai kiadvány bel- és külföldi terjesztésének hatékonyságát növelte az MTA a Könyvkiadó Hivatal 1875-ös felállításával, mely ezen a néven egészen 1883-ig működött a testület székházában.⁸⁸ A könyvkiadás mellett a könyvterjesztés külön terület volt, melyet korábban az Akadémia szintén magánvállalattal, 1833-tól egészen 1875-ig az Eggenberger-céggel végeztetett. Az Eggenberger-cég büszkén viselte az „akadémiai könyvkereskedés” címet, viszont gyakoriak voltak ellene a panaszok, elsősorban a késedelmes szállítás miatt.⁸⁹ A könyvterjesztést célzó 1862-es reformok is arra irányultak, hogy az Eggenbergerrel kapcsolatos problémákat megoldják. Kevés sikerrel, hiszen a cég 1875-ben még az 1872-es évből befolyt összegeket sem fizette meg a társaság felé; a testület az ügy rendezésére ügyvédet kért fel, hogy hajtsa be a vállalat tartozásait 6%-os késedelmi kamattal.⁹⁰ Végül az Akadémia az önálló Könyvkiadó Hivatal felállítása mellett döntött, melyről az Eggenberger-céget Csengery 1874. október 31-én értesítette arról, hogy a könyvárusnál fellelhető példányokat az év végéig juttassa vissza a tudós testületnek, 1875. áprilisáig pedig pénzügyileg is számoljon el.⁹¹

87 SZÁNTÓ, Fejezetek ..., 19.

88 Uo., 18.

89 „Arany br. Eötvös Józsefnek, Pest, 1868. jan. 9.”, in AJÖM 14: 251.

90 Ismeretlen Hinka Józsefnek, Budapest, 1877. márc. 27., RAL 260/1877, 1r.

91 „Csengery Antal Hoffmann Alfrédnek és Molnár Jánosnak, Pest, 1874. okt. 31.”, in AJÖM 14: 251.

A Hivatal ügymenetének kidolgozásában Csengery egy általa kiküldött bizottság kapcsán szintén tevékenyen részt vett. A Könyvkiadó Hivatalt a Főtitkári Hivatal alá rendelték, meghatározták az általa vezetendő könyveket (köztük a Könyvkiadó Vállalat aláírási könyvét), és a feladatköreit. A Hivatal vette át a könyvkötőtől az elkészült köteteket és bonyolította a kiadványok bel- és külföldi szállítását. Utóbbi bécsi és lipcsei könyvvarusok felé történt, akik az akadémiai kiadványokat bizományosi rendszerben értékesítették. Az Akadémia könyvesboltot is létrehozott a könyvei értékesítésére, ahol az alkalmazott könyvvarus feladatai közé tartozott, hogy biztosítsa a tudományos egyesületek könyvtárai számára a hazai és külföldi tudományos intézetektől való könyvrendeléseket, sőt kiadványaikat bizományba is vehette. Munkáját segitendő a Főtitkári Hivatalban a könyvek ügyét intéző írnokot áthelyezték mellé.⁹² A Könyvkiadó Hivatal vezetője Knoll Károly lett évi 1.200 Ft-os fizetéssel, melyhez a befolyó haszonból további 400 Ft-ot is kapott.⁹³

A Könyvkiadó Hivatal gyorsan kimagasló eredményeket produkált. Csengery az 1876. január 26-i igazgatósági ülésen már azt emelte ki, hogy az általa értékesített olcsó könyvek jelentik a kiadványokból származó bevételek jelentős részét, mintegy 12.111 Ft-ot, míg a maradék 550 Ft-os bevétel Eggenberger tartozásaiból folyt be.⁹⁴ Ezt alátámasztják az 1875 januárja és 1879 októbere között, vagyis a Csengery-korszak ideje alatt vezetett pénztárkönyv adatai is. Az adatokból látható, hogy a Vállalat könyvei adják a kiadványokból befolyó

92 „Igazgatósági ülés. 1875. ápril 25-én”, *Akadémiai Értesítő* 9, 8. sz. (1875): 130–134, 131–132.

93 SzANTÓ, *Fejezetek...*, 18.

94 Igazgatósági ülés. 1876. jan. 23-án. *Akadémiai Értesítő*. 1876. 10. évf. 2. sz. 19–29.

bevételek 81,3 %-át, míg az MTA ún. „rendes kiadványai” mindössze 18,7%-ot érnek el (1. táblázat).⁹⁵ Ez alapján megállapítható, hogy a Csengery által kezdeményezett reformok sikeresek voltak, és rövid időn belül teljesítették a velük kapcsolatos elvárásokat, amennyiben a tudományok terjesztése és az értékesített kiadványokból származó bevétel között korrelációt feltételezünk.

Év	Az MTA rendes kiadványokból	A Könyvkiadó Vállalat kiadványaiból	Kiadványokból összesen
1875	1865,36	12 075,48	13 940,84
1876	3660,33	16 850,24	20 510,57
1877	4416,65	15 880,06	20 296,71
1878	3389,6	16 311,81	19 701,41
1879	3714,66	13 344,03	17 058,69
Összesen	17 046,6	74 461,62	91 508,22

1. táblázat: Az MTA kiadványaiból származó bevételei

A bevételek mellett a Vállalat pártolói tagságának sorozatonként gyűjtött létszámadatai is a gyors sikereket mutatják, hiszen 1875-ben, alig négy hónappal az első vállalati hirdetmény kiadását követően már jelentékeny érdeklődés volt érzékelhető az első hároméves ciklusra,⁹⁶ mely 1876 márciusára valamelyest még emelkedett is.⁹⁷ A számok egészen Csengery 1880-as haláláig kisebb ingadozást mutattak, viszont az 1880-as években lassú hanyatlás kezdődött, amely az ötödik ciklus

⁹⁵ Könyv-kiadványi Pénztárkönyv 1875. jan.–1879. okt., MTA KIK, Kt, RAL, K 1700.

⁹⁶ Jelentés..., 1r.

⁹⁷ „A m. t...”, 539.

utolsó évére, 1889-re a pártoló tagság számának látványos visszaeséséhez vezetett (2. táblázat).⁹⁸

Év	1875	1876	1889
1. sorozat	1017	1519	555
2. sorozat	819	1222	525
3. sorozat	867	1252	379

2. táblázat: *A Könyvkiadó Vállalat pártoló tagságának változásai*

A Könyvkiadó Bizottság és a Vállalat legeredményesebb időszakai kétségkívül a Csengery nevével fémjelzett korszak volt, halálát követően az akadémiai tudománypromótor projekt hanyatlásnak indult. Ennek oka egyrészt Csengery hiánya volt; másrészt viszont az 1880-as évektől kezdve megváltozott a magánkiadók stratégiája (az olcsó, szórakoztató kiadványok felé fordultak); harmadrészt az MTA nem volt hajlandó eredményesebb, a magánszektorban bevett üzleti- és marketing-fogások meghonosítására. Ennek ellenére lehetőségeihez képest a tudós testület igyekezett a változásokra reagálni, de reformtörekvéseik nem hozták vissza a Csengery-korszak eredményeit.⁹⁹

98 Uo.

99 SZANTÓ, *Fejezetek az ...*, 22–24.

A *Falusi esték* népszerűsége és hibái a korabeli sajtó alapján

/

DEVESCOVI BALÁZS

A Kosáry Domokos és Németh G. Béla által szerkesztett *A magyar sajtó története* című kézikönyvben az 1850-es évek sajtójáról szóló fejezetek közt külön rész foglalkozik a „néplapokkal”, ezen időszaknak egy sajátos sajtótermékével. Ez a Miklóssy János által jegyzett szakasz az 1854-ben Pákh Albert felelős szerkesztő irányításával megindult hetilap, a *Vasárnapi Újság*, valamint a Csengery Antal és Kemény Zsigmond által szerkesztett, 1854 és 1856 között évi hat füzetben megjelent *Magyar Nép Könyve* mellett a Boross Mihály-féle, 1857–1859 között megjelent *Kalauzzal* és végül Hajnik Károly 1858 és 1860 közötti *Hírmondójával* foglalkozik. A „néplapokkal” Miklóssy a *Magyar Nép Könyvével* kapcsolatban megfogalmazott véleménye szerint a szerkesztők „a nagyközönség kezébe olyan folyóiratot szántak, amely olvasmányos cikkekben táralja a gazdasági ismeretek, a történelem és természettudomány közérdeklődésre érdemes kérdéseit, a költészet terén

pedig a népiesség mellett a művészi értéket is mércéül állítja.”¹ Ugyanő a „néplapok” megjelenését két okból eredezteti: a kapitalizmus kezdeti időszakában különösen nagyra gondolták a sajtó hatását és jelentőségét, másrészt a sajtót mint az egyik „nagyhatalmat” a politika alakításának egyik eszköze mellett „Nyugaton, főként Angliában a közhasznú ismeretek terjesztésének is egyik leghatásosabb eszközeként” könyvelték el. Mindennek megfelelően az 1830-as években a százezres előfizető-táborot jegyző „a munkásság, a népi olvasótábor számára készült filléres lapok, a *Penny Magazine* és társai” mintájára Magyarországon is elindultak lapkísérletek. A „néplapok” körüli polémia természetesen a kinek, miről és miként kérdéseiről szólt, vagyis kik alkotják a megcélzott olvasóközönséget, milyen tartalmat nyújtsanak nekik, és milyen modorban tállalják azt, vagyis tulajdonképpen mit jelentsen a népnevelés.

A *Vita a „néplapokról”* című fejezetben a forradalom előtti két korai magyar kísérletről, a *Garasos Tárról* és a *Filléres Tárról* alig esik pár szó, s különös módon Vas Gereben szerkesztő két kísérletét, az 1851-ben tizenkét füzetet megélt *A Falu Könyvét* és az 1853–1854-ben négy füzetben megjelent *Falusi estéket* sem taglalja részletesebben. Vas mindkét lapjával kapcsolatban lényegileg az 1848-as, vagyis a forradalom előtti – szintén hozzá kötendő – a *Nép Barátját* kapott kritikákat, egyrészt Gyulai Pál színvonalat és az igényességet hiányoló ellenvetését, másrészt Arany János Petőfihez még 1848. április 22-én írt levelében megfogalmazott véleményét ismerteti a „néplapokról”.

A kézikönyv az ötvenes évek folyóirat-történetének második (1853 és 1857 közötti) szakaszáról szóló szintén Miklóssy

1 KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, szerk., *A magyar sajtó története*, 2 kötet (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 1:454.

Jánosnak köszönhető fejezete Vas mindkét vállalatáról azt jegyzi meg, hogy nem segítették a „néplapok” előrehaladását, és mindkettőt „csaknem szó szerint ismétlődve kísérik a *Nép Barátját* ért kritikai ellenvetések.” Hosszabban, két bekezdésben itt kerül szóba a *Falusi esték* mint a közvetlen elődjénél jobban sikerült, ám így is színvonalatlan, nem kellően át gondolt szerkesztésű kiadvány, rémisztő népiességgel:

A szerkesztő „a földesúr és a jobbágy közti vak indulatoskodás megszüntetésén” fáradozik, és füzeteiben feltehetően minden, amit egy enciklopédikus kiadványtól várni lehet, szépirodalom, gazdasági tanácsok, természettudományi közlendők és „házi orvos”. A humort Vas Gereben szolgáltatja, és szerzői között Arany, Erdélyi János és Kerkápoly Károly nevét is fellelhetjük. Érdeklődőkben nincs hiány, a *Pesti Napló* hat-hétezer, a *Divatcsarnok* nyolcezer előfizetőt említ, a szerkesztő tízezerrel szól.

De nem Arany és társainak neve és a színvonaluk szabta szint a *Falusi Esték* ügyködésének jellemzője, hanem a minden tervszerűtlenséget nélkülöző szerkesztés és a kontár versfaragók derék száma. Főként „real-ismerteket” szállító cikkei váltanak ki időről időre méltó bosszúságot. Népiessége? Hadd jellemezzük ezt Tóth Kálmán versével: „Ne forduljál el édes hugám / Mintha éppen félnél / Azért, hogy nincs rajtam suba, / Nem lesz e szív másé soha, / Csak mindig a népé!!” (*Falusi leánynak*)²

Kétségtelenül nehezen megfejtendő probléma, hogy a „néplapok” milyen olvasóknak tálaltak milyen tartalmat és milyen

² Uo., 445.

módon, stílusban, mit jelenthetett a nép művelése a 19. század második felében. Gondolhatjuk-e, hogy például Arany János a *Falusi esték*ben megjelent *Az első lopás* című elbeszélő költeménye sikeres példája a népet nevelő és művészi kivitelezésű irodalmi alkotásnak. Félő, hogy sosem fogunk tisztán látni a tárgyban, az viszont kétségtelen, hogy Vas Gereben harmadik „néplap” kísérletéről egészen váratlanul nagy számban lehettek fel korabeli hírek, vélemények és adatok, s ezek tükrében a Landerer és Heckenast által kiadott lap élesebben szemügyre vehető, illetve a sajtótörténeti kézikönyvben megfogalmazott lesújtó vélemény árnyalható. Az előfizetői felhívás mellett előzetes tartalomismertetést is olvashatunk, illetve az előfizetők (meglepően magas) számának alakulása is követhető, ráadásul olykor helyi megoszlás szerint. A kiadványt nagy érdeklődés kísérte, az első füzetéről két pozitív ismertetés mellett hat negatív bírálat jelent meg a társlapokban, a *Pesti Napló* egész sorozatban foglalkozott vele, vidéki levelezői véleményét is közölve, és a második füzetéről is írtak még. Végül a kiadvány végjátéka is figyelemre méltó, egyrészt mert az 1853-as év végén felröppent megszűnésének híre, majd ennek megjelent a cáfolata, másrészt mert tényleges megszűnéséről hírt adva egyben utódait, a *Városi Estéket*, és főként a *Magyar Nép Könyvét* harangozták be a lapok.

A *Budapesti Hírlap* 1853. január 27-i csütörtöki számában megjelent *Irodalmi lendületek* című Török János cikk egész hátsábnyi terjedelemben nem csak hírt adott a *Falusi esték* indulásáról, de jó előre számos tanáccsal is ellátta a szerkesztőt, hogy „irányra, tartalomra, hang- és modorra” nézvést milyennek kellene lennie a népi lapnak. A híradás nagy bizalommal tájékoztatott az új kiadványról, a lelkesedést a nép helyzete és tanításának szükségessége indokolta.

Tudomásunkra esett, hogy egy új érdekes irodalmi vállalat van készülóban, s több jeles íróink egyesültek oly havi folyóirat kiadása végett, mely „Falusi esték” címe alatt s magyar földmivelő köznépnek mulattatva tanító olvasmányul szolgáljon.

Szerencsés gondolat, ha a korszerű szándékkal a szükséges erő és képesség párosul.

Legfőbb ideje, hogy az irodalom gondja a földmivelő köznépre kiterjedjen, s a jelen kétségtelenül a legalkalmasabb percz, arra a sajtó útján jótékonyan hatni. [...]

A népnek most inkább, mint valaha, tanítókra, hü és értelmes tanácsadókra van szüksége.³

Meglehet, az év elején még csupán a címét lehetett tudni az új lapnak, konkrétabb információkkal, köztük a terjedelemről, árról, a kiadóról és a szerkesztőről csupán a tavasz eljövetelevelével írt a *Szépirodalmi Lapok* március 24-i száma, közölve a lap előzetes tartalmi összesítőjét, szerkesztési elvét, a szerzői honoráriumokat és nagynevű pártfogóit is:

Landerer és Heckenastnál Vas Gereben szerkesztése alatt „Falusi esték” című vállalat fog megjelenni ötvenes füzetekben, negyedévenként. Egy füzet ára előfizetés útján 10 váltó garas, az összes és így husz ivből álló képekkel ellátott munkának pedig két váltó forint. Tartalma e következő leendő: „1) Minden füzetben egy tanulságos humoristika. 2) Egy *gyöngéd* és egy nagyobb költemény vonatkozással jellemünkre, szokásainkra, erkölcsünkre. 3) Hasonló értelemben egy elbeszélés. 4) A legnépszerűbb nyelven írt természettan. 5) Magyar

3 TÖRÖK János, „Irodalmi lendületek”, *Budapesti Hirlap*, 1853. jan. 27., 106.

gazdálkodás javítására szolgáló cikk. 6) Házi orvos. 7) Tanulságos mesék. 8) Hézagpótló. A vállalat írói nem előre választanak, hanem verseny útján azé leendő az első, ki három bíró szavazatának többsége által jobbnak találják. Az író veendő olly tiszteletdíj, minőt eddig nálunk hasonló esetben még nem fizettek t. i. egy nyolczadrét ciceronyomott ivnyi prózáért 50 pfrtot, a versért pedig 60 pft." A vállalat pártfogói: *gr. Andrássy Manó, Borsodi Latinovics Károly, b. Kemény Zsigmond, Kazinczy Gábor, Ürményi József.*⁴

A *Pesti Napló*, mely mindvégig kitüntető figyelemmel követte a *Falusi estét*et, szintén közölte március 24-i számában a hozzájuk is megérkezett előfizetési felhívást, és néhány megjegyzést is tettek mellé:

Czélja e vállalatnak miként a programm-ból olvastuk: *a műveltség alantabb fokán álló milliókat felemelni a földről, s egymást tanítgatni.*

Azon komolysággal, mely a dolgot megilleti, fog a szerkesztő a „Falusi esték” kiadásához [...].

Ezen könyvecskéknek nem tréfálódzás a célja; s valamint a szerkesztő s kiadók, ugy a közönség vegye azon komolysággal, melyre levetközhetlen hazafiui és emberi kötelessége ösztönzi.

E könyvecskék negyedévenként jelennek meg, s a megjelenés után idáig nem ismert gyorsasággal csomagonként fognak minden megyei székvárosba megküldetni az ottani könyvtáros vagy könyvkötő urakhoz.⁵

⁴ *Szépirodalmi Lapok*, 1853. márc. 24., 379–380.

⁵ *Pesti Napló*, 1853. márc. 24., [3].

Ezek mellett még egy tavaszi híradást érdemes megemlíteni a lapindulásról. A *Divatcsarnok* 1853. április 3-i számában kedves kötelességüknek tekintették „kellő méltánylattal emlékezni a »Falusi Esték« cím alatt *Vas Gereben* által megindítandó irodalmi vállallatról, melynek célja a mulatva-oktató olvasmányt, lehetséges olcsó évnegyedes füzetek által, minden magyarajku emberre kiterjeszteni.” Itt is jelezték a kiadvány várható terjedelmét és árát, majd egy újabb idézettel a szerkesztői felhívásból demonstrálták szimpátiájukat a munka iránt: „Négy füzet fog évenként megjelenni, minden füzet legalább 5 ívet teend, s az egész évi előfizetés csak 48 kr. p! Ennél olcsóbbat valóban alig képzelhetni! Reméljük is, hogy a t. vállalkozó célta érend: azaz »meg fogja Isten adni, hogy nem lesz az országban ház, melyből e könyv hiányozzék!«”⁶

A *Divatcsarnok* kellő méltánylattal közölt előhíre után csupán néhány nappal a *Budapesti Viszhang* április 7-i *Hirfüzéré*-ben is megjelent két mondat a *Falusi estékről*. Az elsőben a legelső információ található az előfizetők sikeres toborzásáról, a másodikban viszont – meglehetősen az Emich-lap számára konkurrens vállalatnak odaszúrásaként – a nyitó füzet megjelenési időpontjának szerencsétlen voltáról írtak, ezzel figyelmeztetve a vállalat kudarcba fulladásának egyik lehetséges okára: „A »falusi esték« szintén hő pártolásra találnak. Kár, hogy mindkét vállalat [Erdélyi János meséi Barabás képeivel a másik – D. B.] nem a fonókákra, hanem a munka idejére készült el, mikor a gazda ember örömöstebb ül vacsora és csendes pipaszóhoz, mint könyv vagy íráshoz; gyertyát pedig nem igen szok gyújtani.”⁷

6 *Divatcsarnok*, 1853. ápr. 3. 17., 17.

7 *Budapesti Viszhang*, 1853. ápr. 7., [1].

A következő időszakban már az előfizetők számának gyarapodását követhetjük figyelemmel. Az újságok híradásaiból kinyerhető adatok két csoportba oszthatók. Egyrészt olykor-olykor megjelennek beszámolók arról, lokálisan hány előfizetőt sikerült toborozni a laphoz, másrészt az összes előfizető szépen növekvő taborát újra és újra közlik a különféle lapok. Ezek az adatok természetesen nem ellenőrizettek, olykor kicsit ellent is mondanak egymásnak, sem a valódi példányszám, sem a valódi előfizetésekre nem rendelkezünk hiteles adatokkal.

A *Divatcsarnok* április 21-i számában a megindítandó irodalmi vállalat iránti rokonszenvről írnak egy alföldi helység előregisztrálóinak számát hozva igazolásul, a szimpátia elnyerésének okaként pedig a szerkesztő népszerűsége mellett a beígért illusztrációkat és a kedvező árat említik:

A Vas Gereben úr által megindítandó „Falusi esték” című irodalmi vállalat csakugyan várt rokonszenvvel találkozott a közönségnél. Legkétségtelenebb jele ennek a szétküldött aláírási ívek szapora megtelése; mert mint czeglédi t. levelezőnk is írja, ott e hó elején már 50 aláíró találkozott. Vas G. úrnak ismeretes, s mondhatjuk honszerte kedvelt tolla, a fametszvényekkel diszített olcsó füzetek, s a nemes cél egykép buzdítják méltó pártfogásra a honfiakat.⁸

Még szintén az elindulás előtt a *Pesti Napló* május 12-i számában a *Vasi levelek* számol be arról, hogy „A »Falusi estéknek« vidékünkön a köznép között is igen sok előfizetőjük van úgy annyira, hogy ma holnap könnyebb lesz azok neveit közleni,

⁸ *Divatcsarnok*, 1853. ápr. 21. 117–118.

kik elő nem fizettek!”⁹ Jóval későbből, már az első füzet megjelenése utáni időből rendelkezünk egy másik dunántúli előjegyzői adattal is. A *Pesti Napló* egy nyári számában közölték Vönöczky nevű levelezőjük Füredről július 11-én keltezett levelét – oda is megérkezett a *Falusi esték* nyitó füzete, és megelégedéssel fogadták: „A nép örömmel olvassa, sok tanulságot, még több szórakoztató gyöngéd élvezetet meríthet belőle. Vidékünkön – B. Füred körül – csaknem 100 előfizetője van.”¹⁰

Az összes előfizető állítólagos számáról először a hamarosan megjelenő, illetve már kijött első füzet konkrét szerzői és munkái híradásai körítéseként tájékoztattak a lapok körülbelül május végétől június végéig. Az előjegyzők száma olyannyira magasnak látszott, hogy sikerét példaként óhajtották a *Déliabáb* június 19-i számában Heckenast két másik vállalkozása, a Jókai Mór és Vas Gereben vezetésével készülő magyar adomák, és az Erdélyi János-féle magyar tündérregék gyűjteménye számára („óhajtjuk mindkét vállalatnak, a »Falusi esték« éhez hasonló sikert, mellynek jelenleg közel 6000 előfizetője van!”),¹¹ sőt szintén a *Déliabáb* az első füzet napvilágra kerülése után egyenesen feleslegesnek látta a kiadvány reklámozását („eddigelé olly nagy kelendőségnek örvend, hogy a kiadói hivatalban alig győznek eleget tenni a megrendeléseknek. Úgy hiszszük, hogy illy vállalatnak nem sok szüksége van ajánlgatásra”¹²), mi több, a *Hölgyfutár* június 28-án azt vélelmezte, a szerkesztő még le is zárhatja a megrendelést: „A »Falusi esték« előfizetői folyvást jönnek. Még megérjük,

9 *Pesti Napló*, 1853. máj. 12. [2].

10 *Pesti Napló* 1853. júl. 17., [2].

11 *Déliabáb*, 1853. jún. 19., 806.

12 *Déliabáb*, 1853. jún. 26., 837.

miszerint amerikai szerkesztők módjára kiírja Vas Gereben, hogy nem kell több.”¹³

A *Hölgyfutár* május 21-i számában a lapban publikáló szerzők közül elsőként a lírikust nevezték meg, újfent előhozva a költeményért járó busás szerzői honoráriumot, és mindenképp beszámoltak az addigi összes előjegyző személy számáról: „A »Falusi esték« előfizetőinek száma már 4000-re megy. A programban hirdetett 60 pfttal honorálandó nagyobb költői művet az első kötetbe Tóth Kálmán írta.”¹⁴ A következő ezres határ eléréséről két lap írt, a *Divatcsarnok* június 9-én, s a *Szépirodalmi Lapok* június 12-én, jelezve a meghódított új olvasóközöniséget: „E napokban fog szétküldetni a »Falusi esték« első füzetét. Már 5000 előfizetőt számlál; sok olly falu- és pusztáról is jött előfizetés, hol eddig híre pora sem volt az irodalomnak.”¹⁵ Az újabb mérföldkövet hihetőleg az első füzet megjelenését követően haladta meg a lap, a *Divatcsarnok* június 16-án írta meg, hogy a füzet már elhagyta a sajtót, és bár még nem látták, de igaz örömmel sorolták rovatukba, „hogy az előfizetők száma ezen korszerű vállalatra folytonos növekedésben van, mégpedig nem százával, hanem ezrével; így a múlt hétfőn már igen közel volt az a 6000-hez.”¹⁶ Néhány nappal később ismét mérföldkövet lépett az előfizetők állítólagos száma: a *Hölgyfutár* június 20-i számában a *Hírharangban* az első füzet szétküldetésének bejelentése után ismertette annak tartalmát, s azon reményét fejezte ki, hogy „6-7000 előfizetője közt bizonyára nem egy lesz, ki az eddig ismeretlen irodalmat ezután lelki szükség gyanánt tekintendi.”¹⁷ Az első füzet

13 *Hölgyfutár*, 1853. jún. 28., 526.

14 *Hölgyfutár*, 1853. máj. 21., 403.

15 *Szépirodalmi Lapok*, 1853. jún. 12., 744.

16 *Divatcsarnok*, 1853. jún. 16., 433.

17 *Hölgyfutár*, 1853. jún. 20., 500.

egy másik bírálata, a *Pesti Napló* július 20-i számának K. betűvel jelzett írása hasonló konklúzióval zárult: „De mint a szerkesztő is nyilatkoztatja, az első füzet csak mintegy mutatványként szolgálhat az olvasó közönségnek úgy, mint az írók előtt, azért ha vannak részben hiányai, – bizonyára 6–7000 előfizetője közt mégis sok találkozzandik, ki ezt megismerve lelkének mindennapi táplálékul fogadja el.”¹⁸ Ezzel azonban még mindig nem állt meg az előfizetők számának gyarapodása, nemhiába kívántak a két eddigi munka, a *Magyar adomák* és a *Magyar tündérregék* mellett a szintén Heckenast által gondozott Arany János „classicus becsü *Toldi*-jának népszerű” kiadásának Vas lapjához mérhető sikert e szavakkal a *Délibáb* július 31-i híradásában: „valóban óhajtandó, hogy irodalmunknak és nyelvünknek e nagybecsü kincse úgy elterjedjen népünk között, mint a falusi esték.”¹⁹ Immáron a második füzet érkezését megelőzően megkérdőjelezve, de a következő ezres előfizetői számot írták a *Divatcsarnok* augusztus 21-i számának hírében: „*Vas Gereben* úr B.-Füredről visszaérkezvén, már 8000-et (?) számláló előfizetői számára a napokban bocsátja sajtó alá a »Falusi Esték« második füzetét.”²⁰ Ugyanez az adat már az első füzet egyik ismertetésében is megjelent: a *Pesti Napló* június 28-i számában ráadásul a rendkívüli elterjedést három okkal magyarázták:

Az első az, hogy azok négy népszerű hazánkfia, *Andrássy Manó gr.*, *Kemény Zsigmond b.*, *Kazinczy Gábor* és *Ürményi József* uraknak pártfogása, s a czimlapon olvasható neveik alatt jelennek meg.

¹⁸ *Pesti Napló*, 1853. júl. 20., [3].

¹⁹ *Délibáb*, 1853. júl. 31., 159.

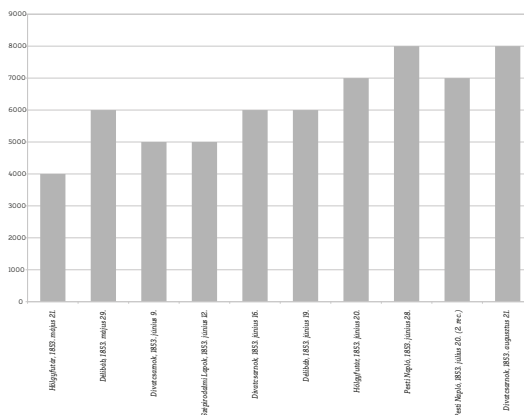
²⁰ *Divatcsarnok*, 1853. aug. 21., 823.

A második, hogy olcsóságuk (egy évre 4 füzet 48 krért pengőben) azokat a legszegényebb háznál is megszerezhetővé teszi.

A harmadik végre, mert maga *Vas Gereben* e téren már országszerte ismeretes, s hirdetésében a legjobb írónk közremunkálását ígérte.

E három factor szerencsés hatása csakugyan mutatkozik, mert az előfizetők száma már is nyolcz ezer felé közelit.²¹

A *Falusi Esték* előfizetőinek száma a többi lap adatai szerint

Ezek a számok – mint korábban jeleztem – nem validáltak, olykor ellent is mondanak egymásnak, amit viszont például a *Pesti Napló* esetében indokolhat a vidéki bíráló dolgozata megírása és publikálása között eltelt időszak. Ugyanakkor az, hogy sok lap megírta, hányan fizettek elő Landerer és Heckenast ezen kiadványára, és ezek a számok egymással lényegileg összeesengenek, együtt pedig egy lényegileg lineárisan nö-

²¹ *Pesti Napló*, 1853. jún. 28., [1].

vekvő görbét mutatnak, azt sejteti, csakugyan ennyien szerették volna birtokolni a füzeteket. A mennyiség szokatlanul nagyra hatott, ezt a híradások kiegészítései demonstrálták. Tájékoztató összehasonlításként *A magyar sajtó történetéből* idézem újfent Miklóssy Jánost: „1853 tavaszára 5500-ra gyarapodik a Pesten megjelenő magyar nyelvű lapok előfizetőinek száma, az 1852-ben nyilvántartott 2800-al szemben. Jókai ekkor debütáló *Délibáb*jára 700-an, Vas Gereben füzetes kiadványára, a *Falusi Esték*re 6-800-an fizetnek elő. Háromszor adják ki a következő év márciusában kezdő *Vasárnapi Újság* első két számát, és az év végén közel 7000-en járatják (többen, mint Kossuth *Pesti Hírlapját*).”²² A *Vasárnapi Újság* volt az a lap, aminek közismerten magas volt olvasottsága, sokan fizették elő: „az első számokat másodszor, harmadszor is ki kellett adni. A prenumeránsok száma rövidesen hétezerre emelkedett (s ha a hírlapolvasás és előfizetés akkori viszonyait ismerve, csupán tízzel szorozzuk be az említett számot – mértéktartóan jártunk el számításainkban).”²³

A *Falusi esték* előfizetőinek magas száma nagyfokú érdeklődést váltott ki, és ennek megfelelően egészen sok kritika és ismertetés jelent meg a kiadványról, főként az első füzetéről. A *Pesti Napló* június 28-i számában a népnevelés kizárólag magas szinten való művelésére, főként ekkora példányszám esetében így figyelmeztetett: „épen e számmal [ti. a közel 8000 előfizetővel – D. B.] a szerkesztőség felelőssége is emelkedik szerintünk, és lelkiismeret dolgának tekintjük, hogy ily iratokban, melyek ezernyi lenyomataik által milliókra hatnak, egyetlen szükségtelen, haszontalan, frivol vagy kártékony sor, de még csak betű se álljon.”²⁴

22 KOSÁRY és NÉMETH G., *A magyar sajtó története...*, 1:412.

23 Uo., 450.

24 *Pesti Napló*, 1853. jún. 28., [1].

Összesen kilenc kritika és recenzió látott napvilágot a nyitó számról 1853. június 20. és július 27. között a különböző lapokban, csak egyedül a *Pesti Napló*ban egész sorozat foglalkozott vele, három különböző vidéki személy bírálatát közölték. A jelek szerint a kiadvány, jelesül az első füzet nem tudott kellően megfelelni a vállalt feladatnak. Az első híradások szétküldetését követően még pozitívak voltak, később zömmel bírálták.

A *Hölgyfutár* június 20-i száma volt az első, amiben nem csupán azt írták meg, elhagyta a sajtót az első füzet, hanem közölték a tartalmát is röviden, és rögzítették első kedvező – az olcsósága mellett különösen feltűnő külcsíne miatt szerzett – benyomásukat: „A kiállítás akárhány regényénél csinosabb, s a szöveg közé nyomott fametszvények igen sikerültek. A 10 váltó garast kétszeresen is megéri.”²⁵ A *Divatcsarnok* június 26-i számában a közreműködők ismertsége mellett szintén a külsőt dicsérték: „Egyelőre csak azt jegyezzük meg, miszerint kiállítása igen csinos: címlapját az egészet jellemző fametszvény díszíti, s a szöveg közé még három fakép és hévmérő ábrája van nyomva. Az írók nevei közt, *Vas Gereben*én kívül, olvassuk: *Artádyét*, kinek ügyes tolla, különösen népryelvi irodalmunk mezején, már dicséretesen ismeretes; *Tóth Kálmánét*, *Tóth Endreét* és *Pompéry Jánosét*.”²⁶ A *Hölgyfutár* rövid ismertetése a külcsín mellett a tartalommal és a modorral is meg volt elégedve, *Vas Gereben* saját prózája mellett a szerkesztő természettudományi kivonata után is lelkesedett.

25 *Hölgyfutár*, 1853. jún. 20., 500. Bár a lap olcsó voltát sokan megírták, a *Buda-pesti Hírlap* június 26-i, első füzetéről szóló ismertetésében további javaslatot tett: „Kivánatos lenne s csak akkor felelne meg az efféle olvasmány céljának, ha annyi uri pártfogója találkoznék, hogy a nép közt még 10 váltógarasnál is olcsóbban, sőt szegényebb községek közt ingyen lehetne azt szétosztani.” (*Buda-pesti Hírlap*, 1853. jún. 26., 785.)

26 *Divatcsarnok*, 1853. jún. 26., 493.

A *Mikor teremtette az isten a magyart, és miért teremtette?* című allegória műfajjal megjelölt indító széppróza szerinte „[1] elkesítő, élvezetes olvasmány, melly úgy a mestergerendákon, mint az urhölgy asztalán helyet foglalhat; gyönyörű szép kép benne a buzakalász és pipacs; az elsőből az isten a magyart, a pipacsból a cigányt teremté. Nyelve romlatlan; nem az ugynevezett »népies«, hanem igazi magyar, melly illy könnyűséggel csak Vas Gerebennek van birtokában.”²⁷

Az összes többi bíráló azonban ellenkező véleményen volt a lap tartalmára nézvést: úgy látták az első füzet alapján, a lap programja átgondolatlan, nyegle szerkesztésű, kifogásolták, hogy a szerkesztő saját írásai töltik be szinte az egész füzetet, hogy arisztokratikus leereszkedő hangot üt meg, illetve sokszor népszerű modorú vagy pórias, jelezték, hogy vallásilag, erkölcsileg szem elől téveszti a jót, és még sajtóhibákat is kimutattak a kiadványban – igaz, bizakodtak, hogy a folytatás majd jobb lesz.

A *Szépirodalmi Lapok* június 26-i sommázata az első füzetről nem csak az első valódi bírálat volt, egyben a kifogásolt elemek esszenciáját is nyújtotta:

Ha az első füzetet a program szerint itéljük meg, hol a szerkesztő az igéri, „hogy azon pillanatban, midőna [sic] könyv szerkesztetik, mi *legjobb* munka volt a *házában* az választatott ki.” igen keves dicséretet mondhatunk róla. Mert a verses rész nem a legkitünőbb népköltők által van képviselve s a prózai rész sem olyan, melly elhitesse velünk, hogy ez a legjobb, mit az összes magyar népirodalom elő tud állítani. Ha ellenben elvetjük a *nyegle* programot s úgy tekintjük e fü-

²⁷ *Hölgyfutár*, 1853. jún. 20., 500.

zetet, mint egy improvizált s talán akadályokkal küzdő vállalat első kísérletét, sok méltányolni valót találunk benne, mi remélnünk engedni, hogy a vállalat lassan kinövi magát. Mi úgy találjuk, hogy a „Falusi esték”-ben a hang – ez alatt a nyelvet értjük – nincs mindenütt eléggé eltalálva. Bizonyos aristokratikus leereszkedő színezet vonul el rajta, hasonló némi tekintetben ahhoz melylyel a hajdani teens ur a tudatlan és önérték nélküli paraszttal enyelegni méltóztatott. – Minthogy a „Falusi esték” mulattatás mellett tanítani is akarnak, a reális ismereteket illető részre a jövő füzetekben több gondot ajánlanánk. Ez első füzet e tekintetben igen hiányos.²⁸

A *Divatcsarnok* július 3-i számában hosszú, több mint két oldalas könyvismertetés jelent meg i+7 jellel szignózva. A prózái munkákkal kevesebb problémája volt a szerzőnek: a nyitó humoreszk egészét „mintegy bevezetésül a »Falusi esték«-hez, igen helyén hiszszük”, a szerkesztő másik műve, a *Magyar gazdálkodás* „V. G. legjobb dolgozatai közé tartozik”, illetve a természettudományi értekezés „az olvasónak igen megfogható képekkel adja elé mind azt, mit e tekintetben a népszerű physika tanít.” A füzet négy költeménye azonban nem találatot jónak:

Tóth K. »Falusi leánynak« címezett költeményében nem leljük fel a szerkesztő által kitűzött célt. Mennyiben népszerű e költemény? Talán mert pásztorlegényről, csikósról, asztagról beszél? hol egy jó tanács, ha nem abban, hogy ne forduljon el a költőtől az édes *hugám* azért, hogy ő oly úriféle?... Ha az édes *hugám* (mi-

²⁸ *Szépirodalmi Lapok*, 1853. jún. 26., 827–828.

ért nem hugom?) elfordult, azt talán azért tévé, mert a költő iszonyú rimekkel beszél a leányhoz. [...] Ezért kapta-e T. K. a 60 ptfos (értsd 25 pftos) díjat, vagy a „Bebek György feleségeért?” ... Nem bajlódunk azzal, hogy e ballada, mely a nép előtt ismeretlen neveket, ismeretlen eseményt énekel meg, mennyire illett e füzetbe?

S bár a *Magyar gazdálkodáshoz* adott két fametszetet dicsérte, a borító képét „sem compositio, sem kivitelre nézve” nem tartotta „sükerültnek”:

Terebélyfa alatt ül az öreg s a körülállóknak olvas. A hallgatóság igen ijesztőképű. A nőnemet képviselő egyetlen anyjok körül két kis fiú bámul; a kisebbiknek feje nagyobb a derekánál s mint óriási gomba áll anyja mellett. A fa mögött pipázó földi fülgombját sem mozditja a szép olvasmányra!²⁹

A *Családi Lapok* július 15-i számában is hosszabban foglalkoztak a nyitó füzetrel kevés meglepéssel. Itt lett először felhányva az erkölcsi probléma („óhajtható volna, az az 'uristen' minél nagyobb tisztelettel és több komolysággal szerepeltetnék”), továbbá a füzet tartalmának majd fele ellen kifogást tett a szerző:

[...] a 'Házi orvos'-ban különösen föltűnő a theoechthricus jelleg; a természettudományi rovat pedig imp-

29 I+7, „Falusi Esték.” I-só füzet. Szerkesztő: Vas Gereben. Pártfogók: gr. Andrassy Manó, b. Kemény Zsigmond, Kazinczy Gábor, Ürményi József (hát Latinovics Károly stb. hol maradt?). Kiadók: Landerer és Heckenast, *Divatcsarnok*, 1853. júl. 3., 530, 531–532.

racticus tárgyakkal foglalkozik. – A többi első négy cikk semmi irányú bélyegét nem hordja magán. Közülük, ha Tóth Endre és Kálmán két költeménye mint néppers foglалhat is benn helyet, de a többi kettő: „Mikor teremtette az Isten a magyar embert, és miért teremtette?” című vezércikk, és „Egy falat kenyér” elbeszélés Vas Gerebentől nem érdemelte meg, hogy napvilágot lásson – az első majd összes tartalma, a másik itt-ott egyes pontjai s kifejezései miatt, [...]”³⁰

A *Budapesti Hírlap* július 24-i számában Gy. A. tárcájában kritizálta az első füzetet. Itt is megjelent az erkölcsi probléma („nagy tapintatlanság sz.-től a magyarok istenét emlegetni, főleg pedig azt kívánni, hogy egy papot ez hallgasson meg. Különös fogalma lehet sz.-nek a vallásról! annyit mindenestre az erkölcsiség és a nép érdekében igényelhetünk tőle, hogy avatatlan kezekkel szent tárgyakhoz ne nyuljon.”), és emellett a nyelvezet is kifogásolva lett (népies helyetti póriás stílus használata, helytelen párbeszéd: „egyáltalán nem lehet helyeselnünk, hogy mindig csak a falusi nép beszéljen egymás közt a maga eszejárása szerint, mert így a milliókat nem fogjuk a földről felemelni, ha mindég csak közéjük szállunk le, [...] Még kevésbé hagyhatjuk szó nélkül, hogy a gróf, meg a tisztelendő ur szinte azon nyelven beszélnek egymással, mintha művelt emberek közt sem forogtak volna,”).³¹

A *Pesti Napló* már június 22-i számában jelezte, kitüntetett figyelemmel követik Vas Gereben kiadványát, hiszen ez „azon irodalmi vállalatok egyike, melyeknek sikeres kivitele a nemzeti mivelttség jövőjére sok befolyással lehet. Ha a »Falusi es-

³⁰ *Családi Lapok*, 1853. júl. 15., 44.

³¹ K. A., „Falusi esték.” Szerkeszti: Vas Gereben. Első füzet, *Budapesti Hírlap*, 1853. júl. 24., 933–934.

ték« mind a tárgyak megválasztása, mind az írás vonzó és emelő modora által a közönséget tartósan megnyerik, – ugy határtalan a jótékony befolyás, melyet a nemzet legszámosb rétegeire gyakorolni képesek.”³² És valóban figyeltek rá, ráadásul akképpen, hogy három különböző vidéki személy véleményét osztották meg az első füzetéről. A június 28-i és a július 20-i számban olvasható két bírálat osztja a fentebb idézett nyelv és modor ellen tett kifogásokat, a népszerűség helytelen alkalmazását találta az első füzetben, továbbá mindkettő jelezte: a füzet tele van a megcélzott közönsége számára érthetetlen szavakkal, mint például rögtön a zászlóshajó Vas Gereben humoreszk allegória műfajjelölése („A »Falusi leánynak« című vers csak képzelt falusi leánynak szól, valóságos falusi leány nem érti meg – kivált – a hol csattan – a végét. Az »Erzsike« pedig oly beteg és szakgatott, hogy legfeljebb valami hystericus delnőnek nyerheti meg pillanatnyi tetszését, az igénytelen vidéki emberre nézve bizony görög írás az.”³³)

Másrészt a kifogások mellett pozitívan is értékelték a füzetet, az első bírálatban például a recenziens megdicsérte a prózai munkákat: „első helyre teszem a »Magyar gazdálkodás« címűt, [...] Ebben párvonal van húzva rossz és jó gazdálkodás között, s berekesztésül jó könyvek olvasása ajánlatik. Mind a tárgyalás, mint a tárgyalás modora helyesek. Becsülettel megáll Vas Gereben elbeszélése: »Egy falat kenyér,« melyet mindenki élvezettel és tanulsággal fog olvasni.”³⁴ A második bíráló a *Természet-tudomány* című értekezésről vélte, hogy valósággal a füzet „legsikerültebb részeül tekinthető; e cikkben a *levegőről* van említés téve, még pedig folyákony természetes hasonlatokkal kivilágosított s több helyen a maga

32 *Pesti Napló*, 1853. jún. 22., [4].

33 *Pesti Napló*, 1853. jún. 28., [1].

34 Uo.

nemében némi művészi tapintattal szerkesztett népszerű irányban”.³⁵

A július 27-i számban olvasható nyitó füzet értékelés azért kiemelkedően érdekes, mert egy ceglédi családi körbeli felolvasásról, és a hallgatóság által adott reakciókról tájékoztat. A vasárnap reggeli templom utáni – ámbár aratás ideje volt – felolvasáson a 65 éves gazda, neje, két ifjabb fia nejeikkel együtt továbbá 8 éves unokája s egy beteges szolgálta vett részt.

Az allegoria olvasását [...] az idősb fiú kezdte meg, az öreg látható örömeire tiszta hangon; de alig olvasott 4–5 sort, a társaság ifjabb része elkezdett kacagni, különösen a menyecskék részéről többször megtörtént a „de megveszett” interruptio; főképp pedig a kis Pistának látszott nagyon tetszeni, hogy Ádám története kisé tréfásabban van adva elő, mint neki azt az iskolában tanítják. [...] A „Falusi leánynak” című vers semmi hatást sem gyakorolt. [...] Az „Egy falat kenyér” című beszély már sokkal egyetemibb hatást tett, mint az allegoria. [...] A „Természet tudomány”-nál a könyvet az ifjabb fiú vette kezébe, s hasonló érthetőséggel folytatá annak olvasását. A pipafüst fontolásánál a publicum elbámult a tárgy eredetiségén, szokatlanságán; még az öreg gazda is, noha mindig tulságos hite van a tanult emberek találékonysága, – s fortélyos eszében, – meg volt lepetve a levegő sulyának művészi magyarázata által.³⁶

Ez a három *Pesti Napló* vidéki ismertető a negatívumok mellett pozitív elemeket is felsorolt, voltak tehát olyan szövegei az első füzetnek, amelyek elnyerték a tetszést. A kedvező fogad-

³⁵ *Pesti Napló*, 1853. júl. 20., [3].

³⁶ *Pesti Napló*, 1853. júl. 27., [3].

tatást szintén a *Pesti Napló* július 27-i számának egy másik, D. Földvárról július 24-én kelt tudósítása is igazolja:

Mint föltűnő jelenséget nem mellőzhetjük el fölemlíteni azon tetszést, melylyel nálunk fogadtaték Vas Gereben „Falusi esték” folyóiratának első füzete – A bibliában igen megtanulta népünk az allegóriai elbeszéléseket érteni. Annyi mindenesetre áll, hogy a nép megértette azon folyóirat czélját. – Nincs nehezebb, mint a népnek írni, kivált, ha azt még csak szoktatni kell az olvasásra. Mi is azon véleményben vagyunk, hogy a szerkesztő későbbi füzeteiben emelkedjék az elbeszélés hangja, modorában, de kezdésül bizony nálunk csak így kell mint ő tévé. – Különösen tetszik általában a természettudományi beszélgetés; igen sok jót tesz, a ki azt fölolvassa a roszabb vagyis szokatlanabb olvasók előtt, mert tudjuk, mily sok függ az *elolvasástól*.³⁷

A *Falusi estékkel* elégedetlenek azonban a hivatalos kritikusok mellett alighanem a vidéki emberek között is többségben voltak. Legalábbis az, hogy az ősz során számtalan további lapban megjelent kárhóztató vélemény, épp erre mutat. A *Budapesti Hírlap* szeptember 9-i számában Jolsváról aug. 24-i datálással azt írta valaki, hogy a *Falusi esték* „épen nem hasonlítanak a falusi estékhez, s vágyaikat épen nem elégítették ki”:

Tiz váltógaras kevés pénz a maga nemében, de e füzet, mely épen, mint a szerkesztőség mondja, mutatványul szolgáljon, valóban azt sem érdemli meg. A köznép is olvassa itt-ott, hol a helységben lakozó műveltebb föld-

³⁷ *Pesti Napló*, 1853. júl. 27., [2].

birtokos, buzgóbb lelkész azt megszerzé, de a szűrös atyafiak épen nem nagy élvezetet találtak benne, s így nem is a leghizelgőbb dicsérésekkel halmozzák el. Mi- nap egy becsületes bírógazda ekép nyilatkozott felőle. „Az a Vas Gerebely valóban igen ostobának tart ben- nünket!” Ha a következő füzetek is ehez hasonlók lesz- nek, úgy e közhasznu vállalat célja elérve nem lesz, és az írói hitel is csökken, és Vas Gereben ur állítása elle- nére, a polgárosodás szemközt velünk nem jó.³⁸

Szeptember 24-én a *Pesti Napló*ban Rozsnyóról szept. 20-án keltezett levélben ugyancsak dicstelen fogadtatásról számolt be írója pár szót ejtve az irodalomról. Ezek szerint a *Falusi esték*

[...] – melyre Rozsnyón a könyv rendkívül olcsósága miatt a hazában legtöbb előfizető gyűjtetett – itt nem vitta ki az „egri” nevet. Még nem talákoztunk ember- rel, kinek e póriás nyelv s üres czikkek megtetszetek volna. A közönséges ember is elégületlenül teszi le.³⁹

Ismét a *Pesti Napló*, szeptember 27-i számában – ezúttal ígé- retük szerint befejezván a *Falusi estékre* való kiemelt figyelmet – *Somlyai fürtök II.* cím alatt 12 pontba szedett paródiának is beillő írásban fogalmazta meg egy vidéki szerző a kiadvánnyal kapcsolatos – mások által korábban már előhozott – gondo- kat Vas Gerebennek címezve sorait. Itt csupán két pontot ho- zok, a 2-at, mely az eredeti nevén Radákovits József felvett írói nevével élcelődik, és a 3-at, mely frappáns karikatúrája füzetnek:

³⁸ *Budapesti Hírlap*, 1853. szept. 9., 1176.

³⁹ *Pesti Napló*, 1853. szept. 24., [1].

2. A mit a „Falusi esték”-be bele akar nyomtatni, tegye előbb sűrű gerebenbe, s a pozdorjából tisztítsa ki; más-kép megszólják, hogy gazos portékát ereget a vásárra. Pedig a sok szónak utóbb rossz vége lehet.

3. Ne higgye, hogy a ki falun lakik, meg szűrben jár, az mind sült számár, s annak aztán mindegy, akármit tálal eléje. Uram! most szűk világ van; a pénz drága; s most már a füstöt is meg tudjuk mérni, a mit a pipánkból kie-resztünk; majd megmérjük lassanként az üres beszédeket is; és aztán a pénzünket inkább sajtra adjuk, mint sajt-takaróra. Ez is allegória, hanem azért világos, mint a cigány eredete.⁴⁰

Ezt a sort a *Budapesti Hírlap* október 1-i számának Békés me-gyéből közölt levele zárja, mintegy összefoglalást nyújtva a *Falusi esték* szerepéről és a megindulásával okozott kárról:

Láttuk valahára a Vas Gereben szerkesztette „Falusi es-ték”-et. Vajha ne láttuk volna, mert akkor még mindig hihetnők, hogy azon általánosan öszhangzó kárhóztató bírálatok, miket a lapokban olvasánk, tulszigoruk, vagy részrehajlók. Így magunk is meggyőződünk a valóról. Vas Gereben, a mint hisszük, a „nép nyelvén” és „pa-rasztul” szólás vagy írás közt, nem ismer különbséget. Valóban szomorú, hogy az olvasó közönség, mely e vál-lalatot oly példátlan részvétellel ápolta, anynyira csalat-kozott.⁴¹

⁴⁰ *Pesti Napló*, 1853. szept. 27., [3].

⁴¹ *Budapesti Hírlap*, 1853. okt. 1., 1292.

Úgy tűnik, a helyzetet az mentette valamelyest, hogy Arany Jánostól sikerült Vasnak írást kapnia, és *Az első lopás* című rövid elbeszélő költemény megjelent a második füzetben – lám a *Déliabáb* december 4-én, miután az elhagyta a sajtót, a folytatást semmivel sem tudta inkább ajánlani, mint azzal, hogy „abban Arany Jánostól egy hosszabb népies elbeszélés [sic] van.”⁴² Ténylegesen csak valamelyest mentette, a *Pesti Napló* december 6-i számában az újabb füzetéről írt bírálat ezt világosan mutatta, hiszen azt írták, a folytatás „– egészében véve – jobb az elsőtől, hogy azonban kellőleg megüti a mértéket, igazsággal nem állíthatjuk. Igenis, megütné a mértéket, ha minden cikke oly jeles volna, mint Arany János népversezeti remeke”.⁴³

Toldy Ferenc *A hazai irodalom, tudomány és művészet szemléje 1849–53* című írásában immáron 1854 januárjában az *Uj Magyar Muzeumban* ugyanezt a nézetet képviselte, az első két füzetből csupán Arany munkáját tartotta dicséretre méltónak, annak valódi nemes népszerűsége miatt:

A *Falusi Esték* célul tűzvén magoknak a népnek műveltségben legalsóbb osztályát hasznos olvasmánynyal ellátni s benne az olvasás iránt általában kedvet ébresztetni, minden esetre a szépirodalmi folyóiratok közé tartoznak, nem csak mivel nagyobbára valósággal szépirodalmi műveket tartalmaznak, de mivel a népszerű előadás magában véve is, mint népszerű, bámi tárgyra alkalmaztassék, szépműtani alaknak tekin-

42 *Déliabáb*, 1853. dec. 4., 733.

43 *Pesti Napló*, 1853. dec. 6., [2]. Arany munkájáról ld. *Az első lopás mint erkölcsi és gazdasági példázat* című dolgozatom: BALOGH Gergő, HÍTES Sándor és S. LACZKÓ András, szerk., *Poétai ökonómiák. Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben* (Pécs: Verso Könyvek, 2023), 93–118.

tendő. Eddigélé két füzet jelent meg, melyek azt tanúsítják, hogy a szerkesztő csak mintegy kívülről és felületesen fogta fel a kitűzött célt. A népszerű előadás lényege parasztos kifejezésekbe s bizonyos úrias leereszkedésbe helyezteteti, nem pedig a felvilágosítandó osztály lelki szükségeinek s még kevésbé a fejtegetés alá vett tárgyaknak kellő ismeretébe. Azt hívék, hogy mivel a népszerű olyasmi, mit a járatlanabbnak is könnyen meg kell érteni, azt olyan is írhatja, ki maga sem érti *ex asse* azt, mit előadni akar; holott megfordítva, bármely szakban csak az fog valódi népszerűséggel írhatni, ki az illető szakot legszigorúbb tudományossággal átbuvárolta. Tudósok számára pedig tökéletesen kiképzett tudósnak is mindig könnyebb írni, mint laikusok számára. S így van ez mind tudományos, mind művészeti tárgyakban. Megvalljuk, osztatlan tetszésünket a két füzet minden darabjai között csak Arany János költői beszélye, Az első lopás, nyerheté meg: ez valódi nemes népszerűség, mely öszhangban marad az erkölcsi és költői ízlés szabályaival.⁴⁴

Bizonyos értelemben ez a *Falusi esték* vége: az év fordulása után alig jelent meg hír a kiadványról a többi lapban. A *Buda-pesti Hírlap* március 4-én tudósított a vegyes hírek közt a 3. füzet elkészültéről:

Tegnap pénteken délután Vas Gereben ur a fáradságtól lihegve jött szerkesztőségi irodánkba, s a „Falusi esték”nek még öszve nem füzött 3-dik füzetét megmu-

⁴⁴ TOLDY Ferenc, „A hazai irodalom, tudomány és művészet szemléje 1849 – 53”, *Uj Magyar Muzeum* 4, 1. sz. (1854): 5–23, 14–15.

tatta, bizonyságul, hogy az – megjelend. Ezt tehát tudatjuk olvasóinkkal, azon megjegyzés kíséretében, hogy a mondott néplapból – annak előfizetési hirdetése szerint 1853-ra volt, még pedig negyedévenként, négy füzet ígérve, mi az első füzet táblájára rá is van nyomtatva, miből tehát Vas Gereben ur meggyőződhetik, hogy azon vállalatban legalább az ígért pontosság mégis hiányzott.⁴⁵

A lap ezen hírére két reakciót is közzé tettek a kiadók. Március 5-én Landerer és Heckenast nyilatkozatot adott ki a hirdetmények közt, melyben egyszerűen tudósították

a t. közönséget, hogy a „falusi esték” [sic] harmadik füzeté épen most hagyja el a sajtót, és 8 nap alatt a t. előfizetőknek szétküldetik. A negyedik füzet is sajtó alatt van. – Emlékezetbe hozatik egyszersmind, hogy az előfizetés a négy füzetre akkint volt kitűzve, hogy a füzetek egy év alatt szolgáltatnak ki, mely idő május végével járand le.⁴⁶

Március 11-én pedig újfent a hirdetmények közt hívták fel a figyelmet arra, hogy a harmadik füzet megjelent, mit tegyenek az ivtartók, hogy az előfizetők hozzájussanak példányukhoz, továbbá megjegyezték: „Előfizetést az egész kiadásra még 2 bankó forintjával folyvást elvállalnak. Pest, november 1853.”⁴⁷

Az egyetlen lap, mely még mindig figyelemre méltatta a *Falusi estéket*, nem volt más, mint a *Pesti Napló*. Az utolsó előtti

45 *Budapesti Hírlap*, 1854. márc. 4., 2011.

46 *Budapesti Hírlap*, 1854. márc. 5., 2020.

47 *Budapesti Hírlap*, 1854. márc. 11., 2048.

füzetéről egyetlenként itt közöltek bírálatot április 21-én, ami a lap megszűnésének hírével indult:

A közönség méltán csodálkoztatik, midőn rebesgetni hallja, hogy a „Falusi esték,” melyek oly szép számú előfizető sereggel dicsekszenek, s melyeknek szerkesztője sem a bírálat, sem az ország többféle részeiből a lapokhoz érkezett megrovó észrevételek által nem hagyta magát rosszul értelmezett népszerű modorában megtántorítani, a jelen harmadik füzetével megfognának szűnni; még inkább csodálkozhatik, midőn azt is rebesgetik, hogy a tisztelt szerkesztő, ki saját vallomása szerint eddigelé minden fáradságot a népszerű irodalom kezelésének szentelé, most – miután egy részről Csengery – Kemény, más részről Friebeisz népi könyvtárt inditnak meg – salonlap szerkesztendéséről gondoskodik.⁴⁸

A lankadatlanul dolgozó kiadó duó erre sietve reagált a másnapi számban egy nyilatkozattal cáfolva a rebesgetett hírt: rögzítették, hogy a 4. füzet „már az illető hatóság kezében van”, valamint a gyanúsítást annál kevésbé érdemelték meg, „mert az előfizetési hirdetésben kitűzött egy évi határidő még csak június hónapban telik ki.”⁴⁹

A *Falusi esték* tényleges megszűnésének hírét április 6-án a *Hölgyfutár* írta meg tájékoztatván az irodalmi élet változásairól. Ahogy a *Pesti Napló* utolsó kritikája is már jelezte újabb „néplapok” bontottak vitorlát, ez is indokolhatta a zárást, hiszen valódi versenyhelyzet alakult ki: a „»Vasárnapi ujságon« kívül két népszerű irodalmi vállalat keletkezett, az egyiknek

⁴⁸ *Pesti Napló*, 1854. ápr. 21., [3].

⁴⁹ *Pesti Napló*, 1854. ápr. 22., [4].

Friebeisz István, a másiknak Kemény Zs. és Csengery állnak élén; Vas Gereben hasonló vállalata a »Falusi esték« meg fog szünni, szerkesztő e veszteséget azonban népszokások kiadásával pótolandja, miket közelebbről hazánk minden vidékein gyűjtend.”⁵⁰

Kik alkotják a megcélzott olvasóközönségét a „néplapoknak”, milyen tartalmat nyújtsanak nekik, és milyen modorban tálalják azt, mit is jelentsen a népnevelés, lehet-e sikeres ez a küldetés – nehéz megválaszolni a kérdéseket. Ám Vas Gereben Landerer és Heckenast által kiadott „néplapja”, a *Falusi esték* korabeli hírei, a vélemények, és az adatai árnyalják a kézikönyvben olvasható egykori negatív bírálatokat felhangosító véleményt, a fellelt pozitív ítéletek ellenpontot képeznek (és persze azt gondoljuk, a valóságban nem voltak falusi esték, a nép nem olvashatta a lapot – a ceglédi családi olvasókör mutatja, hogy de, olvasták).

Kivezetésül a *Falusi esték* révén 1854-ből előjött három vidéki helyzetbeszámolót szeretnék felhozni. Az első a kilátástalanságot tárta az olvasók elé, esélytelennek mutatva a változtatást (jóval későbbi történelmi időszakok révén szociológiákból ismert a Puszták Népe, a Másik Magyarország bemutatása). A *Pesti Napló* 1854. február 12-i száma Bácskából közölt egy levelet, ami borzasztó állapotot festett a vidéki Magyarországról:

Mulatságokról beszélünk, mintha ez által enyhíthetnék bajainkat, pedig a vigalmak közepette is, eszünkbe jut az uralkodó rendkívüli nagy drágaság, már most is a tisztabuzának pesti méretét 15–16, a kétszeresét 12–13, a zabét autóforinton és feljebb is – a kukoriczát 9–10

50 *Hölgyfutár*, 1854. ápr. 6., 263.

vfton veszik a kereskedők. A köznépet leginkább a keleten kiütött háború tartóztatja vissza a gabona-eladástól, mert ily harcias korszakban meg van náluk az a rossz szokás, hogy ünnepnapokon órákig is elbeszélgetnek a malomházakban a háborúról. Hiába, nem tudjuk a népet jó irányú népdalokkal a munkára és okos gondolkozásmódra téríteni; egy rész az olvasást nem érti, a más rész, mely olvasni tudna, fillérjeit ahelyett, hogy néplapokat venne, a csárdákban fecséri el. Más tekintetben ily – a magyar nép nyelvén szerkesztett – folyóiratok nem is léteznek, – de nem is létezhetnek, miután azokat – egy jól vezetett irány mellett is – a részvétlenség miatt nem lehet fentartani, ezt mi, itt e vidéken így ismervén a népet, minden tartózkodás nélkül kimondjuk, hogy a Radákovics által szerkesztett „Falusi esték” nagy részvétben részesülnek, ezt hajlandók vagyunk, nem a nép – legalább nem a mi népünk – buzgalmának tekinteni, mert itt a köznép a Falusi estéknek még csak hírért sem hallotta, annál kevésbé tud valamit azoknak külső formájáról, avagy bértartalmáról; itt csak fáradhatatlan buzgalom segítene. A paraszt nép csak naptárak forgatásával bibelődik, ott is a hasznost kihagyván, az anekdoták olvasására szorítkozik, vagy legfeljebb megnézi, minő időt jósol a kalendárium?⁵¹

A kilátástalanság mellett viszont két bizakodó írás is felbukkant a *Falusi esték* révén, és így nem teljesen fekete tónusban zárulhat ez a tanulmány. A *Hölgyfutár* március 6-i számában

⁵¹ *Pesti Napló*, 1854. febr. 12., [2].

Pap Gábor balatonfövidéki levelét tették közzé, ami némi irodalom pártolási hajlandóságról számolt be a köznépi körében:

A 'Falusi Esték'nek is köznépi osztályban van legtöbb előfizetője vidékünkön. S e népet az előfizetésben akathathány sohasem gátolja – de gátolja igen is az anyagi szükség nyomasztó érzete, mi közölök télen s főleg tavasz nyiltakor az előfizetésre sokakat képtelenné tesz. A népi pénzerő forrása gabna [sic] termő vidékeken az aratás – szőlőhegyes vidékeken a szüret utáni időszak 1–2 hónapja, ez időszak alatt kiadott művek számíthatnak nálunk kelendősegre, mert népünk dicséretére legyen mondva – lelkesülve van a magyar irodalom iránt, s hol anyagi képessége engedi – tetteleg pártfogolja.⁵²

Ennél is több pozitívumot mutatott a *Pesti Napló* Fülöpszállás jóvoltából. A lap április 4-i számában egyfajta feleletként a Kiskunságról a lapban megjelent korábbi egyoldalúan sötét tudósításra a fülöpszállási virágzó községi életet, és azon belül a szellemi életet így festette egy másik levelező:

Nem találtam szerkesztő ur az ön lapja által ajánlott vásárnapi és szabad iskolázást; de vigaszt nyújtott némileg annak látása, hogy e másodrangú községben egyház és iskolák jó karban állanak, s a szegény gyermekeknek a tandíj elengedtetik, és a mi a népnevelés iránti fogékonyság legszebb bizonyítéka, e községben nő és férfi alig található, ki olvasni írni ne tudna, és így az értelmes polgárélet legfőbb két kulcsát ne birná. A népnevelés iránti fogékonyság szép tanújelének láttam e községben

52 PAP Gábor, „Balatonfövidéki levelek III”, *Hölgyfutár*, 1854. márc. 6., 211.

azt, hogy egy kisdedovó felállítására is alapítványok tétetnek. – A községi könyvtárt fenntaláltam szerkesztő ur, – mint más helyeken sem – de mégis vigasztaló volt látni e másodrangu községben a hirlap-irodalom iránti érdekeltség mellett, a falusi esték szintén 40 példányát a nép kezein forogni; vigasztaló volt látni azt, hogy e félreeső égen is ismerték Garaynk csillagát, s az árvái érdekében megnyitott iv nevei mutatják, hogy minden osztálybeli siet nagy költőnk sírjához könnyeivel, filléreivel.⁵³

53 *Pesti Napló*, 1854. ápr. 14., [1].

Ponyvanemesítési üzlet

/

TÓTH DÓRA

„a népből a kalendárium segítségével azt csinálók, amit akarok. Ostobává vagy okossá, babonássá vagy felvilágosulttá, merésszé vagy gyávává, patriotává vagy hazafiatlanná kell válnia vagy maradnia? Csak adjanak hatalmat a kalendárium felett.”

Pektor Fischer, nyomdász, 1783-ban a berlini akadémiához¹

Megjelenésük időrendjében vizsgálva a ponyvairodalomról szóló lexikonszócikket, egyértelműen kirajzolódik belőlük a ponyva és a kalendáriumok megítélésének változása. A 19. század második felében minden bejegyzés egyre inkább a hanyatlásról szól, s tükröződik bennük a határozott szándék a kiadványtípusok „megnemesítésére”.² A korban Európa számos országában történt kísérlet a populáris kultúra meg-

1 Idézi: Kovács I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 29–30.

2 Vö.: BALLAGI Mór, „Ponyva-irodalom”, in *A magyar nyelv teljes szótára*, szerk. BALLAGI Mór, 2. kötet (Budapest: Franklin-Társulat, 1867).; „Ponyvairodalom”, in *A magyar nyelv szótára*, szerk. Czuczor Gergely és FOGARASI János, 5. kötet (Budapest: Athenaeum, 1870). „Ponyvairodalom”, in *A Pallas nagy lexikona*, 14. kötet (Budapest: Pallas, 1897).; „Ponyvairodalom”, in *Révai Nagy Lexikona*, 15. kötet (Budapest: Révai Testvérek, 1922).

reformálására, igyekezvén elnyomni azokat a magatartásformákat vagy eszméket, amelyeket bomlasztónak, erkölcsellenesnek vagy „faragatlannak” ítélték, s minél szélesebb népszerűség körében egy magasabb kultúrával felváltani ezeket.³ A reformerek szerint ugyanakkor a valódi műveltség térnyerésének éppen a kalendárium- és ponyvairodalom népszerűsége volt a legfőbb akadályozója.

Az ipartörvények enyhülése, a szekularizáció, a pedagógia és a népművelés, a nemzeti öntudat irodalmi kialakítása mindegyik szerepet játszottak abban, hogy a felvilágosodástól kezdve Európa-szerte előtérbe került a tömegek olvasási szokásainak a vizsgálata, illetve az átalakításukra való szándék.⁴ Már 1774-ben, Mária Terézia közművelődési reformja kapcsán Hell Miksa készített egy tervezetet a kalendáriumkiadás reformjáról. Hell azt indítványozta, hogy a csak az üzleti haszonra tekintettel lévő kiadók kezéből vegyék ki a kalendáriumkiadás jogát, s az legyen a felállítandó bécsi akadémia monopóliuma. A javaslatot az osztrák és magyar nyomdászok egyaránt ellenezték, így nem lett eredménye.⁵

A ferenci abszolutizmus idején elsősorban a cenzúra körébe tartozó problémaként foglalkoztak a kalendáriumokkal. Ebben az időben ezek tartalma jelentős átalakuláson ment át: az asztrológiai jóslások mellett vagy helyett lassan megjelentek a szépirodalmi, kisprózai tartalmak, szórakoztatási szándékkal. Ez a változás összefüggött a kalendáriumolvasó közönség körében a világiasabb, rokokó izlés térnyerésével.⁶

3 Peter BURKE, „A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén”, ford. MOHAY Tamás, *Ethnographia* 95, 3. sz. (1984): 362–373, 364.

4 Terry EAGLETON, *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*, ford. SZILI József, Helikon Universitas – Irodalomtörténet (Budapest: Helikon Kiadó, 2000), 29.

5 FEHÉR Katalin, „Kalendáriumok a népfelvilágosítás szolgálatában a felvilágosodás idején és a reformkorban”, *Magiszter* 13, 14. sz. (2015): 133–141, 135.

6 KOVÁCS I., *Kis magyar ...*, 26.

Az irodalmi élet szereplői már a 19. század elején rámutatnak arra, hogy az esztétikai és tudományos elmaradottság egyik oka, hogy az olvasni tudó lakosság jó részéhez nem jut el más, mint kalendárium és ponyvafüzetek. A reformálási szándék ekkor elsősorban a kismemesi réteg által használt kalendáriumra irányult.⁷ A paraszti körben forgatott ponyva jelentőségét csak a század közepén ismerték fel, összhangban a népnevelés reformkori gondolatával.⁸

Ennek jegyében indult az 1850-es évektől több, egyaránt rövid életű vállalkozás, mint a Vas Gereben szerkesztésében kiadott a *Falu könyve* (1851), Csengery Antaltól és Kemény Zsigmondtól a *Magyar nép könyve* (1854–1856), vagy a Pákh Albert-féle *A magyar ember könyvtára* (1863). A ponyvairodalom igazi felvirágoztatása – pontosabban: üzletiesítése – azonban nem ezekhez a kiadványokhoz, hanem Bucsánszky Alajos nyomdájához, illetve házi írója, a Tatár Péter álnéven alkotó Medve Imre munkásságához kötődött. Tevékenységüket a kezdetektől heves kritika kísérte. A *Hon* egy 1869-es cikke a Bucsánszky által kiadott, *A Fölső madár* című füzetet így jellemezte:

A rémmese gyártója persze nincs megnevezve, miután az ily lelkiismeretlen ponyvacikk íróinak nincs egyéb ambíciójuk, mint néhány garast zsebre rakni, s aztán ismeretlenül folytatni embertelen munkájukat; hanem

7 Kis János és Fazekas Mihály is tett erre kísérletet: ld.: Uo., 33, 54.

8 Erre nézve ld. a pályája elején járó Arany János, fiatal korában maga is lelkes ponyvaolvasó, 1848. április 22-i levelét Petőfihez: „Emelni a népet az irodalomban lassan-lassan, nem oly mellékes feladat, hogy már a jelen időben tekintetet sem érdemelne. Ezúton akarnék én hatni, ez lenne elemem. Hiába irunk mi népverseket az „Életképek”-be, hiába adunk ki pengő forintos „Toldi”-kat, stb., a népre nem hatnak, de ha az ő [Tóth Gáspár] olcsó – hihetően nagyon elterjedő – lapjába íránk, az nem lenne sárba dobott gyöngy.” Arany János Petőfi Sándornak Nagyszalonta, 1848. április 22., in Petőfi Sándor, *Összes prózai írása és levelezése*, szerk. SZALISZNYÓ Lilla és ZENTAI Mária (Budapest: Osiris Kiadó, 2022), 526–528, 527.

igenis megvan nevezve a kiadó cég: a Bucsánszky-nyomda, mely – úgy látszik – folyvást a legsilányabb uton keresi anyagi boldogulását, s ép akkor, midőn minden jó ember a népnevelés előmozdítása mellett buzog: nem átalja garasos érdekből a népet butítani, mételyezni, képtelen rémmesékkal saturálni.⁹

Pályája elején, 1830 körül Bucsánszky még igényesebb kiadványairól volt ismert: megjelentetett tankönyveket, földleírásokat, históriákat, vallásos témájú munkákat, publikálta a magyar országgyűlés naplóit és az első magyar nyelvű földrajzi atlaszt huszonnégy lapon. Az ismeretterjesztő, hazafias történeti munkák is ekkor váltak népszerűvé, ezeknek kiadásában Bucsánszky nagy szerepet vállalt. Még Pestre költözése első éveiben is adott ki bőrkötéses, aranyozott betűs köteteket, melyeket Toldy Ferenc így méltatott a *Figyelmezőben*:

[...] ezen igen csinosan kiállított kötetek, mind némelly előbbi kiadásai éppen nem szűkkeblű s szűkmarkú könyvárusra mutatnak. Legyen üdvöz!¹⁰

A későbbiekben az eladhatóság vált elsődleges szemponttá Bucsánszky számára. Elindítva az olcsó papírra nyomtatott olcsó történetek dömpingjét áttért a jóval jövedelmezőbb ponyvák gyártására, kivívva ezzel a kortárs értelmiség haragját és undorát.

Elvitathatatlan ugyanakkor, hogy Bucsánszky kiváló nyomdász és üzletember volt. Sikerét nagyrészt annak köszönhette, hogy gyorsan felismerte a technikai újdonságokat

⁹ „A »Fölső madár«, A Hon, 1869. okt. 14.

¹⁰ TOLDY Ferenc, „Ifjúsági munkák.”, *Figyelmező*, 1838. aug. 14. 534.

és gyorsan reagált is azokra. 1843-tól alkalmazta a fametszettes illusztrációkat, melyek szintén tovább növelték népszerűségét a vásárlók körében, illetve a tartósabb, magasnyomású dúc olcsóbbá és gyorsabbá tette a kiadványok előállítását. Ezzel a nyomtatott sajtóban tömegesebb méretekből, hangszorosabban jelenhettek meg a tartalomhoz szorosan kapcsolódó képek. Bucsánszky ezt a hazai könyvkiadásban elsőként vezette be.¹¹ Korábban is létezett már ugyan réz- és acélmetszet, azonban előállításuk drágább volt, így a tehetősebb olvasóközönség ezeket részesítette előnyben, míg a fametszetek inkább az új olvasók anyagi lehetőségeinek felelt meg. Bucsánszky metszetei nagyrészt kifejezetten jó minőségűek voltak, ezeket elsősorban Mihalovics, pozsonyi fametsző, később pedig maga Medve Imre készítette.¹² Emellett a füzetek olcsóságához az is hozzájárult, hogy írói igen szerény honoráriumot kaptak.¹³

Bucsánszky korábban is jelentős vállalkozó volt, de igazán sikeressé a Trattner-gépek 1867-es felvásárlásával vált.¹⁴ Nyomdájáról az egykorú *Typographia* folyóiratból a következőket tudjuk: „hat gyorsajtóval, nagy könyvkötődével, tömöntődével és egyéb nagyszabású felszereléssel rendelkezik”.¹⁵ Az értesülés hitelességében nincs okunk kételkedni, hiszen a folyóirat szerkesztősége Bucsánszky Ősz (ma Szentkirályi) utcai épületében működött.¹⁶

11 Kovács I., *Kis magyar ...*, 117.

12 Uo., 119.

13 Kovács I. Gábor, „Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez”, *Magyar Könyvszemle* 101, 1. sz. (1985): 1–17, 8.

14 Uo., 13–14.

15 POGÁNY Péter Szaléz, *A magyar ponyva tüköre*, Magyar tipográfia (Budapest: Magyar Helikon, 1978), 297.

16 PILINYI Péter, „A Typographia első önálló szerkesztője. Sauerwein Géza”, *Typographia* 124, 5. sz. (1992): 8.

Bucsánszky az üzemet és a vezetést 1878-ban átadta vejének, Rózsa Kálmánnak.¹⁷ Bár apósával ellentétben Rózsa nem volt képzett nyomdász,¹⁸ üzleti érzéke őt is kortársai fölé emelte a ponyvapiacra.¹⁹ Olcsó havi népújsága, a Kulcsár Ernő által szerkesztett *Világ tükre* 1888-tól jelent meg. Rózsa szervezte meg a ponyvafüzetek postaküldemény-szolgálatát, melynek költségét beleszámította a füzetek árába.²⁰ Jellemző, hogy amellett, hogy saját nyomtatványaival és szerzőivel lépést tartott az éppen aktuális divattal és ízléssel,²¹ a milleniumi ünnepek idején továbbra is kiadta Medve Imre történelmi témájú műveit.²²

Rózsa halála után az özvegy, azaz Bucsánszky Gizella házasságot kötött a *Nemzeti Hírlap* felelős szerkesztőjével, Kósa (Koschowitz) Rezsővel,²³ akivel tovább vezették a vállalatot. A naptárrészleget kegyeleti okokból – és üzleti megfontolás-

17 POGÁNY, *A magyar ponyva tüköre*, 297.

18 Rózsa Kálmán jogászként végzett, de a nyomda vezetésében segítségére volt Strauch Alajos művezető és nyomdász. Utóbbi Bucsánszkyval 1871-től dolgozott, majd Rózsa Kálmánnal, annak 1900-ban bekövetkezett haláláig, majd pedig Kósa Rezsőt segítette a nagy múltú nyomda működtetésében. Ld.: *Emlékkül Strauch Alajos nyomdászának hatvanéves jubileumára: 1845–1905* (Budapest: Rózsa Kálmán és Neje, 1905).

19 Feltehetőleg az ő nyomdájából került ki az akkor nagy népszerűségnek örvendő katonai szolgálati emléklap is, amelyre ki-ki beragasztotta a saját fényképét a tüzér vagy huszár rajz fejének a helyére. Ld.: POGÁNY, *A magyar ponyva tüköre*, 298. 20 Uo.

21 „Rózsa kiadóhivatalában ugyanis, tehát a legilletékesebb helyen hallottam, hogy a ponyvaízlése a nyolcvanas évek derekán teljesen megváltozott, addig a szép csengő rimeket szerette, azóta csupán és kizárólag a prózát kedveli; lehet a tárgy hazai vagy idegen, képzelt vagy történeti, a formája nem lehet verses, csak prózai.” BÁNÓCI József, „Toldi a ponyván”, in *Emlékkönyv Kármán Mór huszonöt éves tanári munkásságának ünnepére*, szerk. VOLF György és WALDAPFEL János, 116–126 (Budapest: Eggenberger, 1897), 124.

22 Pl.: MEDVE Imre, *Dugovics Titusz hősi halála* (Budapest: Rózsa Kálmán és Neje, 1895); *A markazi vár, vagy: a hős hét magyar leány* (Budapest: Rózsa Kálmán és Neje, 1895); *Mária Terézia, vagy: a magyar nemzet hű feláldozása* (Budapest: Rózsa Kálmán és Neje, 1895); *Hunyady János halála, vagy: ki nagy volt életében, nagy a halálában is* (Budapest: Rózsa Kálmán és Neje, 1895).

23 Ld.: SZINNYEI József, „Kósa (Koschowitz) Rezső”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 6. kötet (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1899); és „Kósa Rezső (GHQS-WBC)”, *FamilySearch*, hozzáférés: 2022.12.13., <https://www.familysearch.org/tree/person/sources/GHQS-WBC>.

ból – továbbra is Rózsa-féle naptárkiadónak nevezték, később a cég 1912-es felvásárlása után a Szent István Társulat sem változtatott ezen.

A Vas Gereben *Falu könyve* által megindított ponyvanemesítési sorba illeszkedett a civil kezdeményezésre 1869. április 11-én alakult Corvina Könyvkiadó-Társaság.²⁴ A Corvina célja a jobb minőségű alternatíva felkínálása volt:

irodalmi vállalatok által az irodalmat gyarapítani, jó s hasznos könyveket terjeszteni, kiadványai olcsósága által az olvasási kedvet s művelődést ébreszteni, növelni s a társulat termékeinek nagy mérvű elterjedést biztosítani, végre az ezen vállalatba fektetett tőke tulajdonosait szilárd üzlet által biztos nyereségben részesíteni.²⁵

Emellett a társulat azon elvhez is ragaszkodott, hogy kiadásából minden politikai vagy felekezeti vitairatot kizárjon, s csupán a műveltség terjesztését tartsa szem előtt, illetve a határon belüli nemzetiségek nyelvén is megjelenjen.²⁶ A terjesztést, az előfizetés lebonyolítását nagyrészt a megyei értelmiségre (lelkészek, jegyzők, néptanítók, postamesterek, a népnevelési egyletek elnökei) bízták.²⁷

24 Alakuló ülésüket 1868. december 11-én tartották, az alapítók között voltak: Deák Ferenc, Türr István, Jókai Mór. *Fővárosi Lapok*, 1868. dec. 12. A választmányi tagjai voltak: Szilágyi Virgil, ifj. Ullmann Károly, Jelinek Mór, Petényi Otto, gr. Teleki Miksa, gr. Eszterházy Pál, Ivánka Imre, Ormody Bertalan, Vogel Péter, Noséda Gyula, Sámson Sándor, Csanak József. A számvizsgáló bizottmányba választottak: Vetsey Sándor, Rózsa Lajos, Glatz Antal, Kenessey Kálmán, Rajkay Frigyes. Jelen volt 81 részvényes, akik összesen 229 részvényt és 166 szavazatot képviseltek. Ld.: „Corvina”, *Budapesti Közlöny*, 1869. ápr. 13. 1074.

25 „51847. »Corvina, olcsó és népszerű olvasmányt kiadó részvénytársulat.«”, *Budapesti Közlöny*, 1869. dec. 1. 6189.

26 „Irodalmi hírek.”, *Nefejejts*, 1869. jún. 27. 312.

27 FRAENKEL Bernát, „Felhívás Borsodmegye összes értelmiségéhez.”, *Borsod-Miskolci Értesítő*, 1869. jún. 3. 2.

A társaság tiszteletbeli elnöke az 1867-es általános amnesztíának köszönhetően hazatérő Türr István altábornagy lett, elnöke először Ormodi Bertalan, majd Vadnay Károly és Szabó Richárd voltak.²⁸ Bejegyzett székhelyük Pest volt, az alaptőkét 200.000 forintban határozták meg, melyet 2.000 db 100 forintos, névre szóló részvényre osztottak szét.²⁹ A kiadványokat 15–20 ezer példányban tervezték kinyomtatni.³⁰

Az első kiadványokat és a vállalkozást *A Hon* elismerő szavakkal üdvözölte. A cikk meg nem nevezett írója a népnevelés iskolakapun túli eszközének tartotta az irodalmat, ezért véleménye szerint a kiadványoknak jó minőségűnek, könnyen érthetőnek és elérhetőnek kellett lennie. Lelkesedése mellett a cikkíró felrótta, hogy a szövegeket nem öregbetűvel szedték, illetve a korrektor munkáját is felületesnek találta, hiszen túl sok pauzát hagyott a szövegekben; ezek mind nehezítették az olvasást. Mivel minden kiadvány szerzője más volt, ezért a szövegek minősége sem volt egyenletes (a Jókai Mór munkáiból készült válogatás mellett ismeretlen, vagy éppen álnévvel dolgozó szerzők szövegei is teret kaptak).³¹

A Társaság működésében már 1871-ben jelentkeztek a pénzügyi problémák.³² A kezdeti lelkesedés után a részvényesek elvesztették bizalmukat, mivel az ügynökök kevés füzetet adtak el, s a bevételt is késve küldték be. A Társaság a megindított

28 *Vasárnapi Ujság* 17, 3. sz. (1870), melléklet.

29 „51847. »Corvina, olcsó és népszerű olvasmányt kiadó részvénytársulat.«”

30 FEHÉR PÉTER, „A »Corvina«” ügyében.”, *Kecskeméti Lapok*, 1869. szept. 18. 2.

31 у у, „A „Corvina” első kiadásai.”, *A Hon*, 1869. okt. 6.

32 „A választmány a társulat emelésére egy nyomda vételét s e végett a részvények teljes befizetését indítványozza, mely nyomdát a »népoktatási kör« és »iparegylet« is támogatnának. A többség azonban nem akart új terhet elvállalni, hanem Ráth Károly indítványa szerint: tíz forintos részletfizetést írnak ki, s új közgyűlést tartanak az alapszabály némely pontjának megváltoztatása, egy új társulati közlöny megindítása s a javasolt nyomda ügyében.” *Fővárosi Lapok*, 1871. júl. 13. 737. 1872-ben a választmány mégis a nyomda vásárlás mellett dönt. Ld.: *Fővárosi Lapok*, 1872. jan. 23. 73.

olcsó füzetait nem tudta rendszeresen kiadni, s még kevesebb volt közöttük a figyelemreméltó munka.³³ Volt, aki a sikertelenséget a Társaság nevével magyarázta, mondván, az emberek nem értik a Corvina szót, ezért az „urak” olvasnivalójának tartják.³⁴ A *Hon* egy 1872-es cikke szerint „a népművelődés előmozdítását illetőleg” a Corvina Kiadó immár „alig vehető számba.”³⁵ A lap ugyanakkor a végsőkig védte a Corvinát. Szentkuty Károly *A népolvasmányok. (A „Corvina” érdekében)* című cikke a vállalkozás nemességét nem vonta kétségbe, de hibájaként rótta fel, hogy a kiadványok túl drágák és hosszúak, nem jól mérték fel az olvasóközönséget, túl széles rétegnek akartak megfelelni. Néplapjuk, a *Házi Barát* csak a nevében volt néplap, tartalmában és megjelenésében nem: az ára magas, a formátum nem igazodik a ponyvafüzetek méretéhez, a szövegek pedig túlságosan hosszúak, holott rövidnek és „gyermekded hangon” írotnak kellene lenniük. Továbbá először az ismertebb népies írók műveit kellett volna kiadniuk, s csak ezután előállni új szövegekkel. A *Fővárosi Lapok* (melynek főszerkesztője, Szabó Richárd, egyben a Corvina társulat elnöke is volt) a vállalkozás sikertelenségét inkább pénzügyi és infrastrukturális okokra vezette vissza, rámutatva, hogy a kiadó rosszul választotta meg az ügynökeit, illetve az első igazgató, Ormódi Bertalan nem állított ki eredeti részvénykönyvet, így a részvényesek közül az ő halála után csak az fizetett, aki akart.³⁶

A Corvina közgyűlése 1872. december 8-án mondta ki a liquidatiót, s öttagú bizottságot jelölt ki annak levezetésére.

33 A Fővárosi Közgyűlés 1871-ben 100 forint segélyt szavazott meg a Corvinának. „Fővárosi ügyek.”, *Pesti Napló*, 1871. nov. 9. 2.

34 *Fővárosi Lapok*, 1870. jún. 2. 507-508.

35 „A jutányos »Családi könyvtár«”, *A Hon*, 1872. okt. 22. 1.

36 *Fővárosi Lapok*, 1872. dec. 5. 1217.

A bizottságnak teljhatalom adatott, hogy saját belátása szerint (a társulat számára a lehetőségig előnyösen) vezesse a felszámolást: igyekezzenek a könyvek kelendőbb részét elárusítani s a bevételből az adósságokat kifizetni, a fennmaradó könyvek-ből a köteleltségeiknek eleget tett részvényeseket kárpótolni, a könyvmaradékot pedig valamely közművelődési célra odaajándékozni. A bizottság feladata volt továbbá, az alapszabályok 81. §-a értelmében a feloszlási határozatot a leszámolási tervvel együtt a kormánynak felterjeszteni, végül működése eredményét a lapokban közzétenni. Megemlítendő, hogy a részvényesek által alájegyzett 65.500 forint részvényből csak 26.700 forintot fizettek be, s ezt is elnyelte az adminisztráció.³⁷

A *Hon* egy másik cikkírója, György Aladár a Corvina bukása kapcsán általános megállapításokat is tett. Arra hívta fel a figyelmet, hogy önmagukban a jobb tartalmú ponyvanyomtatványok nem fogják megváltoztatni az olvasók mentalitását, ehhez ugyanis átfogóbb kultúrpolitikai programra lenne szükség. Sőt, a nemesítőkkal ellentétben azon az állásponton volt, hogy a megfelelő időben és módon oktatótt nép maga lesz az, aki a megszerzett tudásnak köszönhetően fogja elutasítani a babonáktól hemzsegő populáris nyomtatványokat:

Közönnyel, vagy épen utálatos aristocraticus göggel tekintünk le e szerencsétlen tömegekre, s ha alkottunk is egyleteket, a tömeget csak szavazni visszük oda [...] mindenütt folyóiratok s apróbb röpiratok özönnel terjesztik azt, amit minálunk még csak a középosztályra számított „Vasárnapi könyvtár” „Corvina kiadványok”, stb. is hiában kísérlették meg: itt az ország fővárosában

37 „Különfélék.”, *Pesti Napló*, 1872. dec. 10. 1-2.

politikai clubbok, dalegyletek s más hasonlóké képezik a nemesebb keblek törekvési eszméjét.³⁸

A nemesítő szándékú füzeteknek a sikertelensége kapcsán György 1876-ban a *Család és Iskola* hasábjain újból kifejtette nézeteit az átfogó népművelés szükségességéről, s újra rámutatott arra, hogy a néplapok azért sikertelenek, mert egyszerűen kevésbé szórakoztatóak, mint a „pórnép” megszokott olvasmányai:

A köznép művelődését azonban az iskolán kívül igen nehéz elősegíteni. A műveletlen nép rendesen bizalmatlan, sőt gyanakvó a műveltebbek irányában, s ezeknek az ő gondolkozásmódjukhoz s szokásaikhoz kell leereszkedniök, hogy működésüknek bármily sikere legyen [...] óvakodnunk kell, ne hogy oly olvasmányokat nyujtsunk neki, melyek nekünk, műveltebbeknek, igen érdekesnek, s világosnak látszanak, de a melyek az ő szűkebb körü s korlátlanabb phantasiájukra ugy érzelmeikre semmi nemű hatást sem gyakorolnak. A „Corvina” kiadványainak legnagyobb része unalmas a népre nézve, a „Hasznos mulattató”-t gyermekesnek találják, sőt Jókai legnépiesebb novellái iránt is igen kevés földműves embernek van ízlése.³⁹

A Corvina és számos hasonló sikertelen próbálkozás (mint a rabsegélyező egyesület által indított Magyar Könyvtár sorozat vagy Bodon József *Mulattató Ujságja*) után 1882-ben Trefort

38 GyÖRGEY Aladár, „Rendezzünk népszerű tudományos előadásokat”, *A Hon*, 1872. augusztus 23. 2.

39 GyÖRGEY Aladár, „A ponyva-irodalom ellenszerei”, *Család és Iskola* 2, 7. sz. (1876): 59–60.

Ágoston közoktatási minisztersége alatt indult el az első állami pénzzel támogatott ponyvanemesítési vállalkozás. Az 1868-ban bevezetett kötelező elemi oktatás kiszélesítette az olvasók körét a "nép alsóbb rétegeiben", ennek következményeként lett immár az állam számára is elsődleges fontosságú a népirodalom és a népkönyvtárak ügye. A *Nemzeti Nőnevelés* című pedagógiai lap 1881-ben arról tájékoztatja olvasóit, hogy az éves tanítóegyesületi közgyűlés minden vita nélkül elfogadta és határozatává emelte a VI-ik szakbizottságának Bánffy János útján beterjesztett javaslatát az iskolai-, ifjúsági- és népkönyvtárakról. Ennek 9. pontja felhívja a figyelmet az iskolai könyvtárak állományának hiányosságaira, vagyis hogy a jó minőségű könyvek árát az iskolák nem tudják megfizetni. Ezügyben a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordulást sürgetik, kéri, hogy Trefort gondoskodjon a megfelelő és olcsó iratok kiadásáról is, aminek hatására „a nép erkölcsét és gondolkodását megmetelyező ponyvairodalmat is leszoríthatni hiszik”.⁴⁰

Az állami kezdeményezésű és finanszírozású népművelő jellegű ponyvák közül elsőként a *Jó könyvek* című könyvsorozat indult el.⁴¹ A minisztérium a sorozat indítására először a Rózsa Kálmán és neje nyomdáját kérte fel, de Révai Mór szavaival élve:

A Bucsánszky-Rózsa cég azonban, akár azért, mert az eszmét nem bírta felfogni és méltányolni, akár azért, mert annak megvalósításától saját üzleti érdekeit fél-

⁴⁰ „Országos tanítóegyesületi közgyűlés. Javaslát az iskolai-, ifjúsági- és népkönyvtárak tárgyában”, *Nemzeti Nőnevelés* 2, 6–7. sz. (1881): 62–63, 63.

⁴¹ A sorozat története, minden elfogultsága ellenére Révai Mór *Írók, könyvek, kiadók* könyvéből jól körvonalazható, ezért a továbbiakban az ismertetéshez nagyreszt erre a munkára támaszkodom. Révai Mór János, *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai* (Budapest: Révai Testvérek, 1920).

tette (ez utóbbi látszik a valószínűbbnek), sehogysen volt rábirható Trefort eszméjének megvalósítására.⁴²

Ezután a minisztérium a Révai Testvérek cégét kereste fel, akik rövid egyezkedés után vállalták, hogy a füzeteket saját költségükön kiadják és terjesztik, feltéve, hogy minden egyéb költséget (szerzők, illusztrátorok) a minisztérium áll.⁴³

A minisztérium elkötelezettségét mutatja, hogy a sorozatba a korszak legnépszerűbb szerzőivel íratlak. Szathmáry Károlynak tíz, Jókai Mórnak kilenc, Gaál Mózesnek hat, Arany Jánosnak három füzete jelent meg. Hasonlóan nívós az illusztrátorok listája, hiszen Feszty Árpád, Dörre Tivadar és Jankó János is dolgozott a füzeteken. Egykorú visszaemlékezés szerint a felkért írók nagy kedvvel és lelkesen kezdtek a munkához. Az előkészületek kapcsán a vállalkozás nagyságát és komolyságát bizonyítja, hogy a részletekről (betűméret, papírmínőség, borítókép, példányszám) is a Jókai elnökletével működő bizottság döntött.⁴⁴ Az előkészítéssel foglalkozó egyik ülésen Jókai kijelentette:

Urak, mindaddig él és virágzik a régi ponyva, míg ezt az asztalt tele nem rakhatjuk olyan ponyvairódmalmi termékekkel, amelyeket mi irunk. De mi is nagyobb buzgalommal, mint bármi mást.⁴⁵

Jókai osztotta azt általános vélekedést, miszerint nem az olvasók ízlésével volt gond, hanem azzal, hogy olvasási igényeiket

42 Uo., 92.

43 Uo.

44 Révai erről úgy tudósít, hogy ők Jókaival eleinte a Bucsánszky-féle ponyvához igazodtak volna, de a Trefort által felkért két szerkesztő, P. Szathmáry Károly és Komócsy József ezt ellenezték, amellet érvelve, hogy a nép biztosan a tetszetősebb portéka után fog nyúlani. Uo., 93.

45 Uo., 95.

a vásárokon terjesztett füzetekkel tudták csak csillapítani. Tehát, ha az emberek a jó írók műveit ugyanúgy meg tudnák szerezni, mintha a ponyvairókékat, akkor biztosan a minőségi alkotást választanák.

A minisztérium ingyenesen osztogatta a füzeteket az iskolás gyerekek között, remélve, hogy így nemcsak a gyerekek, de a szülők is rászoktathatók az igényes kiadványokra.⁴⁶ A sikerben olyannyira bíztak, hogy 1882-ben az első példányokból tiszteletdarabokat küldtek Torinóba Kossuth Lajosnak,⁴⁷ aki 1879-ben maga is értekezett a ponyvanemesítés módozatairól.⁴⁸

A kedvező csillagzat alatt induló vállalkozás azonban hamarosan megbukott. Az időközben társulásra felkért Méhner Vilmos azzal vádolta a Révai Testvéreket, hogy füzeitek továbbra sem jutnak el a vásárok könyvtárosaitól, csak a könyvesboltok polcaira.⁴⁹ Ezt ismételte később Ferenczy József is, kiegészítve azzal, hogy az iskoláknak szétküldött füzeteket a felekezeti vezetők gyanakvással vizsgálták, s amint néhány kifogásolható kifejezést találtak bennük, rossz hírért keltették az egész vállalatnak.⁵⁰

Trefort azonban nem adta fel egykönnyen. A *Jó könyvek* szerkesztésére dr. Ferenczy Józsefet kérte fel, aki nagy tapasztalatokkal rendelkező népművelési szakembernek számított

46 A füzetek egy részének borítóján olvasható volt, hogy azok a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megbízásából és támogatásával indultak meg és azokat a nép- és iskolai könyvtáraknak „legmelegebben” ajánlották.

47 RÉVAI, *Írók, könyvek, kiadók...*, 95.

48 Kossuth a *Mulattató Újságot* jegyző Bodon Józsefhez intézett levelében ezt írta: „Nekem igen nehezemre esnék hinni, hogy e mótely nagy elterjedését a magyar nép izlésének romlottsága magyarázza. Én hajlandóbb vagyok hinni, hogy népünk nem azért kap annyira a ponyvairódalom kárhuzatos termékein, mert izlése romlott, hanem mert azokhoz pár krajczár árán és igen könnyű szerrel hozzáfér.” Kossuth Lajos, „Kossuth a népies irodalomról”, *Vasárnapi Újság* 27, 12. sz. (1880): 185.

49 RÉVAI, *Írók, könyvek, kiadók...*, 101–104. Ezzel a váddal összevág Kiszlingstein Sándor Corvinába írt cikke, melyben kifejti, hogy a vidéki könyvtárosoknak egyáltalán nem éri meg foglalkozni a *Jó könyvekkel* a magas ár és a nehézkes terjesztés miatt. KISZLINGSTEIN Sándor, „Még egyszer a »Jó könyvekről«”, *Corvina* 6, 16 sz. (1883): 62–63.

50 FERENCZY József, „A felnőttek oktatása, s a népies irodalom”, *Magyar Pedagogia* 2 (1893): 268–277, 272.

(ezen kívül gyermekkorában bevallottan fogyasztója volt Tatár Péter ponyváinak).⁵¹ Ferenczy tiszta lappal kezdett, a *Jó könyvek* kiadását 1886-ban felfüggesztette, s helyette új szellemű népművelő ponyvasorozatot indított *Magyar Mese-mondó* címmel. Ezzel kettős célt kívánt megvalósítani: a műveltség és a mentalitás átalakítását egyaránt el akarta érni, hiszen a korábbi véleményekkel ellentétben azt gondolta, hogy a népi olvasókat nemcsak gazdasági okok vezetik a hagyományos értelemben vett ponyvához, hanem az izlésük fogyaté-kossága is.

Pulszky Ferenc (valószínűleg Ferenczy és Kossuth hatá-sára) ekképpen üdvözölte a vállalkozást az *Egyetértés* 1886. november 4-i számában megjelent *Az akadémia és a ponyva* című írásában:

megtanítottuk a népet olvasni, arról is kell gondoskod-nunk, hogy legyen olyan olvasnivalója is, amelyet szí-vesen kezébe vesz, ami mulattassa és oktassa, nem pedig megrontsa izlését és erkölcsét. Az összes iroda-lom terén nincs nehezebb feladat, mint a gyermekek és a nép számára írni, hogy az el is olvassa. Annak, amit ez megkedvelt, kurtának, egyszerűnek és mulatságosnak kell lennie, és érdekesnek, úgy, hogy a figyelmet le-kösse, mert a száraz tanítástól irtózik. [...] A nép olvas-mánya ezenfelül olcsó legyen, könnyen hozzáférhető és kínálgató, hogy a nép mindenütt találkozék vele, mert sem ideje, sem kedve nincs olvasmány után fáradozni. Megveszi azt, amit a vásáron, a ponyván készen talál, vagy amit a repülő könyvárus – így nevezi magát ná-lunk a kolporteur – házához hoz, a kalendáriumot, a rigmust, a mesét és a nótát. Miután pedig a nép egy-

51 FERENCZY, „A felnőttek oktatása...”, 272.

két krajcárnál többet egyszerre nemigen költ olvasmányára, a könyvkereskedő nem vesződik ily portékával, a kiadó nem vonja üzletének körébe, neves író nem foglalkozik vele. A nép olvasmányának szerkesztése szerint avatatlan kézre került, a ponyva irodalom színvonala tudvalevőleg a legalacsonyabb, dicsóíti a betyárt és a rablót, veszedelmes irányt ad a képzelő tehetségnek, sőt, az erkölcsit is megrontja.⁵²

A *Magyar Mesemondó* mellett érdemes megemlíteni a *Históriák, nóták* sorozatot is, amely felett szintén Ferenczy József bábáskodott. Ez a két Méhner-füzetsorozat korszakváltást jelent a magyar népies ponyvakiadás történetében. A füzeteket többek közt Benedek Elek és Jókai Mór gondozta. Ugyan már Bucsánszky is ennek köszönhette sikerét, Méhnerre azonban még inkább jellemző volt, hogy amint valami újszerű tudományos vagy életrajzi felfedezés megjelent a könyvpiacra a műveltebb közönség számára, azt házi szerzői segítségével egyből átültette a ponyva lapjaira. Amellett, hogy sikerült munkára bírniuk a kor legnevesebb szerzőit, lehetőséget biztosítottak még nem ismert íróknak is.⁵³

52 Pulszky Ferenc, „Az akadémia és a ponyva”, *Egyetértés*, 1886. nov. 4. 105. Pulszky Ferenc (Eperjes, 1814. szeptember 17. – Budapest, 1897. szeptember 9.) maga is folyamatosan a hazai kultúra és műveltség terjesztésén dolgozott. Lényegében minden számottevő magyar tudományos társasághoz köze volt. Ottthonában, a Nemzeti Múzeumban (amelyet 1869-től 25 éven át igazgatott) 1870 és 1883 között szombatoként szalont rendezett lánya, Polixéna segítségével, melyet kortársai a szellemi élet központjaként emlegettek. A szalon leggyakoribb vendégei voltak a politikusok közül Trefort Ágoston, Szilágyi Dezső, Apponyi Albert; a tudósokat Hunfalvy Pál, Herman Ottó, Fraknói Vilmos, Szilágyi Sándor, Thallóczy Lajos, Marczali Henrik képviselte; az írók közül Gyulai Pál és Toldy Ferenc volt rendszeres látogató, a művészi körökből gyakran eljött Liszt Ferenc, ha éppen Magyarországon tartózkodott, valamint Székely Bertalan és Than Mór. Nem tartozott a múzeum gyakori vendégei közé, de néhányszor tiszteletét tette Pulszkyknál Jókai Mór is. Pulszkyknak hála így összekötésbe kerültek a korszak népnevelésügyének legfontosabb szereplői. A szalonról bővebben ír MÉRÉNYI Hajnalka, „A Pulszky-Szalón”, *Budapesti Negyed* 12, 4. sz. (2004): 331–349.

53 Benedek Eleket például arra biztatja Kuttner-Kelemen Dávid, hogy, kutassa fel

Itt fontos megjegyezni, hogy míg az előző két vállalkozás a ponyva helyettesítésére jött létre, addig a *Magyar Mesemondó* valóban „ponyvanemesítésre” vállalkozott. Ferenczy, Jókai-val ellentétben, pontosan abban látta a vállalkozás sikerének nyitját, hogy ránézésre sem a *Históriák, nóták*, sem a *Magyar Mesemondó* nem tért el a közkézen forgó ponyvakiadványoktól, az alak, a nyomtatás, az illusztrációk és a papír is a megszokott maradt. Ami pedig talán a legfontosabb, hogy a címek figyelemfelkeltő stílusát is átvették: például *Hogyan okosodott meg Kaszás Matyi az istennyilától*, *Hogyan gazdagodott meg Kohn Ábrahám a szeméből*. Az így „becsempészett” füzetek elkeveredése garantált volt.

Ferenczy a tartalmat illetően is újítást hozott. Úgy vélte, hogy nem szabad örökösen moralizálni, vagy erőltetni a szépirodalmat, de a folyamatos gyerekmesék kiadása sem célravezető. Egyszerre akart szórakoztatni és gondolkodtatni, kíváncsivá tenni és bemutatni a modern élet vívmányait is. Elsősorban nem az ízlést akarta megnemesíteni, hanem az embereket. Ahogy a *Néptanítók lapjában* írta:

Ismerem népünk tudatlanságát [...] tudományos, ipari, közjogi, közgazdasági s egyéb kérdésekben; ismerem naivságát, becsületes őszinteségét, hiszékenységét, pazarló természetét, politizáló hajlamát, úrhatnamságát; megfigyeltem néplélektani szempontból minden jó és rossz tulajdonait s ezeket mind számba kellene vennem a részére készülő olvasmányok összeválogatásánál, megíratásánál.⁵⁴

a gyűjteményekben, a folyóiratokban lappangó, tájnyelven vagy rossz stílusban írt meséket, mondákat, írja meg őket újra a millennium ünnepére. LENGVEL Dénes, *Benedek Elek* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1974), 85–86.

54 FERENCZY József, „Magyar Mesemondó”, *Néptanítók Lapja* 24, 24. sz. (1891): 209–212, 210.

Ilyen rossz tulajdonságnak tartja többek között a kuruzslókban, jövendőmondókban való hitet, hogy keveset törődnek az egészséggel, ellenben nem vetik meg a szerencsejátékot, a vadházasságot, az állatkínzást, a „fertelmes pálinkaivást”, illetve hajlanak adósságok könnyelmű felhalmozására. Ezeket a bajokat mind a *Magyar Mesemondó* füzeteivel kívánta orvosolni. Árusai vásári és búcsúénekesek, házaló kereskedők és ponyvaárusok voltak, azonban könyvkereskedői forgalomba alig juttattak a füzetekből, nehogy a könyvárusok polcain és kirakataiban heverjenek eladatlanul.⁵⁵

A vállalat első évfolyamában tizenkét egyíves és huszonegy félíves dolgozat jelent meg összesen, kb. 720 ezer füzet, melyeket házaló könyvárusok hordtak szét és terjesztettek az ország egész területén.⁵⁶ Emellett a tankerületek továbbra is kaptak ajándékpéldányokat a minisztériumtól; ezeket az iskolai könyvtárak és jó tanulók között osztottak szét.⁵⁷

A miniszteri poszton Trefortot váltó Csáky Albin is támogatta a vállalkozást.⁵⁸ Amikor pedig 1895-ben Wlassics Gyula lett a kultuszminiszter, élénk lobbi-tevékenység kezdődött a támogatások folytatásáért. Pulszky 1895-ben arról biztosította az Akadémiát, hogy Ferenczy és a *Magyar Mesemondó* kiválóan betölti célját és rendeltetését, füzetei mintegy 7 millió 850 ezer példányban forognak a nép kezén.⁵⁹ Ugyanebben

55 FERENCZY József, „A felnőttek oktatása...”, 268–277.

56 „A ponyvairadalomról. (A »Magyar Mesemondó« 12. füzete.)”, *Fővárosi Lapok*, 1886. dec. 12. 2509–2510.

57 BALLAGI Károly, „1418. sz. Borsodmegye kir. tanfelügyelősége. Felhívás az iskolaszéki elnök és tanító urakhoz Borsod-megyében”, *Borsod-Miskolci Értesítő*, 1887. okt. 20. 2. és PASTHY Károly, *XIII-ik évi jelentés a kecskeméti községi népiskolákról. 1889–90-ik tanév.* (Kecskemét: Kecskemét Város, 1890), 10.

58 1893-ban és 1894-ben is 500 forint támogatást kapott a Röck Szilárd alapból. „Segélyezések a Röck Szilárd-alapból.”, *Hivatalos Közlöny*, 1893. febr. 15. 14. Vö.: „Segélyezések a Röck Szilárd-féle alapból.”, *Hivatalos Közlöny*, 1894. aug. 1. 183.

59 Sajnos a hagyományos ponyvanyomtatványok közül csak Rózsa Kálmánék kalendárium/naptrészlegéről van adat, amely általánosan a legnépszerűbb kiadványok számított. Kovács I. Gábor szerint 1875-ben még a hazai naptárterme-

a levélben Pulszky felhívta az Akadémia figyelmét arra is, hogy a kiadott füzetek ára igen csekély, kevés haszonnal jár, ezért ajánlotta, mint támogatásra érdemes vállalkozást.⁶⁰ Ugyanezen okból kérte Herman Ottó az állam támogatását képviselőházi felszólalásában, indítványozva, hogy a minisztérium az évi 1.000 forintot továbbra is biztosítsa Méhneréknek (ezt végül Wlassics jóvá is hagyta).⁶¹ A felszólalásokból ugyanakkor az is kitűnik, a minisztérium a vállalkozás megindításában segítette Ferenczyt és Méhnert, de maga a ponyvanemesítés ügye nem lett a hivatalos kultúrpolitika része, nem tartozott közvetlen állami irányítás alá.

Jelezve a ponyvanemesítési vállalkozások folyamatos önvizsgálati kényszerét, Csáky Albinhoz intézett levelében Ferenczy azt állította, hogy a korábbi hibákból tanulva (érdekesebben hangzó címeket adtak, a terjesztésre több gondot fordítottak, például sok ezer ingyen példányt küldtek szét gazdasági egyletekhez, kórházakhoz, felszólították a megyéspüspököket, kultúregyesületeket és a Pedagógiai Társaságot a terjesztésben való segédkezésre, a füzetek árát leszállították vagy éppen ingyen osztották szét iskoláknak és könyvtáraknak) a *Magyar Mesemondó* sokkal sikeresebb lett, mint a *Jó könyvek*.⁶² Hangsúlyozta az egyes füzetek által kiváltott

lés felét, kb. 450.000 naptárat adtak ki, a századfordulón pedig a 2 millió eladott példány több, mint harmada, azaz hozzávetőlegesen 700.000 tétel jelent meg a kiadónál. Kovács I. Gábor, *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok: Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok* (Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó, 2011), 425. Ismert egy szintén nagy népszerűségnek örvendő, a magyar történelmet bemutató Böngérfi János-féle sorozat, melynek 22 füzetben adtak ki 1894-ben. Óvatos számítással, kiadványonkénti 20.000-es és 30.000-es példányszámoknál ez 440.000 és 660.000 közötti ponyvafüzet lehetett, s ebben az évben a kiadónak még voltak más kiadványai is.

60 Pulszky Ferenc, „Jegyzőkönyvi mellékletek. Pulszky Ferencz ig. és tt. levele.”, *Akadémiai Értesítő* 6, 2. sz. (1895): 117.

61 „A nép olvasmányai.”, *Budapesti Hirlap*, 1895. febr. 9. 6.

62 Ennek jele szerinte, hogy még a külföldön élő magyarok közé is eljutott, a füzetből került Bukarestbe, Krajovába, Bulgáriába, Szerbiába, sőt, még Amerikából is érkeztek megrendelések: FERENCZY, „Magyar Mesemondó”, 209–212. Az Amerikába

kulturális hatást is: eszerint Jancsó Benedek *Gábor Áron, az ágyúöntő székely* című története hatására jelölték volna meg Gábor Áron sírkövét emlékkövel,⁶³ a Kossuthról szóló Rudnyánszky-szöveg bizonyítottan kanonizálódott.⁶⁴

Kérdéses marad mindazonáltal, hogy a *Magyar Mesemondó* csakugyan bekerült a paraszti olvasmányok közé. A vállalkozás eredeti célkitűzését, vagyis hogy kiszorítsa a Bucsánszky-Rózsa-féle ponyvákat, bizonyosan nem tudta teljesíteni. Az olvasók a pénzüikkel továbbra is a hagyományos kalendáriummokra, ponyvákra és naptárakra szavaztak. A Méhner-féle vállalat 1895-ben csődbe jutott, s a megmaradt füzetekkel együtt beolvadt a Franklin Társulatba.⁶⁵

Hiába alkalmazták tehát elvben a legjobb szakembereket, hiába kaptak folyamatos állami támogatást, a sorozatnak az olvasói mentalitást nem sikerült megváltoztatnia. Amikor 1908-ban Tábori Kornél majd újra felszólal a tömegirodalom ellenében, diagnózisa nem sokban különbözött a Ferenczy József által már legyőzöttnek vélt bajjoktól.⁶⁶ 1912-ben pedig Kende Ferenc immár magát a 19. század ponyvanemesítési hevéületét állította ironikus fénytörésbe:

szállítás érdemként tűnik fel a Rózsa Kálmán halálakor irt nekrológokban is. (Ld.: „A népies irodalom gyásza”, *Magyarország*, 1900. júl. 13. 7.) Ezeknek az állításoknak a hitele bizonytalan.

63 Erre az állításra eddig nem találtam egyértelmű bizonyítékot. Biztosan állítható, hogy a *Székely Nemzet* lap 1888. május 24 és 29. közötti számaiban közölte az említett szöveget, majd 1891 Háromszék vármegye alispánja, báró Apor Gábor felhívása folytán Háromszék vármegye Államépítészeti Hivatala tervezetet készített egy díszes síremlékhez, melynek költségeinek egy részét közösségi adakozásból fedezték. Ld.: GERVAIS, „Elhagyott sir”, *Székely Nemzet*, 1891. febr. 5. 3.

64 ORTUTAY Gyula, „Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban”, *Ethnographia* 63, 3–4. sz. (1952): 263–307.

65 Pogány ezen kívül azt is sugalmazza, hogy a Méhnernek ugyan voltak más vonatkozású anyagi kudarcai is, de a *Magyar Mesemondó* kiadása is hozzájárult a csődhez. POGÁNY, *A magyar ponyva tüköre*, 319.

66 TÁBORI Kornél, „A ponyvairodalom társadalmi hatása”, *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 2, 2. sz. (1909): 122–134.

Hol nagyobb erővel, hol szűkebb keretek között megindult a harc, az u. n. ponyvairodalom ellen. Pedagógusok, újságírók, könyvtárosok, könyvkereskedők sorakoznak, hogy korunk rákfenéjével immár egyszer és mindenkorra végezzenek. [...] Megtudjuk, hogy a ponyvairodalom a családi élet szétrombolója. Az ifjúság mételyezője. Az izlés tompítója. A bűnre csábító. Egyszóval, ütött a tizenkettedik óra, hogy a pestises nyavalyát kivágjuk a társadalom testéből. Háborút tehát a ponyvairodalom ellen!⁶⁷

67 KENDE FERENC, „A ponyvairodalom”, *Corvina* 35, 9. sz. (1912): 58–59, 58.

Képmelléklet

— 492 —

HIRDETÉSEK.

Vizsgárok általánosan jutalmazásúul

„CORVINA“

könyvkiadó társulat kiadásában

megjelent következő munkák ajánlhatók:

A népbankokról. A népbankok hasznáról és felállítás módjáról. Irta Kenesey Kálmán. Ára 8 kr.

A Fővárosy. Népies tanulmány történet két füzetben. Irta Milecz Béla. Ára 30 kr.

Ezrek sorsony története. Népies tanulmány történet két füzetben. Irta János Jereóniás. Ára 27 kr.

Egy igaz polgár ciste. Népies tanulmány történet három füzetben. Irta Györfy Vilmos. Ára 30 kr.

Törzészeti képek. Tartalma: Küldettség, események, a tehetettség törvénye, vonódások, a magok akadályai, hogy monog a világ stb. két füzetben. Irta Greguss Gyula. Ára 60 kr.

Hernád doctor patikája. Közönséges betegségek házi gyógyítása. Irta egy egykórlelt orvos. Ára 10 kr.

Közhasznu ismeretek. Tartalma: a társuláról, a sorsonyok története, tanácsok mesze gasitk számára, a jérol, stb. Irta Hegedűs, Kodoányi, Kónasági, Vadány K. Ára 12 kr.

Nép számára szánt olvasmányok. Egy fahasi lelkész oktatása a néphez. Irta Sasvati Lászy Sándor. Ára 20 kr.

Jankó, a festész. Tanulmány történet az ifjuság számára. Schmidt Nándor után Rill János után. Ára 30 kr.

Kalaszok a vallásosság és erkölcsesség meszején. Iskolák és családok számára. Irta Boross Mihály. Ára 8 kr.

Önégyetű. Iparosoknak s az ifjuságnak ajánlató. A híres angol Smiles „Self Help”-je után. Szerző Richard. Ára 12 kr.

Kis madaras. Hetvenöt képpel. Irta Lukács Pál. Ára 20 kr.

Salamon. Ekiölés költemények a nép s ifjuság számára. Jablozsky után Szabereányi Lajos. Ára 10 kr.

Gazdasági havi naptár. Utmutató mesze gasitk számára. Irta Lászy Jenő. Ára 12 kr.

As elősorolt munkák kaphatók a társulat irodájában, újlág-utca 5. sz., Petrik Géza könyvkereskedésében, Erzsébet-tér s a társulat vidéki ügyintézői.

Hol egyneköt nem volhatok, a társulat igazgatósága a kiadóyok terjézetével zivert megbíra az illét uniót munkák kiárlásághozér 25 %-ban részesít. Jelenkezni lehet akár személyesen, akár levél által a társulat igazgatóságánál, újlág-utca 5. szám.

Buda. 1871. Nyomatott s a. hó. egyetmi nyomdában.

← 1. Néptanítók Lapja,
1871. június 29.
(Forrás: Arcanum Digitális
Tudománytár)

16. SZ.

JÓKONYVEK
A MAGYAR NÉP SZÁMÁRA

OROSZLÁNHŰSÉG.
KÖLTŐI ELBESZÉLÉS.

IRTA
JÓKAI MÓR.

2 szép képpel, Buzsoltó János által.
BUDAPEST
KIADJA RÉVAI TESTVÉREK KÖNYVKERESKEDÉSE.
(IV., Váci-utca 11. sz.)

→ 2. Jókai Mór:
Oroszlánhűség. Költői elbeszélés.
Jó könyvek a magyar nép számára;
15. Budapest: Méhner, [1883].
(Forrás: PIM könyvtár)

Terjedés és terjesztés

A századfordulós szövegtranszfer csatornáí

/

WIRÁGH ANDRÁS

Az 1880-as 1890-es évektől az első világháborúig több ezer lap jelent meg Magyarországon, s ezek jelentős része, beleértve a szaklapokat is, viszonylagos rendszerességgel közölt szépirodalmat is. Az 1884-es első modern magyar szerzői jogi szabályozás elméletileg gátat szabhatott volna az esztétikai tartalommal kapcsolatos közléskényszernek, de a lapok és a szövegek hatalmas számából, a különböző orgánumok közötti háttérmegegyezésekből, valamint a lehetséges bírósági eljárások időbeli és pénzügyi vonzataiból adódóan kevés ügy jutott el a jogi fórumokig. Bár már korán, a jelzett időszak elején felmerült egy írói érdekérvényesítő szervezet megalapításának ötlete, a többszöri próbálkozások nem jártak eredménnyel (a színpadi szerzők és a zeneszerzők mindeközben sikerre vittek hasonló terveiket). Jelen tanulmányban kisebb esettanulmányok segítségével mutatom be a tárcákban megjelenő szövegek jogi értelemben igencsak instabil státusát, hosszab-

ban kitérve a *Világ* című napilap ankétjára, amely során a magyar szerző- és szerkesztőtársadalom a századforduló során a legközelebb jutott egy érdekvédelmi szervezet megalapításához. A napilap hasábjain több részletben zajló diskurzus ugyanakkor számos olyan problémát hozott napvilágra, amely addig csak a redakciók belügyének számított.

A kiegyezéstől az első világháborúig Magyarországon az államapparátus nem gördített komolyabb akadályokat a lapalapítás útjába: az elfogadott bejelentési nyilatkozat és a megfelelő kezdőtőke birtokában jószerivel bárki elindíthatta lapját.¹ Ha ezek után gondoskodott a tartalom összeállításáért felelős stábról, a fennmaradást biztosító olvasótáborról és a hirdetőkről, valamint a nyomdai kapcsolatról is, elméletben semmi sem akadályozhatta meg az adott lap sikerét – főleg azokon a településeken, ahol az alacsony, néhány ezres lélekszám miatt egy új lap könnyen monopolhelyezetbe kerülhetett. (De nemcsak ezeken a településeken: a számos fővárosi példa mellett idézhető például az 1910-ben elinduló – és a későbbiekben nagysikerű – szegedi *Délmagyarország*, amelynek az alapítás évében a *Szegedi Híradóval*, a *Szegedi Naplóval*, a *Szegedi Friss Újsággal*, a *Szeged és Vidékével*, a *Szegedi Néplappal* és a *Friss Hírekkel* kellett megküzdenie az olvasók kegyeiért.)

A századfordulós politikai napilapok és hetilapok, valamint a vegyes tartalmú (többnyire hetente megjelenő) lapok egyik, ha nem legfontosabb rovata volt a tárca, amelyet a szerkesztőségek a legváltozatosabb módon töltöttek meg tartalom-

¹ Az 1867. március 17-ei rendeletben visszaállított 1848: XVIII. törvénycikk értelmében. A lapalapítás körülményeit érdemben az 1914: XIV. tc. sem változtatta meg. A cenzúrára (1914–1921) vonatkozó módosításokat és a Tanácsköztársaság alatt hozott ideiglenes rendelkezéseket leszámítva csak 1938-ban született komoly korlátozó intézkedés-sorozat a lapalapítással kapcsolatban.

mal. Bizonyos helyeken a főszerkesztő vagy a felelős szerkesztő írásai és/vagy névtelen cikkek, szerzői név feltüntetése nélkül betördelt novellák és versek szerepeltek a vonal alatt, de meglepően sok vidéki orgánumban közölt vegyes rendszerességgel országosan ismert szerzőktől szövegeket. Nem valószínű, hogy ezek megjelenéséről a szerzők értesültek: 1900 körül a lapok közötti országos szövegtranszferért nagyobb részben a lapok, ügynökségek és kiadók közötti homályos megegyezések, háttéralkuk kezekedtek. Mindezt a hírlapi közeg afféle sűrű zónaként segítette elő, amelyet éppen úgy táplált a lapok számából adódóan teljesíthetetlen szerzői-szerkesztőségi kontroll, mint a szabályozatlan jogi környezet.² A vidéki redakciók többféle módon is hozzájuthattak a tárcába beszerkeszhető és neves(ebb) szerzőtől származó íráshoz, igaz, sok esetben a „botcsinálta szerzők” üzelmei igazolták vissza a korban csak irodalmi kalózkodásnak nevezett folyamatot, azaz a jogosulatlan közlések sorozatát.

A századfordulós hírlapközegben a szövegek textológiai paraméterei az instabilitás fogalmával írhatók le: a szedés során a hiányos betűkészletek vagy a figyelmetlenség miatt egy-egy vers vagy novella újabb és újabb variánsát „gyártották le” tudattalanul, és ezek a hibás szövegek a későbbiekben rengeteg más hírlapban tűnhettek fel. Az instabilitás azonban a szerző által kontrollált genealógia, illetve a publikálási hierarchia szintjén is jellemző volt. Erre világít rá *A Hét* névtelen recenzense, aki egy szavalókönyvnek szánt antológia, a Vajda Gyula által szerkesztett *Ünnepi versek* című kötet kapcsán a következő kérdést teszi fel: „mikor tekinthető valamely költe-

2 A szerzői jogot szabályozó 1884: XVI. tc. elsősorban a hírlapokban megjelenő szépirodalmi szövegeket és hosszabb tudományos szövegeket védte, de az előadás-ismertetésként is értelmezhető kritikák és hírek esetében nem fogalmazott pontosan.

mény megjelentnek?”³ A szerző azon háborodik fel, hogy a kötet olyan verseket is tartalmaz, amelyek a beválogatott írók kötetekben még nem jelentek meg, márpedig:

eltekintve a tulajdonjog gyakorlásában való megháborítástól, annyi legalább is bizonyos, hogy addig, amíg a költő munkái keretében definitív formát nem ad költeményének, mindig változtathat és javíthat rajta és aki őt megelőzve, már előbb lenyomtatja, nemcsak tulajdonában sérti, hanem irodalmi reputációjában is megkárosítja.”⁴

Ebben az elgondolásban a kötetbe rendezés aktusa vethet véget az instabilitásnak, amelyet viszont eddig a pontig a szerző maga is elősegíthet a folyamatos átírásokkal. A *Hétben* olvasható kritika ezt a műveletet egyértelműen a szerzői hatáskörbe utalja, és noha tudjuk, hogy az egyes szövegek genealógiája sok esetben nem állt meg a kötetbe való felvétellel, a recenzensnek igazat adhatunk. Ebből a szempontból a későbbiekben bemutatandó, nem a szerzőtől származó utánközlések is aggályosnak minősíthetők, bár a legtöbb esetben források hiányában csak következtethetünk a szövegtranszfert generáló autoritások kilétére.

Kérdéses persze, hogy a szürke zóna kínálta lehetőségek nélkül hogyan tehettek volna eleget a vidéki lapok a tárcaközlési kényszernek. (A fővárosi lapokban cirkuláló szövegek mozgására a szerzők jobban ráláthattak, ebben a kontextusban vélhetően nagyobb hullámokat vert volna egy jogosultlan utánközlés eseménye.⁵) Míg a megyeszékhelyek és nagy-

3 „Ünnepi versek”, *A Hét* 13 (1902): 692.

4 Uo.

5 Ha nem is a szó szoros értelemben vett utánközlésről volt szó, de 1905-ben

városok nevesebb orgánumai nem voltak rászorulva az erőteljes külső segítségre, hiszen az ismert szerzők ezekkel a lapokkal gyakorta személyes kapcsolatban álltak, a tárcát pedig a helyi szerzők írásaival is megtölthették, addig a nagy lélekszámú települések újabb alapítású lapjainál, illetve a kisebb járási lapoknál sokszor égető problémaként jelentkezhetett az olvasócsalagotó tárcaszöveg beszerzése.

Ezen a problémán ritka esetekben „botcsinálta szerzők” próbáltak segíteni. A most bemutatandó két példa célja egyértelműen a haszonszerzés volt, nem is csoda, hogy az említettek a nevezetes esetek után rendőrségi-bírósági ügyek főszereplőivé is váltak. Fögler Dezső még tinédzserként közölt tárcanovellákat a *Mohács és Vidékében*, majd néhány év múlva a *Pécsi Figyelőben*. A pécsi napilap 1897 februárjában kezdte közölni folytatásokban *Tiltott szerelem* című regényét, de a közlés néhány rész után leállt, mivel kiderült, hogy a szerző Jókai Mór *A régi jó táblabírák* című regényét (1856) adta el a lapnak kisebb-nagyobb változtatásokkal. Az ügynek nem lett komolyabb következménye, a fővárosban csak a *Pesti Hirlap* tudósított az esetről.⁶ Fögler, aki hivatalnokként dolgozott addig, mindenesetre még ez év nyarán áthelyezte az igazságügyminiszter a dunaadonyi járásbíróshoz. Új munkahelyén Babits *Gólyakalifájának* díjnokához hasonlóan okmánybélyegeket sikkasztott el, ezért körözést adtak ki ellene.⁷ Az esetet

Kiss József megnyerte a pert, amelyet a rádió elődje, a Telefonhírmondó ellenében indított azért, mert az engedély nélkül szavaltatta el a *trombitás* című balladáját nem sokkal azután, hogy ő maga a Petőfi Társaság gyűlésén felolvasta azt. A királyi ítélőtábla annak ellenére kötelezte fájdalomdíj fizetésére a Telefonhírmondót, hogy megállapította, a ballada közzététele a „maradandóság jellegét nélkülözte”. („A beszélő újság és a szerzői jog”, *Pesti Napló*, 1905. ápr. 29., 13.)

⁶ „Fögler Dezső”, *Pesti Hirlap*, 1897. febr. 18., 9.

⁷ A *Székesfehérvár és Vidéke* közleménye alapján egy másik ügyben is folyt ellene eljárás: 1899-ben a Révai könyvügynökeként egy megrendelőlapra aláírást hamisított. Büntetése hét évvel később egy havi fogház és húsz korona volt. („Törvénykezés: A könyvágens”, *Székesfehérvár és Vidéke*, 1906. jún. 7., 4.)

csak 1906 júniusában tárgyalták, Fögler (új, ismeretlen okokból felvett nevén Forrai) Dezső viszont 1906 júliusában elhunyt. Célzott keresésekkel Fögler–Forrai korábbi ügyei is felderíthetők. A *Mohács és Vidékében* 1891. szeptember 13-án megjelenő *Boris néni* a *Magyar Szemlében* 1889. december 8-án megjelent *Emma néni* (Bossányi Lenke) plágiuma volt. A Jókai-plágium elég okot szolgáltatott arra, hogy Fögler bekerüljön Gulyás Pál életrajzi lexikonjába is.

Ugyanez nem mondható el Csurogi Leóról. 1912-ben Berczik Árpád tudomására jutott, hogy a *Neues Wiener Journalban* Leo Csurogi neve alatt jelent meg két, a *Budapesti Hírlapban* már közölt tárcanovellája.⁸ Berczik először a bécsi lapnál érdeklődött, de ott felvilágosították, hogy a szöveget egy ügynökség útján szerezték. Mikor Berczik megkereste őket, az ügynökség elnézést kért, és jelezte, hogy megszakítják a kapcsolatot a szerzővel, akinek a budapesti címét kiadták számára. A lapok alapján nem lett bírósági ügy a plágiumból. Csurogiról az első nyom, hogy a *Politikai Híradó* című könyvatos lap munkatársaként tanúskodott egy kisebb vihart kavart bécsi röpirattal kapcsolatban. Hamarosan vesztegetési ügybe keveredik, egy évvel később már Marosvásárhelyen találjuk, ahol az egyik helyi lap, a *Szabadság* folytatásokban publikálta *Egy darab élet* című szövegét, amelynek eredetijét (*Sztrájk után*) a *Népszavában* lelhetjük fel – a tárca névtelenül jelent meg, ez készíthette Csurogit a plágiumra.⁹ Csurogi és lapja hamarosan zavaros események szereplőivé váltak Marosvásárhelyen, a számtalan bírósági eljárás szereplője 1907 tavaszán felmondott a lapnál és a fővárosba költözött. Hamarosan a rövid életű *Budapesti Hírek*hez került (1908–1909),

8 „Irodalmi kalózkodás”, *Budapesti Hírlap*, 1912. jún. 2., 15. és 1912. jún. 30., 14.

9 Az ötrészes plágium első része: Csurogi Leó, „Egy darab élet”, *Szabadság*, 1906. szept. 1., 3. (Az eredeti: „Sztrájk után”, *Népszava*, 1906. jan. 19., 1–2.)

majd a Turul „filmkereskedelmi és kölcsönző vállalat” tulajdonosa lett, igaz ennek kapcsán csak egy hitelezési csalással kapcsolatban került be a lapokba – a vád alól végül felmentették. Második filmvállalata, az Universal Film 1927-ben szűnt meg.

Forrai és Csurogi plagizált írásaihoz hasonlókból még jónéhány előfordulhatott a századforduló kisebb példányszámú vidéki lapjaiban, de a fővárosi lapok nem is elsősorban a plagizátorok miatt, hanem a vidéki lapoknál szerintük természetes és automatikus szövegátvételi módszer, a kiollózás gyakorlata miatt próbálták egy megalapítandó érdekvédelmi szervezet keretei között szabályozni a szövegáramlást. Az eredeti elképzelés azonban, amint erről a *Világ* című napilapban 1911 folyamán lezajlott *Magyar írók szervezkedése* című ankét bizonyítja, elsősorban a szerzői jogok erőteljes védelmében tett erőfeszítés volt. Mohácsi Jenő vitaindító cikkében a berni egyezményhez való csatlakozásban látta a megoldás elemi előfeltételét.¹⁰ Ezzel, mint fogalmazott, egyrészt megállítható lenne a gyakorlat, hogy a magyar lapok nyakra-főre fordítgatják külföldi szerzők munkáit, másrészt szerzőink idegen nyelvre fordított szövegeik után honoráriumot kaphatnának. Mohácsi felveti, hogy célszerű volna a vidéki lapok ollózása ellen peres úton fellépni, hiszen a magyar „nem nagyon kiváló szerzői jog” e tekintetben védené a szerzőt. Az első megszólalók szinte mindegyike üdvözölte az ötletet, de a vidéki lapok gyakorlatára csak ketten reflektáltak. Bródy Sándor szerint „a vidéket talán ne bántsuk”, míg Szilágyi Géza szerint az egyletnek úgy

¹⁰ Az 1886-os berni egyezmény a szerzői jogot szabályozó nemzetközi egyezmény volt. Magyarország, mivel a trianoni békeszerződés 222. szakasza erre kötelezte, 1922. február 14-én csatlakozott az egyezményhez. Első értelmezéséhez ld.: RANSCHBURG Viktor, *A szerzői jog nemzetközi védelmére alkotott berni egyezmény vonatkozásával Magyarországra* (Budapest: Eggenberger, 1901).

kellene kiegyeznie a vidéki lapokkal, hogy azok egy csekély honoráriummal támogatsák a szerzót, hiszen „nem anyagi haszonról van szó, hanem az író tulajdonjogának elvi elismeréséről”.¹¹ A következö körben, egy héttel késöbb az újabb véleményeket felvezetö írásban a szerzö újabb érveket szolgáltatott a vidéki utánközlések megreformálása mellett. Eszerint a budapesti lapkiadóknak is érdekében állna a reform, hiszen ezzel rákényszerítenék a vidéki olvasókat, hogy szépirodalom tekintetében a fővárosi lapokra fizessenek elő, illetve hogy tárcaíróik „értéke ne devalválódjon”. Rövid kiszólásban szóvá teszi az írók hibáit is, akik tömegesen adják el leszállított áron írásaikat egy „gazdag, fővárosi képes hetilapvállalatnak” (a *Tolnai Világlapjának*), illetve egy hirdetési lapnak (véltetően Leopold Gyula könyvmatosainak), amely központosítani akarja a vidéki hirdetési piacot. A vidéki kalózkodás ügyében Herczeg Ferenc reagált röviden, Ormos Ede pedig elmagyarázta, hogy azért nem követik a jogosulatlan vidéki utánközléseket peres ügyek, mert a perköltség a legtöbb esetben több mint a kockán forgó összeg.

A fővárosból érkező vélemények ismeretében erősen elgondolkodtató, hogyan is értelmezhetjük a vidéki utánközlésekkel a szerzöt megkárosító, de a szerzői név reklámértékét növelő procedúrát. Feltűnő, hogy az ankét során válaszoló fővárosi írók és költők egyike sem említett konkrét esetet. Gonda József, a hódmezővásárhelyi *A Jövendő* című folyóirat főszerkesztője hosszan reagált a felvetésekre a *Világban*. Kicsinyeskedésnek nevezte a vidéki sajtó ellen irányuló reformjavaslatokat, hiszen, mint állította, a „szervezett, komoly, intelligens” vidéki lapok nem kalózkodnak többet azoknál a fővárosi lapoknál, amelyek külföldi szerzők regényeit vették

11 „Magyar írók szervezkedése”, *Világ*, 1911. júl. 16., 19–20.

át jogosulatlanul. Kicsinyeskedés azért is, mert a „műveltség terjesztésének” elvét szem előtt tartva elfogadható az utánközlés, amelynek ellenszolgáltatásánál sokkal többet ér a reklámérték (már ha az eredeti szerzői nevet feltüntetik az újabb közlés során), ráadásul ezzel kevesebb helyet kapnak a vidéki lapokban az értéktelenebb szerzők. Gonda szerint sokkal nagyobb gond a szerzők kiadókkal szembeni kiszolgáltatottsága, illetve a külföldi jogvédelem biztosításának hiánya.¹² Bár a fővárosi szerzők nyilatkozatait felvezető következő rövid írásban a szerző elutasítja a nagyobb és kisebb vidéki lapokra vonatkozó különbségtételt, mondván a védeni kívánt nagyobb vidéki lapok „viselkednek perfidebbül”, azaz aljasabbul, a nyilatkozók mintha Gonda véleményét támasztanák alá. Ady is amellet érvel, hogy nem elhanyagolható az utánközlésekkel járó reklám, ráadásul a vidéki lapoknak „lefelé s befelé” „hasznos és szükséges a szarkasága”. Kaffka Margit szerint az utánközlések legnagyobb kárvallottjai a lokális írók.¹³

A következő megszólaló Fenyves Ferenc, a *Bácsmegyei Napló* szerkesztője volt. Véleménye szerint az ankét eltúlozza a kalózkodás jelentőségét, hiszen a vidéki lapok nagyrészt ugyanattól az ügynökségtől szerzik be a lapszámaikat megtöltő írásokat, mint a fővárosi lapok, ráadásul a vidéki olvasóközönség fejlődésével az ollózás gyakorlata is hamarosan megszűnhet. Megemlíti, hogy vannak ügyvédek, akik üldözik az utánközléseket, és ez igenis visszaveti a szövegek eltulajdonításának gyakorlatát,¹⁴ de szót ejt a könyvmatosokról is,

12 Uo., 9–10.

13 „Magyar írók szervezkedése”, *Világ*, 1911. júl. 30., 11–12.

14 Szalai Emil (1874–1944), aki a két világháború közötti időszakra a szerzői jog egyik leghíresebb szakértője lett, huszonevesen nekiállt összegyűjteni és feltárni a jogosulatlan vidéki utánközléseket. Egy újságcikk szerint a fővárosi lapokban közzölt tárcák szerzői jogait is megvette olcsón, így a hasznot ő zsebelte be. Egy alkalommal viszont egy olyan újraközlés miatt perelt, amely során a szerző saját maga engedélyezte az átvételt, így elbukta a pert. Szalaihoz és az ügyhöz bővebben ld.:

amelyek tudatosan felvásárolják az utánközléseket, és ezeket széles körben terítik vidéken. Fenyves szerint a problémák a sajtóhelyzetben rejlenek: túl sok a vidéki lap (hiszen könnyű a lapalapítás), ezek pedig gátolják a vidéki nagyvárosok sajtókultúrájának fejlődését, az itt működő lapok bevételeinek csorbításával pedig a tisztas írói honoráriumok kiutalásának lehetőségét is.¹⁵ A szokásos vasárnapi Mohácsi-kommentárban egy szó sem található a vidéki lapszerkesztők véleményéről, ami azért érdekes, mert Cholnoky Viktor sem a vidéki utánközlések megfojtásában látja a megoldást. Igaz, ő az egész szakszervezeti tömörülésben azt a veszélyt látja, hogy ez – a céhrendszer restaurálásával – a sajtószabadságra jelentene veszélyt.¹⁶ Dénes Sándor, a *Szamos* felelős szerkesztője arról írt, hogy nehezen felhajtott híreit a fővárosi lapok tudósítója tulajdonítja el rendszeresen, holott a *Szamos* hivatalosan csak *Az Est* című napilappal áll tudósítói viszonyban. Néhány nappal később az anket utolsó megszólalói, Móricz Zsigmond és Ruttkay György sem a vidéki sajtó megreformálásában látták a fő célt. Móricz szerint a vidéki lapok mindig rálesznek szorulva a fővárosban megjelenő írásokra, míg Ruttkay kijelentette, hogy „apróbb dolgozatai leközlése miatt soha senkit nem fog üldözni”. Mohácsi 1911. augusztus 20-án ösz-

WIRÁGH András, „Hálózatos magyar irodalom a századfordulón. Barangolás a vidéki szövegközlések labirintusában”, *Médiakutató* 20, 4. sz. (2019): 60–61. illetve „Az ügyvéd úr drága – tárcája”, *Somogyvármegye*, 1908. júl. 5., 4. A cikkemben a kutatás akkori állapotát tükrözve Szalai Emilt még fiktív személyként tüntettem fel. 15 „Magyar írók szervezkedése”, *Világ*, 1911. aug. 4., 14.

16 „Magyar írók szervezkedése”, *Világ*, 1911. aug. 6., 14–15. Felvezető írásában Mohácsi kitért a jelent tanulmányt felvezető aggályos gyakorlatra is az olvasókönyvekkel kapcsolatban: „Emlékeztetni akarunk az annyiszor tárgyalt olvasókönyv-kérdésre. Tanítók és tanárok összeállítanak néha jó, rendszerint kalaposan rémes antológiákat, amelyekben nyugodtan állnak klasszikusaink nem védett művei mellett legnevesebb élő íróink legszebb versei és elbeszélései. A tanár úr ráírja az egészre: »Olvasókönyv«, és honoráriumot kap, a kiadó kinyomatja és fényesen keres, a minisztérium engedélyezi, az író pedig megveheti drága pénzen a fiának.” (Uo., 14.)

szegezte az ankét tanulságait, és ebben már csak egy rövid reflexió erejéig jelent meg a vidéki utánnnyomások elleni fellépés. A hangsúly az érdekvédelemre, főleg a berni konvencióhoz való csatlakozásra, egy új szerzői jogi törvény megalkotására, illetve az írói önértzet fejlesztésére helyeződött át.

A *Világban* közölt nyilatkozatok valóban példátlan rálátást nyújtanak a századforduló kései periódusának viszonyaira, különös tekintettel a szerzői jog, a sajtó, valamint az irodalom összefüggésében, de az is jól látszik, hogy a komplex problémahalmaz egyik tételét, a vidéki irodalmi kalózkodás kérdését a legvehemensebben Mohácsi Jenő képviselte. A megkérdezett szerzők ebben nem láttak nagy problémát, nem is beszélve a vidéki szerkesztőkről, akik olyan problémákra hívták fel a figyelmet, mint például az írásokat reklámok kíséretében terjesztő ügynökségek tevékenysége. Az utánközlésekkel – akár jogosulatlan utánközlésekkel – járó reklámérték többször előkerülő érve kapcsán érdemes említeni a *Szegedi Napló* vezércikkét is, amelynek szerzője szerint a vidéki hírlapok nagyban hozzájárulnak az olvasásra kondicionáláshoz, így a fővárosi lapok előfizetői számának gyarapodásához is.¹⁷ Vétkesnek így tulajdonképpen az az író tekinthető, aki ennek következményeit helytelenül felmérve előnytelen szerződéseket köt kiadókkal, lapokkal, illetve könyvomatásokkal.

Az ankét idején körülbelül 600–700 olyan vidéki periodika jelent meg, amely eltérő rendszerességgel közölt szépirodalmi szövegeket a tárcarovatban. Közlési gyakorlatukat azonban nagymértékben meghatározhatta az olvasóközönség összetétele, a vármegyeközpont vagy a főváros közelsége, illetve a településen működő egyéb lapok száma is. A konkrét példák előtt érdemes lehet összeszedni a vidéki lapok számára legké-

17 „A vidéki sajtó ellen”, *Szegedi Napló*, 1911. aug. 15., 1–2.

zenfekvőbb lehetőségeket a tárcaszöveg beszerzésével kapcsolatban:

1. személyes és legális átvétel (a szerző célzottan az adott lap számára ad át szöveget: például innen származik, itt dolgozott, kapcsolatban áll a redakció egy-egy tagjával, felolvasóközönségen vett részt a településen és átadta az itt felolvasott szöveget, stb. vagy a lap megvásárolja a szöveget),
2. közvetett, de legális átvétel (elosztóhálózat vagy szövegügynökség útján: a szerző eladja írását, a vevő pedig vidéken teríti – korlátlan felhasználás, de erős instabilitás),
3. közvetett és legális, de jogilag aggályos átvétel (csereviszony útján: egy fővárosi és egy vidéki lap vagy két vidéki lap megállapodnak közölt szövegeik cseréjében),
4. közvetett és legális, jogilag szabályozott, de a szerző jóhiszeműségét kihasználó átvétel (a szerző eladja szövegeinek jogait egy kiadónak vagy kiadványnak, amelyik aztán korlátlanul „üzérkedik” vele különmegegyezések, például vidéki lapoknak reklámcélból átadott mutatványszövegek formájában).
5. illegális átvétel (kimásolás, ollózás: a vidéki lap változatlan formában, vagy megváltoztatott címmel és/vagy a szerző nevének törlésével, megváltoztatásával közli újra a szöveget).

Krúdy Gyula 1895. június 13-án a *Debreceni Reggeli Újságban* közölte *Köd* című tárcanovelláját, majd két és fél év múlva, immár fővárosi íróként a *Magyarország* című napilapnak hasonló címen újra eladta. A szeriális közlési kényszer, illetve az

irodalmi kapcsolatok megtartása és bővítése miatt kerülhetett sor 1898. május 5-én a novella második címvariánsának megjelenésére a *Magyar Újságban A rongyos méltóság* címen, majd az év őszén az első változat *Egyetértésben* való újraközlésére. Krúdy akkor vesztette el a kontrollt írása fölött, amikor eladta azt egy szövegügynökségnek, vélhetően Leopold Gyula *Általános Tudósítójának* valamikor 1900 őszén *A fészek elmaradt* címen: 1900. szeptember 30-a és 1902. július 20-a között az írás 14 vidéki lapban való megjelenéséről tudunk. Annyi biztos, hogy a két utolsó közlés a *Kis-Czell és Vidékében* és a *Somlyóvidéki Hírlapban* kilógnak a sorból, hiszen a lapoknak Huss Gyula volt a tulajdonosa, aki külön utakon járt a szövegtranszfer tekintetében, de nem tudjuk, hogy a vidéki megjelenések közül melyik származott Leopold könyvmatosából és melyik lapok közötti csereviszonyból. (Vajon miért jelent meg az elbeszélés ugyanazon a napon két Heves vármegyei lapban Aszódon és Hatvanban?) Az ismert közlések sorát Krúdy zárta le, aki 1911. szeptember 17-én *A köd* címen adta el az elbeszélést a szerzők szövegeit tömegesen felvásárló *Tolnai Világlapjának*.

Ebben az esetben a szürke zóna leginkább a szerzőnek kedvezett, aki legalább öt alkalommal vehetett fel honoráriumot szövegéért. Jól látható ugyanakkor, hogy az 1911-es anket több reflexiója is visszaköszön a genealógiából. Kicsit más képp fest a helyzet, ha a vizsgálódást a vármegyehálózat felől indítjuk el. 1896 és 1918 között a hírlapok általi lefedettség meglehetősen divergens képet mutatott. Az, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében jelent meg a legtöbb lap (229), nem nevezhető meglepőnek, de Bács-Bodrog vármegye második helye (108 lappal) igen, főleg, hogy a vármegye déli felében a magyar anyanyelvűek aránya csak 25% körüli volt. Egyes

vármegyékben egyenletes volt a lapok eloszlása, de Kolozs vármegyében az időszak 44 lapja közül 40 a vármegyeszékhelyhez, egyúttal Magyarország akkoriban egyik legnépesebb településéhez, Kolozsvárhoz kötődött. A lefedettség kapcsán megemlítendő, hogy csak hat olyan vármegye volt, ahol legalább egy évben a vármegyeszékhelyen, az összes járásszékhelyen, illetve a rendezett tanácsú városokban és törvényhatósági jogú városokban megjelent legalább egy hírlap (Bács-Bodrog, Békés, Csongrád, Hajdú, Ugocsa, Veszprém) – ezek közül Hajdú vármegyében 1896 és 1918 között minden járásnak volt lapja.

Nagy-Küküllő vármegye mindenféleképpen hátrányt szenvedett a szövegtranszfer tekintetében. Az 1910-es népszámlálás adatai alapján a vármegye magyar népességének aránya 12-13%-os volt, de még ezt a szóránymagyarságot is két lap, a segesvári *Nagy-Küküllő* és a medgyesi *Medgyesi Újság* (1917-18-ban *Medgyes és Vidéke*) informálta. Előbbi 1899 és 1918, utóbbi 1905 és 1918 között létezett. Mindkét lap igencsak széles skálán váltogatta a tárca beszerzésének módjait. A *Medgyesi Újság* első éveiben a felelős szerkesztő, B. Mihály Bertalan, illetve ismeretlen helyi szerzők írásai tűntek fel a vonal alatt, majd Leopold hálózatában cirkuláló írások jelentek meg a hetilapban. Az első elosztott szöveg Szomaházy István 1906-os írása, a *Vendégszereplés Sárosberényben* volt, ami megmagyarázhatatlan okokból itt *Színészek* címen látott napvilágot. Nem járt jobban Zöldi Márton sem, akinek *Pöffeszkedés* című novelláját *Gög* címen hozta a lap erőteljesen megkurtitva. Az 1910-es évek környékén már több olyan írás is helyet kapott a periodikában, amelyeket a többi lapból is ismerhetünk, de például Kosztolányi *Ilike az asztalnál* című elbeszélése mellől lemaradt a szerzői név 1911. január 28-án. Ami azonban igazán érdekessé teszi a *Nagy-Küküllő* protokollját,

hogy 1903-tól éveken át számtalan szöveget ollózott ki Bródy Sándor *Jövendőjéből* a szerzői név nélkül (például Molnár Ferenc *A fősvény* című írását, ami a fővárosban 1904. szeptember 25-én, Segesváron 1909-ban jelent meg). A lapban kissé meglepő módon az első világháború alatt is megmaradt a tárcarovat, de többnyire háborús témájú írásokkal töltötték meg – a szépirodalom kiszorult a vonal alól.

A *Nagy-Küküllő* látszólag tisztességesebben viselkedett. Ebben a lapban 1902 körül jelentek meg az első, tömegesen elosztott szövegek, de ezek váltakoztak a helyi szerzők írásaival (köztük a főmunkatárs, Csulak Lajos szerzeményeivel). 1902-ben és 1903-ban átvettek szövegeket a *Magyarság* és a *Magyar Szó* című napilapokból, de az átvétel tényét feltüntették. A lapban egy ideig reklámozta magát két fővárosi napilap, *A Nap* és *Az Újság*, de ahogyan több vidéki orgánumban, itt is feltűntek a Singer és Wolfner *Almanachjának* beharangozó szövegei. Voltak persze itt is kérdéses utánközlések: Vértesi Arnold tárcáját a *Fővárosi Lapokban* történő közlés után évekkal találjuk meg a lapban, Karinthynak pedig a *Pesti Naplóban* 1914 februárjában megjelent *Getsemane* című novelláját a *Nagy-Küküllő* szűk két hónappal később tördelte be a vonal alá. A lapból a világháború kitörése után nyomban eltűnt a tárcarovat, de 1915 elejétől visszakerült, és ez a lendület a lap megszűnéséig kitartott.

A két lapban közölt, fővárosi szerzőktől származó írások jelentős része (több mint fele) feltehetően a Leopold-féle hálózatoktól származott, és noha a *Medgyesi Újság* esetében több évig tartó gyakorlatként működött a jogosulatlan utánközlés is, közlési gyakorlatuk nem a szövegek illegális eltulajdonítására épült.

A lapok különböző stratégiái mellett természetesen az írók is különféle módon használták eszközeiket. 1908-ban Kosztolányi időszerző kiadványokban megjelent szövegeinek valamivel több, mint negyede jelent meg vidéken, Cholnoky Lászlónál ez az arány 80%, míg Krúdynál kb. 20% volt. Kosztolányi a bácskai lapokkal volt személyes kapcsolatban, Cholnoky Leopold hálózataira bízta magát, Krúdynak pedig egy-két kérdéses utánközlést leszámítva a nagyváradi *Szabadsággal*, volt munkahelyével volt élénk a viszonya. Bár ebben az évben éppen nem jelent meg sok Krúdy-szöveg vidéki lapokban, az ezt követő időszakban az aradi és kolozsvári lapok szinte folyamatosan közölték szövegeit. E két nagy lélekszámú település sajtója természetesen jóval differenciáltabban alakult Nagy-Küküllő vármegyéjénél.

Arad és Bihar vármegye együttes népessége az 1910-es adatok szerint meghaladta az egymillió főt, Biharban közel 650 ezren, a másik vármegyében kb. 420 ezren laktak. Míg a vármegyeközpontok népessége 63-64 ezer körül mozgott, addig a magyarság arányában számottevő különbségek voltak: Arad vármegyében 25% körüli, Bihar vármegyében valamivel 60% alatti volt az érték. Biharban 17, Aradon 10 járás volt, ezek közül előbbi esetében három, utóbbi esetében öt maradt magyar lap nélkül az 1896 és 1918 közötti időszakban. Mindkét vármegyében körülbelül ugyanannyi lap volt ebben a bő húsz évben, de a vármegyeközpontokban alakult meg ezek fele (Biharban), illetve kétharmada (Aradon). Arad vármegyében 1906 és 1907 között, Bihar vármegyében 1910 és 1911 között működött egyszerre a legtöbb lap (nyolc, illetve tizenegy).

1908-ban Krúdynak az aradi *Függetlenségben* és a nagyváradi *Szabadságban* jelentek meg írásai, noha előtte és utána Aradról az *Arad és Vidékével* és az *Aradi Közlönnyel*, Nagyvá-

radról pedig a *Nagyváraddal* és a *Nagyváradi Naplóval* is kapcsolatban állt. A *Szabadságban* leközölt 19 tárcanovella közül tíz a *Pesti Napló*ból, öt *Az Újságból*, három az *Egyetértésből*, egy pedig a *Vasárnapi Újságból* érkezett. Az átfutási idő néha csak egy-két nap, ritkább esetben közel egy hónap volt. Három tárcanovella a *Szabadságból* a *Függetlenségbe* is eljutott, ezekben az esetekben néhány napon belül. Anélkül, hogy kósza találgatásokba fognánk a lapok viszonyait illetően, egy pár dolog leszögezhető. Egyrészt az ismertség miatt szinte kizárt, hogy a nagyváradi lap ellopta volna a szövegeket, másrészt nehezen képzelhető el, hogy a *Szabadság* mindhárom budapesti lappal csereviszonyban állt volna (az üzleti verseny logikájának legalábbis ellentmondó, hogy a Bihar vármegyei és városi híreket a *Szabadság* három irányban közvetítette volna). Mivel a nagyváradi lap nem küszködhetett szövegínséggel, a nagy számban átvett Krúdy-szövegek nem egy általános tendenciára (a fővárosban közölt írások átvételére), hanem a szerző és a lap közötti szoros viszonyra utalnak. Feltételezhető, hogy a *Függetlenség* sem kalózkodott – ennek a lapnak az esetében viszont erőteljesen felmerül a csereviszony lehetősége.

Akár Krúdy Gyula keze volt a dologban, akár nem, a *Pesti Napló* és a *Szabadság* közti transzfer egy apró, de annál fontosabb (szövegszerű) momentum ismeretében tovább árnyalható. A *Pesti Napló* ugyanis konzekvensen feltüntette tárcáinak címe után, hogy 'utánnymás tilos'. Bár ez általános gyakorlat is lehetett volna, a korban csak két képes hetilap, a *Tolnai Világlapja* és az *Új Idők* élt ezzel a lehetőséggel. Nem tudjuk, hogy egy tárcanovella esetében eladta-e a szerző a jogokat a lapnak (valószínűleg nem), de az utánközlés tiltására vonatkozó felhívás visszavethette a szerzőt és a szöveget ellopni kívánó lapokat is a „kalózkodástól”. Erre utal egy

1901-es bírósági ítélet, amely kimondta, hogy az „utánnyomás tilalmának” jelzése ellenére történő átvétel törvénybe ütközik.¹⁸ Mohácsi Jenő a *Világ* ankétjának felvezetésében említette Hanns Heinz Ewers, az ekkoriban egyre nagyobb hírnevet szerző német író esetét, akinek 1909-ben megjelent regényét (*Der Zauberlehrling oder Die Teufelsjäger*) egy „budapesti estilap” rögtön leköszölte, és miután Ewers perelni akart, kiderült, hogy mivel a kiadó elfelejtette a tiltó üzenetet, a magyar lap nem vonható felelősségre.

Ha nem is elsősorban a tárca vagy a lapban közölt szépirodalom védelmében, de *Az Est* az első világháború alatt komoly döntésre szánta el magát. 1915. június 30-án bejelentették, hogy a jövőben a lapfej alatti tiltás („minden közleményünk utánnyomása tilos”) értelmében perelni fogják szövegek jogosulatlan átvétele esetén az ollóztató fővárosi vagy vidéki lapokat. Egy szaklap már előre jelezte, hogy a tiltás jogi akadályokat vet fel, hiszen a szerzői jogi rendelkezések nem terjednek ki a hírek átvételére.¹⁹ Egy hónapot kellett várni az első peres ügyre. Mivel az év július 24-én *Az Est* egy közleményét egy vidéki lap szó szerint átvette, a napilap elindította az eljárást. Az 1916 végén született ítéletben azonban a bíróság elutasította a felperes kérelmét a következő indoklással:

a szépirodalmi és tudományos dolgozatnak nem tekintendő hírlapi közlemények közül csak a nagyobbak részesülnek szerzői jogi védelemben és ezek is csak abban az esetben, ha a közlemény élén az utánnyomás tilalma kifejeztetett. Az alperes által engedély nélkül közéleti tudósítás azonban a hírlapíró feladat és mű-

¹⁸ A Jog 21 (1902): 113. (A *Jogesetek tára* c. mellékletben)

¹⁹ „Fővárosi napilap az olló ellen”, *Nyomdaipar* 14, 26. sz. (1915): 3–4.

ködés szempontjából „nagyobbak” nem tekinthető, annak élén az utánnomás tilalma nincs feltüntetve, ezt a hiányt pedig nem pótolja az, hogy a címrovatban „minden közleményünk utánnomása tilos” kitétel foglaltatik.²⁰

Azaz a bíróság akkor engedett volna helyet a felperes követelésének, ha az átemelt szöveg felett szerepelt volna a tiltás. A *Világ* rövid kommentárja is helyes következtetést vont le: a hasonló esetekben akkor lenne szankcionálható az ollózás, ha a tiltás egy lapszám összes szövegénél külön-külön szerepelne. Az *Est* a Tanácsköztársaság első napjaiig szerepeltette a fejlécben az üzenetet.

A századfordulós hírlapi szürke zóna fenntartásában a rendszer több közreműködője is erősen érdekelt volt. A szerző a reklámérték, illetve a szabad értékesíthetőség, a vidéki lapok pedig a tárcaszövegek könnyű „beszerezhetősége” miatt. Mivel a pereskedés bonyolult procedúrájának tűnt a kontextusban, sem a szerzők, sem a meglopott lapok nem kezdeményeztek tömegével ilyen eljárásokat. Egy szóval inkább az volt meglepő, amikor egy-egy ilyen „ügy” minimális publicitást kapott, mint amikor például 1912-ben a *Szeged és Vidéke* szármolt be Juhász Gyula egy tárcanovellájának kacskaringós történetéről. Az írás szerint *A rongyművész* című tárcsa a *Szeged és Vidékében* jelent meg 1908. augusztus 20-án, majd átvette a nagyváradi *Szabadság*, de a történet valóban létező főhőse, a Rongyművész nevű sztár is lefordítottatta angolra, és egy londoni lapban közölte. Amikor erről Juhász értesült, a hírt elpletykálta Szegeden, szövegét pedig eljuttatta a *Délmagyarországhoz*, innen viszont a *Nagyváradi Napló* és a *Nagyvárad*

20 „Szerzői jog bitorlása miatt”, *Ügyvédek Lapja* 33, 7. sz. (1916): 7.

ollózta ki.²¹ A berni egyezményhez csatlakozás esetén Juhász valószínűleg sikerrel perelhette volna a londoni lapot, kérdés, hogy megérte volna-e az erőfeszítést a procedura.

Lehetetlen megítélni, hogy hosszabb távon egy-egy lap életében mennyiben voltak kifizetődők a különböző közlési stratégiák (helyi szerzők propagálása, fővárosi szerzők propagálása, szövegügynökségekkel való kapcsolat, magyar szerzők helyett „exkluzív” külföldi tartalom előnyben részesítése), illetve ezek eltérő mértékű vegyítése, de az biztos, hogy a századforduló periodikái rengeteg lehetőség közül választhattak, ha érdekükben állt az olvasók esztétikai jellegű „finomhangolása”, olvasásra való kondicionálása. Ezek a célok nem minden, de gyakori esetekben a szerzői karrierépítési stratégiákkal is összefonódhattak, főleg, ha, mint Krúdy esetében, a sorozatos megjelenésre nyitott befogadói fórumokhoz személyes élmények is fűződtek. A számtalan kérdést felvető sűrű zóna előnyeit mindazonáltal 1914-től kezdődően egyre kevésbé élvezhették ki az irodalmi rendszer tagjai: a világháború alatt a szépirodalmi szövegek cirkulálása a lapok hírközlési kényszere (és a lapok előállítását komolyan befolyásoló körülmények) miatt tulajdonképpen megszűnt, a transzfer újjáéledését pedig a háborús utóhatások, majd az irodalmi életet centralizáló Tanácsköztársaság is akadályozták. Az 1920-as évek megváltozott klímájában pedig fontos mediális változások (1921-es szerzői jogi szabályozás, rádió elterjedése, a vidéki sajtó elsorvadása) mellett a transzfer a fővárosi és a határon túli és emigrációs központok között éledt újjá, azaz transznacionálissá vált. A századfordulót az élénk országos szövegáramlás okán is a magyar irodalom speciális korszakaként érdemes számon tartani.

21 „Ha a tárca vándorútra kél...”, *Szeged és Vidéke*, 1912. ápr. 10., 2.

Olcsó könyv- és füzet-sorozatok tömegfogalma az 1870–80-as és az 1920-as években¹

/

TELLER KATALIN

A magyarországi lap- és könyvkiadók a 19. század közepétől különös intenzitással – nem utolsósorban brit, francia és német mintára – fogtak bele olcsó könyv- és füzet-sorozatok indításába. Az ilyen jellegű, rövidebb-hosszabb élettartamú vállalkozások címzettjei elsődlegesen a vékonyabb pénztárcájú, az alfabetizálás és gazdasági fellendülés kedvezményezettjeinek tekinthető városi és vidéki közép- és kispolgári, valamint munkás- és parasztrétegek voltak, melyek ekkor a módosabb törzsolvasók mellett már el tudtak tartani olyan ismeretterjesztő, képes családi folyóiratokat is, mint a *Vasárnapi Ujság* (1854–1921) vagy a *Magyarország és a Nagy Világ*

¹ A tanulmány a *Tömeg. Kulturális jelentéstulajdonítások 1920/2020* című OTKA-projektben folytatott kutatásokra támaszkodik. A K 137650 számú projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a KULT_K pályázati program finanszírozásában valósult meg.

(1865–1884).² A megcélzott olvasók számának szaporodása és körének diverzifikációja nyomot hagyott az olcsó könyv- és füzetsorozatok öndefiníciójában és marketingstratégiáiban csakúgy, mint a velük kapcsolatos kiadói és terjesztői gyakorlatokat szemlélő kritikusi visszhangokban. Ezekben minduntalan visszatérő elem a népszerűség vagy tömegesség és a minőség közti egyensúly megtalálásának kérdése, ami különösképp indokoltá teszi a jelenséget övező diskurzusokban használt vagy sugalmazott tömegfogalom behatóbb vizsgálatát.

Jóllehet tanulmányomban nem vállalkozhatok arra, hogy a Reinhart Koselleck nevével fémjelzett fogalomtörténeti iskolának, valamint az ebből kinövő, történeti szemantikával foglalkozó irányzatoknak a belátásaira alapozva átfogó – akár csak a címben jelzett ötven év mélyreható vizsgálatából kiinduló – fogalomtörténeti képet vázoljak fel, ám gondolati vezérfonalként megfontolandónak tartok két olyan alapvetést, amellyel ezek a historiográfiai és politikátörténeti megközelítések dolgoztak-dolgoznak.³ Egyfelől fogalmakon, történeti alapfogalmakon sohasem egy-egy szó vagy autonóm lexikális egység értendő, ugyanis a fogalmak sokkal inkább egy-egy szemantikai mezőt fednek le, melynek határai roppant dinamikusan alakulhatnak (példa erre mindjárt a *Geschichtliche*

2 Átfogóan vö.: Buzinkay Géza, *Kis magyar sajtótörténet* (Budapest: Haza és Haladás Alapítvány, 1993), <https://mek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm>; az olvasáskultúrára vonatkozó statisztikákkal vö.: Kovács Máté, szerk., *A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1970), <https://mek.oszk.hu/06800/06832/06832.htm>.

3 Vö. az elsődlegesen a politika nyelvére összpontosító fogalomtörténeti iskola előzményeit, kritikáját és leágazásait tárgyaló kiváló áttekintést: Kathrin KOLLMEIER, „Begriffsgeschichte und Historische Semantik. Version 2.0”, *Docupedia-Zeitgeschichte*, 29. Okt. 2012, doi: <http://dx.doi.org/10.14765/zzf.dok.2.257.v2>, http://docupedia.de/zg/kollmeier_begriffsgeschichte_v2_de_2012; részletesebben vö.: Ernst MÜLLER und Falko SCHMIEDER, *Begriffsgeschichte und historische Semantik. Ein kritisches Kompendium*, stw 2117 (Berlin: Suhrkamp, 2016).

Grundbegriffe „Volk, Nation, Nationalismus, Masse” szócikke vagy az *Ästhetische Grundbegriffe* „Populär/volkstümlich/Popularkultur” szócikke),⁴ miközben a jelölő-jelölt viszonyt tekintve is rugalmasnak bizonyulnak, amennyiben szinkrón dimenzióban egy-egy fogalommal többféle jelenség vagy entitás ragadható meg (az első példánál maradva: a ’nép’ hol az elittől elkülönülő tömeget jelölheti, hol a nemzet vagy a társadalom egészét). Másfelől a kosellecki koncepcióban a fogalmak lényegi jegyének bizonyul, hogy használatuk egyszerre hordoz indikatori és faktorális funkciót, vagyis egyszerre utal a jelenbeli használat – múltat is megidéző – szemantikájára, és egyszerre foglalja magában azt, amit Koselleck a történetiség elváráshorizontjához kapcsolódó jelentésnek, azaz a történeti tapasztalat által irányított, de a jövőre utaló, a jövővel kapcsolatos elvárásokat, igényeket implikáló jelentésnek tekint.⁵ Ennek fényében az olcsó könyv- és füzetsorozatok kapcsán így árnyalhatók a fő kérdések: a tömegfogalom és az olcsó sorozatok szűkebb kontextusában vele rokonítható fogalmak – mint a ’nép’, a ’közönség’, a meglehetősen homályos ’ember’ és specifikusabban az ’olvasó’ fogalmai – miként jelölik ki és ke-reteznek azt a csoportot, amelyet a kiadók a maguk potenciális vevőköröként céloznak meg nagy példányszámú és viszonylag

4 Vö.: Reinhart KOSELLECK, Fritz GSCHNITZER, Karl Ferdinand WERNER und Bernd SCHÖNEMANN, „Volk, Nation, Nationalismus, Masse”, in *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Hg. Otto BRUNNER, Werner CONZE und Reinhart KOSELLECK, Bd. 7 (Stuttgart: Klett-Cotta, 1992), 141–431.; magyarul részlet: Reinhart KOSELLECK: „Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg”, ford. VINCZE Ferenc és KLEMENT Judit, *Korall* 37. sz. (2009): 5–15.; Hermann HERLINGHAUS, „Populär/volkstümlich/Popularkultur”, in *Ästhetische Grundbegriffe. Studienausgabe*, Hg. Karlheinz BARCK, Martin FONTIUS, Dieter SCHLENSTEDT, Burkhard STEINWACHS und Friedrich WOLFZETTEL, Bd 4 (Stuttgart: J. B. Metzler, 2010), 832–884.

5 Vö.: Reinhart KOSELLECK, „Einleitung”, in BRUNNER, CONZE und KOSELLECK, *Geschichtliche Grundbegriffe...*, Bd. 1 (Stuttgart: Klett-Cotta, 1972), XIII–XXVII., XIV., XXI–XXIV.; Reinhart KOSELLECK, „Fogalomtörténet és társadalomtörténet”, in Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája* [1979], ford. HIDAS Zoltán (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2003), 121–145, 136.

alacsony áron terjesztett sorozataikkal, és milyen elmozdulás tapasztalható az első világháború után, amikor feltételezhetően módosul a tömegről alkotott kép is, mégpedig egy gazdaságilag válságos környezetben és a háborús tömegtapasztalat – akár a frontokon és a városokban megélt tömegpusztítás, akár a háború utáni menekültek és a hazatérő hadifoglyok látványa – nyomán, valamint a politikai-társadalmi tömegmozgalmak megerősödése folytán? Utóbbi kérdést illetően és összhangban a fogalmak Koselleck által feltételezett faktorális jellegével – illetve azzal a főleg Nyugat-Európa tömeg- és/vagy népszerű kultúráját érintő kutatásokban megfogalmazott belátással, mely szerint a századfordulótól kezdve a népszerű vagy népies kultúra fogalma fokozatosan átadta a helyét a tömegkultúra terminusának⁶ – releváns lehet, hogy mennyiben érhetőek tetten a 19. század végi nyelvhasználatban olyan jelentésmozzanatok, amelyek előre utalónak, megelőlegezőnek tekinthetők a tömeg háború utáni koncipiálásának összefüggésében.⁷

Annak érdekében, hogy feltérképezhetőek legyenek az e kérdésekre adható válaszok, olyan kiadói vállalkozásokat vizsgálunk, amelyek viszonylag hosszú ideig és viszonylag terjedelmes kiadványlistával maradtak fenn a könyvpiacra, és amelyek eleve nem egységes profillal indultak, vagyis nem kifejezetten szépirodalmi vagy szaktudományos, illetve egy-egy szűkebb tárgyterületre (például útleírásokra) szorító művek publi-

6 Vö.: például Kaspar MAASE, *Grenzenloses Vergnügen. Der Aufstieg der Massenkultur 1850–1970* (Frankfurt am Main: Fischer, 1997), 16–32.

7 Később újfent figyelemreméltó fogalmi átrendeződésről beszélhetünk: az 1950-es évektől, az amerikai popart térnyerése nyomán az angolszász és nyugat-európai nyelvekben újjáéled a popularitás fogalma, amely ugyanakkor a magyar nyelvhasználatban immár e latinból eredeztethető (és nem 'népszerűként' magyarított) formában válik uralkodóvá. Ebben az összefüggésben is kiváló angol, francia, spanyol, német és orosz fogalomtörténeti áttekintést nyújt HERLINGHAUS, „Populär/volkstümlich/Popularkultur”.

kálását vagy egy szűkebb olvasóréteg (mint fiatal lányok, ifjak) megszólítását tűzték ki célul. Szintén kívül kerültek a vizsgálaton olyan periodikusan megjelentetett kiadványok, mint a kalendáriumok, az almanachok vagy különböző egyletekhez köthető sorozatok, mert ezek szerkesztési-kiadói irányelvei vagy nem a sorozatiságnak feleltek meg, vagy megint csak az olvasók egy speciális csoportjához szóltak, illetve jellemzően kötött tartalmi-formai elvárásoknak feleltek meg. A kiválasztott, időtávtalban, elterjedésükben és tartalmukban reprezentatívnak tekinthető sorozatok – a Franklin Társulat *Olcsó Könyvtára* (1875–1920), a Szent István Társulat *Népiratkái* (1886–1919), a pozsonyi Stampfel *Tudományos Zsebkönyvtára* (1898–1913), a Singer és Wolfner által kiadott *Milliók Könyve* (1915–1920) és a kolozsvári Minerva Rt. által indított *Magyar Nép Könyvtára* (1923–1940) – mind-mind sajátos tömegfogalommal dolgoztak. Ezeket nemcsak a sorozatindító programszövegek és az olvasótábor differenciálásai alapján vizsgálom, hanem a két korszakot övező, főként olvasásszociológiai szempontokat érvényesítő viták összefüggésében is. Megjegyzendő ugyanakkor egyfelől az, hogy a *Milliók Könyve* kivételt képez a válogatásban: itt ugyanis prózai művek gyűjteményéről van szó, ám vizsgálatát indokoltta teszi, hogy a sorozat a köteteinek számát és élethosszát tekintve egyedülállónak bizonyult a világháború idején indított sorozatok körében. Másfelől pedig az, hogy viszonylagosan hosszú fennállása ellenére a *Magyar Nép Könyvtára* meglehetősen rövid címlistát tudott felmutatni, jóllehet ez az 1920-as és a korai 1930-as évek általános könyvkiadói és -terjesztői mélyrepülése – vagy legjobb indulattal is: pangása – mellett még mindig tiszteletreméltóan hosszúnak bizonyult.

I.

Amikor 1874-ben a – sorozatkiadásban az átvett elődök révén nagy tapasztalatokkal rendelkező⁸ – Franklin Társulathoz szegődik a kor kulturális életében szinte megkerülhetetlen Gyulai Pál, az első dolga, hogy novemberben a német *Universalsbibliothekre* hivatkozva összeállítja az *Olcsó Könyvtár* költség- és üzleti tervét, és javaslatot tesz az első tíz kötet címére.⁹ Az indítást 1875 februárjában alapos sajtókampány vezet fel, amelyben – igaz, csak hét megjelent kötet és a nyomdában lévő következő 21 kötet felsorolásával – úgy pozicionálja magát az új sorozat, mint amely „nem bizonyos osztályt vagy kort tart szembe előtt, hanem az egész művelt közönséget”, és amely nemcsak „olcsóságánál, hanem tartalmánál fogva is *magyar családi könyvtár*[...]”¹⁰ alapjait kívánja megvetni. A dominánsan klasszikus és kisebb számú kortárs magyar és külföldi próza-, líra- és drámairodalommal, rövidebb történelmi, életrajzi, bölcséleti és kritikai művekkel, útleírásokkal, egy-egy közpolitikai forrásmunkával jelentkező *Olcsó Könyvtár* kötetei feltehetően az érettebb fiatal és felnőtt városi polgárság érdeklődésével egybevágó kínálatot nyújtottak, és ennyiben a

8 Vö.: RÉVAY József és SCHÖPFLIN Aladár, „Egy magyar könyvkiadó regénye”, in *Egy magyar könyvkiadó regénye*, szerk. RÉVAY József és SCHÖPFLIN Aladár, 3–126 (Budapest: Franklin Társulat, [1938]), 69–72.

9 Vö.: VOIT Krisztina, „Gyulai Pál és a Franklin Társulat” [1977], in VOIT Krisztina, *Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok*, 136–173 (Budapest: Argumentum Kiadó, [2005]), 137.; a Monarchia könyvkereskedői közlönyében a Franklin egyenesen – és kissé csúsztatva – „Universalsbibliothek”-ként hivatkozott a sorozatra: *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler-Correspondenz XXXVIII* (1897): 49:696, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=obc&datum=18971204&seite=6>.

10 [Egészoldalas hirdetés], *Politikai Újdonságok*, 1875. febr. 24., 84. 1920-ig két sorozatban és újraközlésekkel együtt összesen 1008 kötet jelent meg, melyek számozása a második sorozattól kezdve ívfüggő volt. A papírkötéses könyveket nullás nyolcadrét méretben adták ki. Ezek és a további sorozatokra vonatkozó adatok a *Magyar Könyvészet* című többkötetes kiadványból nyerhetők ki.

– hirdetés szerint „szakértő szerkesztőség” gondjaira bízott – „művelt közönség[...]” kitétel sokkal inkább találónak tekinthető, mint egy kor- és osztályfüggetlen olvasótábor kiszolgálására vagy egy „családi könyvtár” megteremtésére támasztott igény. Hasonlóképp „minden művelt ember[t]”¹¹ szólított meg az „általános műveltség”¹² köreit ápoló, 23 évvel később, 1898-ban alapított Stampfel-féle *Tudományos Zseb-könyvtár* (időnként *A tudományok zseb-könyvtáraként* említve),¹³ amely tartalmi orientációját tekintve jelentősen eltért az *Olcsó Könyvtártól*, hiszen többnyire tankönyvíró szerzők különböző diszciplínákra összpontosító, elméleti és gyakorlati ismeretek szintézisét kínáló munkáit jelentette meg az algerától és retorikától kezdve a jogi és növényteni útmutatókon át a testnevelést, színjátszást és a vasbetonszerkezeteket tárgyaló írásokig. Mindazonáltal a kiadványokból ítélve célközönsége nagyjából megegyezett az *Olcsó Könyvtáréval*, vagyis szintén az érettebb fiatal és felnőtt városi polgárság érdeklődésére számíthatott. Stampfel Károly, aki már 1881-ben az iskolai tanulást segítő sorozattal jelentkezett, és az ismeretterjesztést választotta fő kiadói profiljának,¹⁴ egy későbbi tudománynépszerűsítő sorozata, a mindössze hétkötetes *Egyetemes Ismeretek Tára* (1896–1899) közönségét szintén „minden művelt[ben]” igyekezett megtalálni „népszerű,

11 *Czegléd* 17, 9. sz. (1899): 3.

12 „A tudományok zseb-könyvtára”, *Kecskemét* 26, 50. sz. (1898): 2.

13 Vö.: uo. és „A tudományok zseb-könyvtára”, *Polgári Iskolai Közlöny* 2, 10. sz. (1898): 513. 1913-ig szintén ivfüggő számozással, összesen 150, nullás nyolcadrét méretű kötet jelent meg a sorozatban, melynek darabjai egy kivétellel az Arcanum Digitális Tudománytár állományában is elérhetők.

14 Vö.: Stefan DAVID, „Tanulók könyvtára”, *Preßburger Zeitung*, 3. Okt. 1881, *Abendblatt*, 3., <https://www.difmoe.eu/uuid/uuid:aab497e0-dabe-48f5-bf87-67abel97fdb>; Stampfel pályájáról részletesebben vö.: POGÁNY György, „Stampfel Károly könyvkiadó vállalata Pozsonyban (1873–1904)”, *Limes*, 2. sz. (1995): 37–46.

könnyen érthető, tömör ábrázolás[ra]¹⁵ építő gyűjteményével. Mindez – számos hasonló sorozat megléte mellett – arra utal, hogy az ilyen típusú vállalkozások már nemcsak egy megbízható polgári felvevőpiacra támaszkodhattak, hanem a *Bildungsbürger* ideálját általában magáénak valló rétegre is.

Ettől beazonosíthatóan eltérő publikumhoz szolt 1886-ban a Szent István Társulat *Népiratkák* című, többszöri nekifutás után indított sorozata,¹⁶ jóllehet ez kevésbé függött össze a katolikus egyházhoz való intézményes kötődésével, mint azazal, hogy elsődlegesen a vidéki lakosságot kívánta ellátni „oly népies iratok[ka]l], melyek, hogy minél olcsóbban elárusíthatók legyenek, lehetőleg mérsékelt terjedelemben [...], zamatos, világos és mulattatva oktató előadásban”¹⁷ íródtak. A szórakoztató ismeretterjesztés tágan értelmezett célját tükrözve a sorozat füzetek, amelyeket a Társulat „százával és ezrével”¹⁸ kívánt terjeszteni, meglehetősen széttartó képet mutattak: az erkölcsnemesítőnek szánt elbeszélések, tanmesék és színdarabok mellett, amelyek a kiadói vállalás dacára zömében ponyvairodalmi hagyományokat követtek, megjelentek nemcsak a földművelés és az állattenyésztés praktikaíra, valamint a jó házasságra és gyerekekrevelésre vonatkozó

15 „Ein wissenschaftliches Unternehmen in Preßburg”, *Preßburger Zeitung*, 24. Sept. 1895, Morgenblatt, 2., <https://www.difmoe.eu/uuid/uuid:390ec0f6-b9a2-4f5b-b7cc-80239ff51a9a>; vö.: *Pester Lloyd*, 27. Sept. 1895, Abendblatt, 2. Beil. [1.], <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=pe1&datum=18950927&query=%22stampfel%22&ref=anno-search&seite=11>. További sorozatindításokra vonatkozóan vö. a Stampfel által összeállított – és önfényezésétől korántsem mentes – jubileumi kiadványt: STAMPFEL Károly, *Ujságcikkek, kritikák, levelek, diplomák s egyéb, kiadói tevékenységemre valamint czégemre vonatkozó adatok* (Pozsony: Stampfel, 1905).

16 1855-ben és 1865-ben is történtek már kezdeményezések egy-egy füzet sorozat indítására; vö.: MÉSZÁROS István, *A Szent István Társulat százötven éve, 1848–1998* (Budapest: Szent István Társulat, 1998), 49.; „A Szent-István-társulat”, *Eger* 3, 3. sz. (1865): 57. A Társulat 1919-ig nullás nyolcadrét méretben 329 füzetet jelentetett meg, egy-egy darabot gyakran több kiadásban is.

17 *Nemzet*, 1886. jan. 22., 3.

18 „Népiratkák”, in *Társulati értesítő 1892–1894*, szerk. TÓTHFALUSSY Béla, I–III. évf. (Budapest: Szent István Társulat, 1895), I. évf., 63.

tanácsadók, hanem rövid egyháztörténeti, életrajzi és szocializmusellenes írások is.

A sorozati arculatok eltérései és a szerzői gárda toborzásának különbségei dacára (a *Tudományos Zsebkönyvtár* darabjai felkérésre, a *Népiratkák* füzetei pályázathirdetésre születtek, az *Olcsó Könyvtár* pedig meglévő műveket rendezett sorozatba)¹⁹ az olvasótábor körének explicit vagy implicit kijelölése rokonítható technikákkal folyt. A „mindenki számára” vezérszólamot mind a Franklin Társulat, mind Stampfel Károly sorozata vitte, ám a kínálatból is ítélve sokkal inkább az eleve műveltek, de legalábbis az irodalmi-bölcseleti, valamint tudományos tartalmakból művelődni kívánó olvasók képezték a valós célközönséget, ekképp kitakarva-kizárva a tanulatlanok seregét. Az érem másik oldalát látni a *Népiratkák* programjában, amely implicit módon határolódott el a nem vidéki és nem vallásos publikumtól. A tömeges olvasótáboron belül meghúzott határok ily módon erősen specifikálták a „mindenki” kitételét.

Meglehetősen nehéz eldönteni, hogy a sajtó e sorozatindításokra adott reflexiói, amelyekben helyenként szó szerint köszöntek vissza a célközönség beazonosítására vonatkozó kiadói kritériumok, pártatlan kritikákként vagy kiadói sajtóanyagokat parafrázáló cikkeként kategorizálhatók. A legtöbb esetben, függetlenül a lapok ilyen vagy olyan politikai elkötelezettségétől, úgy tűnik, inkább az utóbbi állja meg a he-

19 Vö.: POGÁNY, „Stampfel Károly...”, 40–41.; VOIT, „Gyulai Pál és a Franklin Társulat”, 137. A Szent István Társulat tematikus ajánlást is tett a nyilvános pályázati felhívásban, *Nemzet*, 1886. jan. 22. [3.]: „A pályázók földolgozásra a következő tételek közül egyet, vagy többet választhatnak: 1. Fogyunk (két gyermekrendszer), 2. Vadházasság, 3. Póstatakarékpénztár, 4. Vegyes házasságok, 5. A rosz sajtó, 6. A pálinka, 8. Kié az iskola, 8. A vasár- s ünnepnapok megszentelése, 9. Részvét a községekben, 10. A gyermeknevelés és ápolás. E tételekkel csupán a kidolgozandó eszmék jeleztenek, a pályázó népirókra hagyatván, hogy a nép előtt minél tetsze- tősebb s vonzó színeket válasszanak.”

lyét, ugyanis – nemcsak a sorozatok beharangozásának alkalmával, hanem egy-egy újabb könyv- vagy füzetcsomag beküldésekor és piacra dobásakor is – a cikkekben a beérkezett kötetek szemléje mellett nemegyszer a kiadói reklámszövegekre erősen emlékeztető panelek olvashatók, ám olykor figyelemre méltó hangsúlyeltolódásokkal. Míg a *Tudományos Zsebkönyvtár* a tömörségéért, közérthetőségéért, valamint a tudománynépszerűsítésben vállalt szerepéért és a széles körben való terjeszthetőségéért dicsérték²⁰ – ami a Stampfel-féle marketing-megfogalmazásokkal messzemenően szinkronban volt –, addig az *Olcsó Könyvtár* színrelépését a *Fővárosi Lapok* tudósítója már úgy kommentálta, hogy a sorozat szerkesztő-sége „irodalmunk érdekében cselekszik, midőn régi jó magyar írók elfeledt műveit fölleveníti, s egyszersmind a közművelődésre is jelentékenyen hathat, ha sikerülni fog valóban olcsó füzetivel háttérbe szorítani a nép közt terjesztett izetlen és káros hatású olvasmányokat”.²¹ Jóllehet Gyulai sorozata a művelt polgár eszményével kampányolt, itt afféle ellenségkép-ként kiemelt szerepet kapott a „nép közt terjesztett” ponyva- és silánynak ítélt irodalom, melynek térnyerése már az 1840-es évektől kultúrpolitikai viták tárgyát képezte.²² Ebből a szempontból a tudósító egy hullámhosszra került a Szent István Társulattal, amely bár tudatosan íratott és terjesztett ekként aposztrofált füzetfajtákat,²³ de mindeközben a *Népiratkákat* „a népünkre károsan ható ponyvairodalom termékeinek el-

20 Vö. többek közt: *Pécsi Napló*, 1899. ápr. 21., 6; *Kecskemét* 27, 9. sz. (1899): [2.]; *Sopron*, 1899. okt. 17., 3–4.

21 *Fővárosi Lapok*, 1875. feb. 25., 195.

22 Vö.: Fülöp Géza, „A felvilágosodástól 1848 márciusáig”, in *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig*, összeáll., bev. Kovács Máté (Budapest: Gondolat Kiadó, 1963), <https://mek.oszk.hu/06700/06770/06770.htm>.

23 „A Szent-István-Társulat választm. ülése”, *Pesti Napló*, 1886. jan. 22., 2.

lensúlyozására”²⁴ adta közre. Az *Olcsó Könyvtárról* tudósító újságíró gesztusa – vagyis ahogy a műveltekről áthelyezte a fókusz a tanulatlanokra – párhuzamba állítható azzal, ahogyan a budapesti történész és pedagógus Hummer Nándor a *Katholikus Hetilap* vezércikkében üdvözölte a *Népiratkák* programját, és éppenséggel a műveltek felelősségét hangsúlyozta: szerinte a sorozattal megcélzott „néposztály [...]” ma teljes mértékben megérdemli a gondolkodók figyelmét”, és „a művelt társadalomnak mintegy kötelessége szellemi magas tulsúlyával oda hatni, hogy a nép, a romlatlan elem, megóvásuk azon rettenetes eszméktől, melyek következményeikben a nemzetek lételét veszélyeztetik”.²⁵ Ez utóbbi nemzetvesztő eszméken a cikkíró a klasszikus rémtörténetek és tündérmesék ponyvairodalmán túl a „külföldi anarchista izgatók” által terjesztett „socialistikus tanok[at]”²⁶ értette.

E kiragadott, de messzemenően paradigmaticus példák jól szemléltetik azt a Koselleck és szerzőtársai által is leírt dinamikát és jelentésstruktúrát, amelyben megtörténik egyfelől a tömeg (illetve a „mindenki”, a közönség) horizontális differenciálása – vagy ahogy a vonatkozó szócikk fogalmaz: a „[b]ent-kint viszony” szerinti elrendezés –, másfelől pedig a vertikális irányú elkülönítés, a „[f]ent-lent viszony” tükrözése:²⁷ a publikum egyfelől műveltekre és műveletlenekre oszlik, miközben mind a műveletlenek, mind a műveltek a még műveltebbek által művelni kívánt objektumokká válnak, és ezzel

²⁴ *Czepléd* 17, 9. sz. (1899): 3.

²⁵ HUMMER Nándor, „A népiratkák”, *Katholikus Hetilap* 42, 31. sz. (1886): 253–254, 253.; kevesebb pátoosszal, de ugyancsak e „népies kiadványok” erkölcsnemesítő, a „métélyes” ponyvákat ellensúlyozó hatását kiemelő érveléssel vö.: *Pesti Napló*, 1886. szept. 11., reggeli kiadás, 3.

²⁶ HUMMER, „A népiratkák”, 254.

²⁷ KOSELLECK, „Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg”, 8–10.

a minőségi kiválasztottság és a korrigálandó minőségű tömeg is megkapja a helyét a koordinátarendszerben.

Azonos logika rajzolódik ki azokban a vitákban, program-szövegekben, amelyek az olvasáskultúra, a kiadói politikák és a műveltségi szint áhitott emelésének összefüggésében napirinden voltak a korabeli sajtóban, ahol azonban elmaradhatatlan panaszként fogalmazódott meg a magyarországi olcsó könyvpiac fejletlensége is.²⁸ György Aladár, *A Hon* európai tapasztalatokkal felvértezett kulturális újságírója 1875-ben például felrótta a Franklin Társulat és más kiadók kezdeményezéseinek, hogy nem figyelnek „a köznép érdekeire”, és „felsőbb körben” mozognak, még ha reményének adott is hangot, mely szerint az „intensiv irány, az irodalom és a társadalmi életnek népnevelési célokra alkalmazása a kvantitatív növekvés után kétségkívül be fog következni”.²⁹ 1883-ban a könyves szakfolyóirat, a *Corvina* hasábjain egy névtelen szerző a kiadók fals, az olvasók félreismeréséből, pontosabban lebecsüléséből eredő árpolitikáján kesergett,³⁰ két évvel később pedig kifejezetten vitriolos hangú és hasonlóan érvelő írás jelent meg ugyanitt Sugár (Vadnai Károly) tollából.³¹ Úgy tűnik, az olcsó könyv- és füzetsorozatok szaporodása, amely feltehetően nyereségességükkel is összefüggött,³²

28 Még a Franklin-féle sorozatindítás előtti diskurzushoz vö.: „A jutányos »Családi könyvtár.« (Ráth Mór kiadásában.)”, *A Hon*, 1872. okt. 22., 1.; „Családi olcsó könyvtár. Pest 1871–73. Kiadja Ráth Mór”, *Budapesti Szemle*, 5–6. sz. (1873): 439.

29 György Aladár, „Pennyknyvtárak”, *Figyelő* 5, 19. sz. (1875): 1–2., 2. György Aladár szeme előtt a Stampfel-féle sorozathoz hasonló tananyag-kiegészítők lebeghettek, amikor a népművelés irányába történő elmozdulást sürgette. Az *Olcsó Könyvtár* ezzel szemben hű maradt a családi könyvtár – az *Universalbibliothek* által is követett – eszméjéhez és ekképp a művelt polgári réteg előnyben részesítéséhez.

30 Vö.: „Magyar könyvek”, *Corvina* 6, 35. sz. (1883): 142–143.

31 SUGÁR [VADNAI KÁROLY], „A magyar könyvek. (Folytatás és vége.)”, *Corvina* 8, 29. sz. (1885): 123–124.; továbbá vö.: TRAVELLER [SZEMERE ATTILA], „Ének a magyar könyvekről”, *Magyar Szemle* 10, 33. sz. (1898): 385–387.

32 Bár az említett sorozatokra lebontott üzleti eredményekkel kapcsolatban nem találtam konkrét adatokat (OSZK Kt Fond 2), a kiadók általános sikeressége arra

a kritikus hangokat egyáltalán nem tudta elhallgattatni, még ha több sajtómunkás lelkesedő cikkekkel róttá is le háláját a kiadói küldeményként érkező könyv- és füzetsomagokért.³³ A szakírók kitartó elégedetlensége még 1913-ban is megmutatkozott, amikor például Elek Artúr a Révai–Franklin-per örvén ostorozta Révait, mert becsmérően szolt az olcsó sorozatok olvasótáborának műveltségi szintjéről,³⁴ de implicit módon erre utalt 1917-ben a könyvtáros–bibliográfus Kőhalmi Béla is, aki hosszabb tárcacikkben szemlélte a nyugat-európai sorozatok koncepcióját, mondván, ezeknél a

[...] tömegprodukciónak nem kerülte el az átlagműveltek kinevelhető tömegét, ez pedig fenntartotta a kiadó éber kapcsolatát az átlagolvasók új szükségleteivel s lassanként az a perspektíva alakult ki, hogy azok, akik tegnap még csak az újságot, ma az olcsó sorozatos vállalat füzetét vették meg, holnap már azon a könyvön fognak kapni, amely az elkényeztetett könyvvásárlók számára készült. A sokoldalú és eleven sorozat a könnyen hozzáférhető voltával kitágította a vásárlók látókörét [...].³⁵

enged következtetni, hogy veszteséget aligha termeltek ezek a kiadványok; vö.: SOMORJAI Szabolcs, „Mérlegek és részvények – a Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda működésének első negyven éve”, *Magyar Könyvszemle* 128, 4. sz. (2012): 466–477.; POGÁNY, „Stampfel Károly...”; arról, hogy magas volt a tét a sorozatkiadás terén, kellőképp tanúskodik a Révai–Franklin-per, amelyhez vö.: RÓZSAFALVI Zsuzsanna, „A Révai Testvérek és a »kapitalista könyvirodalom«”, in *Kapitalizmus és irodalomtörténet*, szerk. ANDRÁS Csaba és HRTES Sándor, 169–184 (Budapest: Reciti, 2022). Terjedelmi okokból el kell tekintenem attól is, hogy kitérjek a könyvterjesztés aktorainak, intézményeinek módosulásaira és ezek relevanciájára a sorozatok terítése kapcsán; korabeli áttekintésként vö.: GULYÁS Pál, „A könyv sorsa Magyarországon a legrégebbi időktől napjainkig. (Második közlemény)”, *Magyar Könyvszemle* 30, 1. sz. (1923): 176–199, 194–195.

³³ Például az *Olcsó Könyvtárral* összefüggésben vö.: *Vasárnapi Újság* 30, 30. sz. (1883): 492.; *Békes* 13 (26), 43. sz. (1894): 3.; *Békes* 33, 33. sz. (1901): 3.

³⁴ Vö.: ELEK Artúr, „A magyar író és kiadója”, *Nyugat* 6 (1913): 1:43–52.

³⁵ KŐHALMI Béla, „A diadalmas olcsó könyv”, *Világ*, 1917. júl. 29., 19–20.; Kőhalmi 1909-ben került az akkor még Fővárosi Könyvtárnak nevezett intézménybe Szabó

Kőhalmi épp ezt az „éber kapcsolatot”, bizalmat hiányolta, amikor a magyarországi neves sorozatok egyoldalúságára – dominánsan szépirodalmi jellegére – vezette vissza kiadók közművelés terén nyújtott elégtelen teljesítményét. Felvetése annyiban jogos is lehetett (még ha ez csak spekulációként fogalmazható is meg), hogy olvasáskultúra-történeti és -szociológiai vizsgálatok már az 1850-es évek óta a „kulturális mindenevőség” jelenségét detektálták a magyarországi olvasók széles rétegeiben,³⁶ vagyis az olcsó sorozatok – többször kifogásolt drágaságuk korrigálása mellett – egy jóval szétartóbb tartalmi profillal hatékonyabban beválthatták volna a hozzájuk fűzött reményeket.

II.

Az 1915-ben, háborús körülmények között gründolt *Milliók Könyvének* és az akkor már határon túli Kolozsváron, 1923-ban indított *Magyar Nép Könyvtárának* gyökerei annyiban

Ervin mellé, aki az *Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten* című 1910-es nagyhatású programiratában az olvasói kör kiszélesítését bár az ipari és kereskedelmi hivatalnokok és az ipari munkásság bevonásával képzelte el, ám határozottan kizárta azokat, „akiket gazdasági helyzetük végső nyomorúsága minden nagyvárosban minden egyéb kulturközösségből is kizár, a menthetetlen paupereknek, sajnos, minálunk is nagyszámú fekete tömegét, a *lumpenproletariat*-ot”; Szabó Ervin, *Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapest* (Budapest: Fővárosi Könyvtár, 1910), 12. Feltehető, hogy Kőhalmi kevésbé kirekesztően nyilatkozott volna ez ügyben; Kőhalmiról a második világháborúig vö.: KATSÁNYI Sándor, *A fővárosi könyvtárának története, I. kötet: 1945-ig* (Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 2004), 83.

36 A kifejezést Perényi Roland használja, vö.: PERÉNYI Roland, „Mit olvas a pesti polgár? Kísérlet a Janny-család könyvtárának rekonstrukciójára”, *Tanulmányok Budapest múltjából* 33 (2007): 59–70, 68.; továbbá vö.: SZELLE Béla, „Olvasók, könyvkiadás, tömegolvasmányok az önkényuralom időszakában”, in *Kovács Máté emlékkönyv*, szerk. SÁRDY Péter és SZELLE Gyula, 86–112 (Budapest: Magyar Könyvtárosok Egyesülete, 1983), 91.; KÖSZEGFALVI Ferenc, „Egy szociáldemokrata politikus könyvtára századunk első felében”, *Magyar Könyvszemle* 101, 1. sz. (1985): 72–74.; PARRAGI Márta, *Szentkuthy Miklós könyvtára* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2008).

rokoníthatók, hogy az előbbi a kiadói készlethiányok kompenzálására, utóbbi pedig az elszakított területek lakosságának igényeire ráérezve indult, és ekképp mindkettő egy-egy piaci rést tölthetett ki. Sorozati profiljuk viszont a fent vázolt problémára adott két különböző reakciót sejtet: bár az előbbi kizárólag szépprózát foglalt magában – Jókaitól, Krúdytól és Mikszáth-tól kezdve Herczeg Ferencen és Turgenyeven át Courts-Mahlerig, Conan Doyle-ig és az irodalmi emlékezetből kiesett szerzőkig széles palettán mozgott –, ám áránál fogva joggal nevezhette volna magát „Olcsó Könyvtár”-nak is, ugyanis a kötetekért kért 24 fillér megfelelt két példány napilap árának (*Az Ujságot* és a *Pesti Naplót* 12-12 fillérért árulták, de még a 6-6 filléres *Az Esthez* vagy a *Somogyi Hirlaphoz* mérve sem számíthatott drágának).³⁷ Az utóbbi címlistája pedig már-már zavarba ejtően tarka képet mutat: a részben másod- vagy harmadközlésként megjelent kiadványok között találni földméréstechnikai, méhészeti és konyhakertészeti munkákat csakúgy, mint műkedvelőknek szánt színműveket, Jókai-válogatást és dalgyűjteményt, valamint kisebbségvédelmi és történeti értekezéseket.³⁸ Ez – rosszindulatú olvasatban – nagyon vegyes felvágottat sejtetett, ám valójában annak a döntésnek az eredménye lehetett, amely a címadó-tulajdonos *Magyar Nép* című hetilap profilját is meghatározta, nevezetesen hogy „a falusi gazdálkodók, a városi iparosok és kereskedők igényeit akarta kielégíteni”, illetve hogy a „gazda-

37 1920-ig 95 nagyalakú füzetet adtak ki a sorozatban, melynek egyes darabjait már az első megjelenés évében is többször újraközölték.

38 A kötetek árai ebben az esetben is alacsonynak számíthatnak: a szintén kolozsvári *Ellenzék* című napilapért 2 lejt kellett fizetni, míg a sorozat első kiadványáért, Rajka László *Szavalókönyvéért* 3 lejt, a dupla kötetszámmal 1925-ben megjelent, *A méhtenyésztés vezérfonala* című, 100 ábrával kísért könyvért pedig ugyanannyit, 4 lejt kértek, mint amennyibe ekkor került az *Ellenzék*. 1940-ig ívfüggő számozással 61 kötet jelent meg nullás nyolcadrét méretben.

sági, politikai, művelődési élet eseményeiről” is beszámolt.³⁹ Úgy tűnik tehát, hogy e két vállalkozás többé-kevésbé érvényes választ adhatott egyfelől a korábban felpanaszolt árpolitikára, másfelől a témák és ezáltal az olvasói rétegek megcélzásának szűkkeblűségére, hiszen elérhető árú és roppant heterogén közönséget kiszolgáló kínálattal állt elő.

Mindezekhez figyelemre méltó adalékokkal szolgálnak a sorozatindító hirdetések és kísérőanyagok is: a Wiesner J. Emil kezdeményezte⁴⁰ *Milliók Könyve* roppant kijózanító reklámstratégiát folytatott, ugyanis szalagos hirdetésben mindössze annyit közölt 1915 december közepén, hogy „A Milliók könyve 1. száma csütörtökön jelenik meg”.⁴¹ A Singer és Wolfner Kiadó kerülte tehát, hogy előre kijelölje a sorozat arculatát és potenciális olvasóinak körét, amit az a gyaníthatóan fizetett „tudósítás” is alátámasztott, amely az első két kötet megjelenését így kommentálta: „Olvassa el mindenki, nem fogja megbánni.”⁴² Két héttel a sorozatindítás után Fráter Aladár, a *Budapesti Hirlap* zszurnalisztája a Franklin és az Athenaeum mellett felkereste a *Milliók Könyvének* kiadóját is, aki az igazán olcsó könyv piacképessége mellett érvelve kifejtette, hogy „érdeemes foglalkozni a magyarság nagy tömegével, a mely az olvasásra nevelhető s a melyet erre is kell nevelni”, majd arra a kérdésre, hogy mit olvas a közönség, lakonikusan annyit felelt: „mindent”.⁴³ Hogy az *Uj Idők* névtelen cikke csodaként aposztrofálta a kezdeményezést, és „ezernyi ezer ember[t] vi-

39 G. Gy. [GAAL György], „»Magyar Nép« szócikk”, in *Romániai magyar irodalmi lexikon*, szerk. DÁVID Gyula, 3. kötet (Budapest: OSZK Magyar Elektronikus Könyvtára; Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006), <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/m.htm>; vö.: G. Gy. [GAAL György], „»A Magyar Nép Könyvtára« szócikk”, in DÁVID, *Romániai magyar irodalmi lexikon*.

40 Vö.: VARGA Sándor, „Wiesner J. Emil (1864–1921)”, *Könyvtárlátogatás* 34, 5. sz. (1989): 22.

41 Vö. többek közt: *Pesti Napló*, 1915. dec. 14., 17.

42 *Budapesti Hirlap*, 1915. dec. 15., 10.

43 FRÁTER Aladár, „Az irodalom műhelyeiben”, *Budapesti Hirlap*, 1916. jan. 9., 8–9, 8.

zionált olvasóként, annyiban nem meglepő, hogy a folyóirat Singer és Wolfner kiadásában jelent meg.⁴⁴ Mindazonáltal látható, hogy a vállalkozás a legkisebb jelét sem mutatta annak, hogy az olvasók és nem olvasók különbségtételén túl differenciálta volna publikumát. Az olvasmányok – kanonikus mércével mért – egyetlensége annak lenyomatának bizonyult, hogy az olvasók különféle érdeklődési irányainak átjárhatóságára érdemes volt fogadni: *A Gyermek* című, egyébként meglehetősen szigorú szaklapban a tanár Nógrády László még három évvel a sorozat indulása után is üdvösnek tekintette a *Milliók Könyvének* kínálatát, mondván, letéteményese lehet a ponyvairodalom helyes irányba történő fejlődésének.⁴⁵

A Magyar Nép Könyvtára – az erdélyi monopóliumhelyzetet élvező Minerva Rt. kiadásában, amely lehetővé tett előfizetői ingyenpéldányokat is⁴⁶ – már bőbeszédűbbnek bizonyult indulásakor, és a kezdeményezés célját abban jelölte meg, hogy „a nép minden szükségletének kielégítését népszerűen, de okosan s komoly belső tartalommal megírt, sorozatosan megjelent olcsó könyvecskékkel kívánja szolgálni”.⁴⁷ A sorozatot gondozó *Magyar Nép* 1924-ben a műkedvelő színjátszótársulatok kiszolgálása érdekében – és mert a magyar nyelvű színjátszás kitüntetett szerepet vitt a nemzeti hovatarozás

44 „Milliók könyve”, *Uj Idők* 22, 1. sz. (1915): 23.: „Megértük ebben a méregdrága világban azt a csodát, hogy éppen itt, Budapesten született meg a világ legjobb könyve.” Wolfnerék üzleti koncepciójához vö.: VARGA Sándor, „Wolfner József (1856–1932)”, *Könyvvilág* 35, 6. sz. (1990): 14.; a Singer és Wolfner *Egyetemes Regénytár* című, hosszúéletű sorozatához is vö.: Török Zsuzsa, „Legtermékenyebb összes női írónk között». Beniczkyé Bajza Lenke és a könyvpiar a 19. század második felében”, *Irodalomtörténet* 96, 4. sz. (2015): 375–398, 383.

45 Vö.: NÓGRÁDY László, „Az új ponyvairodalom”, *A Gyermek* 12, 3–4. sz. (1918): 150–152, 150.

46 Vö.: a vonatkozó statisztikákkal in MONOKI István, *Magyar könyvtermelés Romániában 1919–1940*, 1. k.: *Könyvek és egyéb nyomtatványok* (Budapest: OSZK; Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997), <http://mek.oszk.hu/00000/00027/html/>.

47 *Ellenzék*, 1923. jún. 3., 4.

szempontjából – felhívással fordult az ezen a téren már tapasztalatot szerzett rendezőkhöz, hogy juttassák el a szerkesztőségbe sikerrel játszott darabjaikat, amit az igények felmérésén túl az importtilalom is indokolt.⁴⁸ A sajtóreakciókból ítélve a sorozat koncepciója helyesnek bizonyult, 1925-ben például az erdélyi olvasáskultúrát szemlélő Lechner Tibor arról számolt be, hogy „Erdélyben a legjobb könyvfogyasztó közönség az egyszerű falusi magyar népünk, mely a Magyar Népkönyvtárának az ő igényeihez szabott szépirodalmi és felvilágosító termékeit a megjelenés után ezerszámra kapkodja szét”.⁴⁹ Ugyanebben az évben Szöllősy István a budapesti *Protestáns Szemlé*ben irigykedésének adott hangot a sorozat első három irodalmi kötetét lapozgatva, mert bizonyítottnak látta, hogy a vidéki lakosságot lebecsülő „balvélemén[nyel]” dacolva a kiadó helyesen mérte fel az irodalom vonzerejét.⁵⁰

A korabeli szakírók között persze találni ellenvéleményt hangoztatókat is, jöllehet ők konkrétan nem e két sorozat összefüggésében ostorozták az olcsó könyvek kiadását: a nagytekintélyű Révay Mór János – bár a Révai Testvérek kötelékében az 1880-as években számos sorozat kiadására vállalkozott – nemzetközi kitekintéssel kívánta bizonyítani, hogy Magyarországon kis méreténél és gyenge felvevőpiacánál fogva képtelenség nyereségesen működtetni efféle kezdeményezéseket, már csak azért is, mert itt „a könyv amugy is igen olcsó”.⁵¹ A Révai visszaemlékezéseit 1921-ben recenzáló Ligeti Ernő teljesen jogosnak látta ezt a kiadói politikát,

48 Vö.: *Magyar Népkönyvtár* 4, 19. sz. (1924): 5.

49 LECHNER Tibor, „Az erdélyi könyv és újság”, *Magyar Művelődés* 4, 6. sz. (1925): 127–139, 136.

50 SZÖLLŐSY István, „A »Magyar Népkönyvtár«, *Protestáns Szemle* 34, 1. sz. (1925): 36–37, 36.

51 RÉVAY Mór János, *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai* (Budapest: Révai Testvérek, 1920), <https://mek.oszk.hu/07200/07234/07234.htm#36>.

mi több, minőségi és erkölcsi gerincességnek tudta be az olcsó könyvtől való elhatárolódást.⁵²

Ami azonban a két vizsgált háborús, illetve háború utáni sorozatot, valamint az általuk sugallt tömegfogalmat illeti, úgy tűnik, a minőségi és mennyiségi igények – egy időre legalábbis – összhangba kerülhettek, nem utolsósorban az olvasó tömegek differenciálásának gyengítésével. A fogalomhasználat terén mindez korántsem érhető tetten eklatáns módon, mert bár – ahogy a *Milliók Könyve* esete igazolja – a műveltség vagy a ponyvaellenesség kritériumként történő bevetése megszűnt, és a „minden ember” heterogenitása érvényesülni látszott, a *Magyar Nép Könyvtára* esetében a „nép” kulcsfogalomként működött még akkor is, ha a sorozatot gondozó folyóirat és vélhetően maga a *Könyvtár* nem kizárólagosan a vidéki lakosságot tartotta szem előtt.

Mindenesetre a háború után lassan magához térő Franklin Társulat⁵³ 1920-as évekbeli sorozatalapítási kísérletei arra utalnak, hogy e patinás kiadó továbbra sem látott fantáziát a „fensőbb kör[ből]” történő kilépésben. Olyan kooperációkat keresett, amelyek olvasótáborának szélesítésére adhattak lehetőséget: ilyen volt a számos kiadóval, nyomdával és a Hanga szövetkezettel együtt létrehozott, „a falu közönségét könyvekkel ellátó syndikatus” megalapítása 1920 októberében vagy a Népies Irodalmi Társasággal kötött 1921-es megállapodás *Az Én Könyvtáram* című sorozatról.⁵⁴ Csakhogy az előbbi csoportosulás „művészi kivitelű szekrényben elhelyezett válogatott jó könyvek[...]” forgalmazását jelölte meg céljául, míg utóbbinál a Franklin segítségével terjesztendő

52 Vö.: LIGETI Ernő, „A magyar könyv”, *Napkelet* 2, 10. sz. (1921): 632–634.

53 Vö.: M. BARANYI Dóra, *A Franklin Nyomda százéves története* (Budapest: [Franklin], 1973), 55–56.

54 Vö.: OSZK Kt Fond 2/405, 1563. sz.; OSZK Kt Fond 2/1217, 1578. sz.

kötetek 7 koronába kerültek volna (a *Pesti Napló* és a *Kecskeméti Közlöny* egy-egy lapszáma ekkor 2 korona volt). Egyik terv sem valósult meg végül.

Az alacsony áron, tömegolvasmányként elérhető könyv- és füzetsorozatok közönsége azonban nem vezett ki, mi több – ahogy olvasmánytörténeti fejtegetéseiben Monok István rámutatott – a szakosodott könyvpiac fejletlenségéből adódóan már a kora újkor óta a „sokfélét olvasunk” tétele még a magyarországi értelmiségi réteg egyik *differentia specificá*jának is tekinthető.⁵⁵ Ennyiben a két utóbb tárgyalt sorozat a nem diverzifikált olvasótábornak a kevésbé diverzifikált és/vagy alacsony árú könyvekkel való, tömeges ellátása révén tükrözhetette a tömeg efféle fogalmában rejlő heterogenitást. Velük összevetve az 1870-es évektől felgöngyölített fogalomhasználat abban látszik eltérni, hogy az olvasók ismeretlen vagy arctalan tömegét implicit belső különbségtétel révén műveltre és műveletlenre tagolta, illetve abban, hogy benne jóval nagyobb hangsúlyt kapott a Koselleck által is említett fentlent-viszony megrajzolása, vagyis a sorozatok tanító-művelő jellegének kidomborítása, ahol a sorozat indítója vindikálta magának a tanítómester szerepét. Bár kockázatosnak tűnik ezen szűk tömegfogalom-használati szegmens alapján megválaszolni azt a kérdést, hogy a vonatkozó 19. század végi terminusok és főként szemantikai-retorikai keretezésük mennyiben előlegezhették meg a világháború után kirajzoló szélesebb jelentésmezőt, a „mindenki” megszólításának igényében nyomokban jelen lehetett az 1920-as évekkel rokonítható tömegkoncepció.

⁵⁵ Monok István, „Művelődési eszmények: a tudás mintázatainak változásai (olvasmánytörténeti nézőpontból)”, in *Az oktatás korproblémái*, szerk. HUNYADY György, CSAPO Benő, PUSZTAI Gabriella és SZIVÁK Judit, 41–57 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2017), 51.

„Látom kikelni zörgő papíros-sirjukból tizennyolc évi munkásságom termékeit” Rákosi Viktor munkái¹

/
RÓZSAFALVI ZSUZSANNA

Az 1869-ben alapított, 1895-től részvénytársasági formában működő Révai Kiadó a sikereit elsősorban Révai Mór János innovatív elgondolásainak, könyvkiadói és terjesztői stratégiájának köszönhetette. Ennek fókuszában a minden generációt elérni kívánó szépirodalom, valamint az igényes szépírói összekiadások álltak. Ebbe az üzleti elgondolásba illeszkedett bele Rákosi Viktor munkáinak közzététele is. Révai memoárjában így emlékezett vissza kapcsolatuk kezdeteire:

[...] valami betegség miatt a szobához voltam szögezve és akkor a kezembe akadt *Rákosi Viktor*-nak »*Rejtett fészkek*« című kötete. Hogy melyik humoreszkje volt,

¹ A tanulmány az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

arra már nem emlékszem, de azt tudom, hogy a szó szoros értelmében meghempergetett a diványon és oly kedvre hangolt, hogy egészen megfeledeztem bajomról.

Azóta kezdtem figyelni *Rákosi Viktor* írói munkásságát és megcsodálni azt a rendszeres nagy termékenységet, amellyel minden héten ugyanazon a helyen megjelent olvasói előtt, ugyanazzal a frissességgel és jókedvvel.

Évek multán azután, mikor láttam, hogy a közönség szívesen veszi kedvelt íróinak összkiadásait és körülnéztem, hogy az eddigiek után mely magyar írónak a munkái alkalmasak összkiadásba való gyűjtésre és a közönség körében való sikeres terjesztésre, az elsők között *Rákosi Viktor*-ra gondoltam. Fel is kerestem azonnal és megtettem javaslataimat, amelyek a szerzőt felette meglepték. Meglepték, ámbár *Rákosi Viktor* az önérzetes írók sorába tartozik, kik a maguk értéke felől tisztában vannak és aki bizonyára gondolt arra, hogy munkái nem fogják a lapok tárcahasábjain, vagy a szórványosan megjelent kötetekben pályájukat befejezni. De mintha korainak tartotta volna ezt, mintha későbbre várta volna csak. Fiatalnak, munkabírónak tudta és érezte magát és bizonyára azt gondolta, hogy java munkáit még csak ezután fogja megírni.²

Révai emlékiratában rendkívül termékeny munkakapcsolatot vázolt fel, a vállalat és az író közötti levelezést irodalmi igényűnek, kiadásra érdemesnek nevezte (ő maga több levelet

² RÉVAY Mór János, *Írók, könyvek, kiadók*, 2 kötet (Budapest: Révai Testvérek, 1920), 2:99–100.

is közzétett memoárjában). Ez a munkakapcsolat azonban még az általa érzékeltetettnél is komplexebb volt.

A Révai Testvérek történetét feldolgozó résztanulmányaimban arra jutottam, hogy az emlékirat sok ponton nemcsak szubjektív olvasata egy-egy alkotóval való munkakapcsolatnak, hanem szándékosan marketing- és propagandacélzatú, éppen ezért nem egészen hiteles állításokat is megfogalmaz. Ez nem von le a cég vagy az azt vezetőik teljesítményéből és eredményeiből, azonban az egyes alkotói életművekhez fontos kiegészítő információkkal szolgálnak az egyéb, az emlékiratból kihagyott, de levéltári és kéziratári forrásokból megállapítható tények. Rákosit illetően is árnyalható a kép, főképp a gazdasági természetű adatok számbavételével.

A kapcsolatfelvétel

A Révai Testvérek a századfordulóra számos fontos vállalkozásban vett részt, elsősorban a hazai legnépszerűbb írók gyűjteményes munkáit és életműkiadását jelentette meg. Nagy sikerrel tették közzé a *Jókai nemzeti kiadást*, illetve *Eötvös Károly és Mikszáth Kálmán munkáit*. A századfordulón az Ambros Zoltán és Rákosi Viktor összegyűjtött prózai írásainak közrebocsátását tűzték ki célul. Mindkét életműkiadás tervezése 1900-ban kezdődött, s hároméves előkészítő munkát követően indultak el.

A két egyre ismertebbé váló és egyre szélesebb olvasóbázissal rendelkező prózaíró t hasonló okokból választotta Révai Mór. Mindketten ismertek voltak publicisztikájuk révén, azonban nem volt állandó kiadójuk, s csupán néhány (nem túl igényes kiállítású) kötetet bírtak. Ennek fényében műveik

reprezentatív sorozatban való közreadása szép üzleti sikerrel kecsegtetett. A két hasonló adottságú író esetében az üzleti mérleg azonban különböző lett. Az *Ambrus Zoltán munkái* mérsékelt olvasói-üzleti sikere, az író be nem tartott határidői, a nehezen készülő munkák, a túlírt szövegekkel való küzdelem, azaz a munkakapcsolat nehézségei miatt fogalmazhatta meg a kiadó lektora a jelentésében rögzített „laufen lassen” mondatot, ami 1913-ban a munkakapcsolat végét jelentette.³

Rákosi esetében azonban visszaigazolódott a bizalom: a Jókai jubileumi kiadás, majd a Mikszáth életműsorozat mellett a legsikeresebb gyűjteményes munkának bizonyult az életmű válogatott darbjainak húszkötetes kiadása, melyből még a szerző életében – a kiadóvezető által közölt adatok szerint az emlékirat megírásáig – 10.000 sorozat fogyott el.

A munkakapcsolat

Rákosi első kötete magánkiadású volt (*Verőfény*, 1886), majd fő publikációs fóruma, a Budapesti Hírlap adta ki korai munkáit (például *A bujtogatók*, 1886). A Franklin Társulat a *Szépírodalmi Könyvtár* sorozatába illesztett be néhány kötetnyi szöveget (például *Sipulusz tárcái*, *Egy falusi Hamlet*), Ráth Mórral (*Rejtett fészkek*, 1892) és a Singer és Wolfnerrel (*Zuboly, Gyalu és társai*) kötött szerződést, s végül az Athenaeum sorozata, *A Magyar és Világirodalom Kincsestára* számára is adott műveket (például *Barnabás rabsága és egyéb elbeszélések*, 1896).

3 RÓZSAFALVI Zsuzsanna, „Szerződés vagy pallosjog? Ambrus Zoltán és a Révai Testvérek életműszerződése”, *Studia Litteraria* 60, 3–4. sz. (2021): 212–233.

Az első közös munkatapasztalatot a Jókaiival és Bródyval közösen szerkesztett kötet, az *Ezernyolczszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben* jelentette, amellyel a szerkesztők az események ötvenedik évfordulóján a forradalom és szabadságharc analitikus bemutatására vállalkoztak. A kötet struktúrája és témakezelése – egy korszak bemutatása tárgyi és művészi emlékein keresztül – szorososan követte Armand Dayot francia forradalomról összeállított albumát,⁴ mely a korabeli kritikák szerint is mintaként szolgált a kiadói koncepcióhoz. Rákosiék szerkesztőként részben már korábban megjelent tudományos munkákból részleteket kiemelve és a sajátjaikból is válogatva „mondták el” laza időrendet követve a szabadságharc történetét, mutatják be a hadi eseményeket, illetve a kulturális, társadalmi hátteret, s az időszak tárgyi emlékeit, relikviáit, kultusztárgyait.⁵ Rákosi Viktor szerkesztői-alkotói részvétele vélhetően hozzájárulhatott a Singer és Wolfner által gondozott, a szabadságharcos emlékeket megidéző, 1899-es *Korhadt fakeresztek* témaválasztásához is. A Révai hagyatékban fennmaradt első, 1897-es, „Sipulus Lapja – Kakas Márton levele” fejléces papíron rögzített üzenete a társszerkesztői munka vállalásáról értesítette a kiadót, amelyért Rákosi nyomtatott soronként egy korona honoráriumot kapott.⁶

4 Armand DAYOT, *La Révolution française. Constituante, Législative, Convention, Directoire* (Párizs: Ernest Flammarion, 1896), 495.

5 A 18 szerző – köztük Beöthy Zsolt, Ignotus, Marczali Henrik, Mikszáth Kálmán – által készített írások fókuszában a tárgyak, a relikviák (másolatai) álltak. Az *Ezernyolczszáznegyvennyolcz* már megjelenése idején – komoly sikerének ellenére – jelentős kritikai visszhangot váltott ki, mely során hangsúlyt kapott a tárgyi pontatlanságok mellett az a tény is, hogy az irodalmi, könnyedebb stílus a tudományos témakezelés rovására megy. Újabb kiadásai alkalmából szakértők – köztük Hermann Róbert – azonban figyelmeztettek azon értékére is, mely szerint a kiadó máig a legnagyobb mennyiséget tette közzé 1848–49 ikonográfiájából.

6 Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek Budapest, 1897. május 12. OSZK Kt Fond 5/139. 1 (A levélen a kiadói pecsét rögzíti a beérkezés dátumát is, mely ugyanezen napon kelt.)

A munkálatok befejezését követően kereshette fel a Révai Mór Rákosit az életműkiadás tervével. Révai fantáziát látott a változatos modalitású szövegekben: az ál- és művésznévvel megjelent Sipulusz humoreszkek, a hírlapi tárcák, a történelmi témákat feldolgozó ifjúsági munkák, vagy a magyar történelem tragikusabb pillanatait tematizáló, egyszerre historikus, egyszerre társadalmi szövegek nemcsak az írói sokszínúséget mutatták fel, hanem több(féle) előfizetővel is kecsegtettek:

Eddigi munkáinak javarésze tudniillik Sipulusz írói név alatt jelent meg. Ezt az álnevet választotta magának, e név alatt írta a „Budapesti Hírlap”-ban az ő vasárnapi tárcáit, ez alatt a név alatt vált ismeretessé írói egyénisége és amikor kiadni készültünk összegyűjtött munkáit, akkor vettük észre, hogy voltaképpen egy jóformán ismeretlen író munkáit akarjuk a közönségnek nyújtani, mert amennyire jól ismerte a magyar közönség egy része Sipulusz-t, épp annyira nem ismerte Rákosi Viktor-t.⁷

Rákosi Viktor a folyóiratokban lappangó szövegek népszerűsödésének és elterjedésének lehetőségét érezte vonzónak. Ezt írja a kiadóvezetőnek a patetikus-humoros hangvételt ötvöző, jellegzetesen sipuluszos stílusú levelében:

Mikor legelőször felszólítottál, hogy álljunk össze és valamennyi munkámat rendezzük egyöntetű kiadásban sajtó alá, úgy éreztem magamat, mint egy birtokos, akinek a dominiumát tagosítani készülnek.

7 RÉVAY, *Írók, könyvek...*, 2:287.

Mert hej, sokfelé szétszórva fekszenek irodalmi működésem parcellái. Sok könyvekben hever, itt is, ott is, különböző kiadóknál; de a legtöbb napi, legfeljebb heti életü ujságokban lappang, melyeket reggel kezébe vesz a nyájas olvasó, s este már vaját takar bele a gondos olvasóné.

S reggel akár a könnyezésig megkacagtattad, akár a megindulás hullámaival söpörted végig a szívét: este kisded alkotásodra borul a halál árnyéka, s a legjobb esetben a beföttes üvegek barátságos sorfalának szolgálsz fejkendőjéül.⁸

A szerződés

A munkaszerződés első pontja a korábban megjelent kötetek kiadási jogai megszerzésének kötelezettségét rögzítette. Ez a szerző esetében jelentős számú munkára vonatkozott, hisz 1886-tól műfordítások mellett saját műveit is évről évre kisebb kötetek vagy sorozatok számára átadta. A fennmaradt gazdasági iratok szerint Rákosi a szövegek csupán egyszeri megjelenését engedélyezte, illetve azok címlapkiadás-variánsait sorozatok számára. Éppen ezért nem okozott különösebb nehézséget azon, a szerződésben tett ígérete, hogy írásai három éven belül hozzáférhetőek lesznek a gyűjtemény számára. Ezt a szerződés első pontja rögzíti is:

Én alább felsorolt műveimnek kizárólagos tulajdonjogát a t. Társaságra ruházom át. A t. Társaság tudomásul

⁸ Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek [Dátum nélkül]. OSZK Kt Fond 5/139. 33–34.

veszi, hogy ezen művek elsődleges kiadásai, amelyek ez idő szerint forgalomban vannak, általam csak a jelenleg forgalomban lévő egy-egy kiadásra adattak el az illető jelenlegi kiadóknak és ezen mostani kiadások elfogytával az írói tulajdonjog újra rám visszaszáll. Miután jelen megállapodásunk értelmében ezen rám visszaszálló szerzői jogot ezennel Önökre ruházom át, egyszersmind kijelentem, hogy lehetőleg azon leszek, hogy a jelenlegi kiadók sérelme nélkül Önök a jelen szerződés által megvett művek tényleges birtokába mielőbb, de legkésőbb 3 éven belül juthassanak.⁹

A kötetcímek részét képezték a hivatalos irat szövegének, s az alábbiak voltak: *Polgárháború, Téli rege, Barnabás rabsága, Zuboly, Gyalu és társai, Sipulusz tárcái, Rejtett fészkek, Verőfény, Humoreszkek, Újabb humoreszkek, A bujtogatók, Korhadtt fakeresztek, Elnémult harangok.*

Rákosi Vikornak az Athenaeum, a Singer és Wolfner-céggel és a Franklin Társulattal, valamint a Ráth kiadóval kellett egyezsége jutnia. A vállalatok méltányos feltételekkel tettek eleget a művek átadásának. Érdeemes néhány példát idézni a levéltári forrásokból. A Singer és Wolfner társaság a már elfogyott kötetek – így a *Zuboly, Gyalu és társa* és a *Sipulusz tárcái* – felett már nem kívánt diszponálni. A *Korhadtt fakeresztekből*, mely nem sokkal a megkeresés előtt került piacra, még jelentős számú példánnyal rendelkeztek. Ezért a megállapodás szerint ezt a művet a Révai Testvérek 1904 előtt nem jelentethette meg újra, ám ezt követően a Singer és Wolfner már semmilyen jogra nem tarthatott igényt. Ugyanakkor a

9 [Rákosi Viktor és a Révai Testvérek szerződése]. Budapest, 1900. május 14. MNL-OL-Z 720-249/289. (A palliumban számozatlanok a főlíók.)

Téli rege jogait korlátozottan adta át, bizonyos sorozatokban való közrebocsátás lehetőségét megtartotta magának. Mindezekon felül a sorozat megkezdésekor 1.000 korona kárpótlást kapott, valamint árusítás céljával 10.000 korona értékben 60%-os árengedmény mellett példányokat, melynek ellenértékét 18 hónap alatt kellett kifizetni a Révai Testvéreknek. A szerződés egészéből látszik, hogy az átadó jó üzleti érdekérvényesítő képességgel ment el a korrektség határáig.¹⁰

Kedvezőbb feltételeket szabott az Athenaeum: a *Barnabás rabsága és egyéb elbeszélések* című kötet ugyan nem fogyott el teljesen, a megjelenést azonban nem korlátozta, csak – mi-ként Ambrus esetében is – az azonos kötet cím alatt való publikálást tiltotta meg, valamint kárpótlásként 600 koronát állapított meg.

A Rákosi-Révai kiadói szerződés ugyanazt a struktúrát követte, mint vállalat többi alkotóval kötött egyezsége. A korábban megjelent művek publikálási jogai mellett diszponálhatott a cég a lapokban igen, de kötetben még közzé nem tett szövegek és az egyezséget követően megírtak felett 200 ív erejéig.¹¹ Azzal tehát, hogy a szerző kötelezettséget vállalt 16 könyvben publikálandó és 200 ívet kitevő kézirat – új vagy korábbi munkáiból összeszerkesztett – átadására, melyeket 30 évre eladott kiadójának tetszőleges felhasználásra, lényegében életműszerződést kötött. Rákosi Viktornak ugyanakkor jogában állt minden munkát a Révai Kiadónál megjelent kötetek előtt egy ízben lapokban is közzétenni, azonban minden más kiadással harminc évig a vállalat rendelkezett.

Az író javadalmazása a tervezett tíz kötet esetében a sorozat 200 teljes, tíz íves terjedelem mellett a szerződés szerint

¹⁰ [Megállapodás] Singer és Wolfner – Révai Testvéreknek. Budapest, 1902. április 18. MNL-OL-Z 720-249/289.

¹¹ Egy ív 23.200 betűt tartalmazott.

20.000 korona lett volna, azonban végül – a könyvek terjedelmének növekedése és a siker okán kötetenként 2.000 helyett 2.500 korona honoráriumot kapott.

A kontraktus különlegessége, hogy a kiadó a 200 ív megírását követően született művek kapcsán is előjogot élvezett:

A 200 ivre terjedő gyűjteményes kiadás befejezte után minden azután megírandó és kiadandó művemre nézve a t. Társaságnak előjogot biztosítok olyformán, hogy egyenlő feltételek mellett későbbi műveimet is a kiadó Társaságnak köteles leszek átadni kiadás végett.¹²

Befoglalták a külföldi publikálás esetét is. (Rákosi már a megállapodás előtt kapcsolatban volt a Reclam vállalattal, akik két könyvét is kiadták.) Minden fordítás megjelentetésének az ügyvitelét csak a Révaiék végezhették, saját hatáskörben, de saját költségen. A drámai művek nem képezték részét a szerződésnek, hisz azok előadásra és nem elsősorban kiadási céllal születtek.

Összességében a szerződés szigorú volt, de méltányos: magas honoráriumot kínált a szerzőnek, ugyanakkor lényegében megfosztotta a Révai Testvérek kiadványain kívüli megjelenés lehetőségétől.

A szerző mellett a szerkesztés, az anyaggyűjtés és válogatás munkálataiban ezúttal is a cég sokat foglalkoztatott szerkesztőjéé, Voinovits Gézáé volt a főszerep, a nyomdatechnikai ügyekért Ráday Gyula volt a felelős. A kötések a Gottermayer cég készítette.

¹² [Megállapodás] Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság – Révai Testvéreknek, Budapest, 1908. október 29. MNL-OL-Z 720-249/289.

Két év alatt meg is jelent a tervezett 16 kötet, mely akkor tűnik igazán óriási teljesítménynek, ha összevetjük a párhuzamosan megkezdett Ambrus Zoltán életműsorozattal: Ambrus késedelmei miatt 1906-ban jelen meg az *Ambrus Zoltán munkái* első kötete és 1913-ban az utolsó. Rákosi Viktor nyolc könyve még 1903-ban kikerült a nyomdából,¹³ 1904-ben pedig a sorozatzáró nyolc munka is napvilágot látott.¹⁴

A kötetek anyagát, a lapokból összegyűjtött írások szerkesztett változatait és a korrektúrákat mindvégig pontosan kapta meg a kiadó – ellentétben az Ambrus Zoltán életműsorozattal. A szerző permanens sürgető levelei miatt nagy gyorsasággal folyt a munka. A rendszeres hírlapi publikálás miatt Rákosinak mindig volt tartalékban kézirat, s számos innovatív ötlettel állt elő, melyekkel a Révai Testvérek nem mindig tudott vagy akart lépést tartani. A sorozat esetében mindvégig a 200 íves üzleti tervhez ragaszkodtak, mely piaci tapasztalatokon alapult és nem a szerzői munka termékenységén. Számítottak volna ugyanakkor szerkesztőként is Rákosira olyan ismeretterjesztő céllal született művek vagy ifjúság számára írt szövegek esetében, amelyből hiány volt a piacon.

Révai emlékiratában említi *A mi hazánk* munkacímű, végül csupán tervben maradt kiadványsorozatot, mely az ország tájegységeit műalkotásokon és összegyűjtött szövegeken keresztül mutatta volna be, amely azonban nem valósult meg. A levéltári források között van az 1908-as munkaszerződés, melyből kiderül a koncepció is: a 12-15 kötetből álló sorozat

13 Ezek a megjelenés sorrendjében a következők: *Elnémult harangok*, *Galambos Pál naplója*, *Sipulusz humoros elbeszélései I.*, *Sipulusz humoreszkjei I.*, *Polgárháború – Falusi Hamlet*, *Kóborlások itthon és idegen földön*, *Sipulusz humoros elbeszélései II.*, *Sipulusz humoreszkjei II.*

14 1904-ben látott napvilágot a *Bujtogatók*, az *Elbeszélések és tárcák*, *Sipulusz humoros elbeszélései III.*, *Sipulusz humoreszkjei III.*, *Korhadtt fakeszesztek*, *A falu, meg a város*, *Humoros elbeszélések IV.*, *Emy és egyéb elbeszélések*.

a magyarság eredetét, markánsabb szereplőit, majd a szépirodalmi témává vált tájegységeinket, például a Balatont, az Alföldet, a Tiszát és egyéb folyóvizeinket, a Tátrát és a váraink történetét, valamint Budapestet tárgyalta volna. A koncepció annyira foglalkoztatta Rákosit, hogy borítótervekre is tett javaslatot, a kiadó vélhetően a színvonalas művészi ismeretterjesztés lehetőségét látta benne. Sajnos nincs adatunk az sorozat elmaradásának okaira, az azonban kitűnik a levelezésből, hogy Rákosi egészségi problémáiból is adódó passzivitásán múlt a dolog. 1908 körül más kiadóknál jelentek meg kisebb munkái, és lapokban is publikált. Hasonlóan érdekeltenek mutatkozott egy 1911-es mesegyűjtemény kiadásában való részvétel iránt is: visszautasításában a műfaj túlreprezentáltságára hivatkozott.¹⁵

Rákosi Viktor 1908 őszén – noha 1896-tól Hajdúnánás parlamenti képviselője és befutott, sikeres író – levélben jelentkezett a kiadónál, s betölthető állás után érdeklődött, sikertelenül. Két évvel később Mikszáth halálát követően – aki a Révai igazgatósági tanácsának tagja volt – új ajánlással áll elő:

Képzelted, micsoda megdöbbenést keltett ide lent is mindenütt Mikszáth váratlan halálhíre. Abból láttam, hogy a barátaim seregestül tódultak hozzám, s attól a perctől kezdve lefujtak minden kortesutat, beszédet, vacsorát. »Ha Máramaros megölte Mikszáthot, Hajdu

¹⁵ „Megkaptam a mesék tömegeit. Rettenetes! Ezek az emberek mindent feldolgoztak. Nekem a rókának már csak harmadik bőre maradt.” Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek, Budapest, 1911. május 18. OSZK Kt Fond 5/139. 43. Valójában a Franklin Társulat lapjaiban, többek között a *Jó Pajtás*ban is publikált, valószínűleg nem szeretett volna konkurens kiadványokban részt venni.

nem fogja megölni Rákosi Viktort«. Ezt mondták mindenfelé, igazán megható volt, hogy vigyáztok rám.

A Mikszáth gyászjelentésében olvastam, hogy igazgatósági tagotok volt. Kedves Móric, mikor ilyen üresedések betöltéséről szó van, gondolhatnál rám is, ma már nem igazán válogathattok az írók közt, mert nincsenek, az a csekély kvalifikáció, ami ehhez kell, talán bennem is meg van. (A részvényeket kivéve...)¹⁶

Révaiék nem éltek a lehetőséggel, mindazonáltal harmonikus maradt a munkakapcsolat. Rákosi 1909 őszén kereste meg a kiadót idegen nyelvű plagizálással kapcsolatos panaszával, melyben azonban minden segítő szándék ellenére az író nem tudott jogorvoslatot kapni. Egyik olvasója megküldött számára egy német nyelvű füzetet, amelyben az író *Polgárháború* című művének német nyelvű, szinte szó szerinti fordítását a plagizátor saját neve alatt adta ki. Rákosi levelében így jellemzi az esetet:

Ez a kalóz engem nem értesített, engedélyemet nem kérte és pénzt nem adott. A mit nekem juttat, annyit, hogy a sajátkezűleg írott előszóban kegyeskedik megemlíteni Sipuluszt. A címet és a neveket megváltoztatta, itt-ott egy kicsit föleresztette a dolgot valami német generál-safttal, se különben szó-rul-szóra az én regényem. De még ehhez az arcképét is oda-nyomtatja a címlapra.”¹⁷

A kiadó munkatársai azonban nem tudtak segíteni, mivel Magyarország nem volt tagja a berni egyezménynek, s a magyar jogrend szerint bármely mű egy évet követően fordítható

16 Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek. Budapest, 1910. június 4. OSZK Kt Fond 5/139. 21.

17 Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek. Budapest, 1909. jan. 4. OSZK Kt Fond 5/139. 9.

volt a szerző megkérdezése nélkül. Így azonban csak hírlapi polémiára bízhatták az ügyet.¹⁸ Révai megnevezi a plagizátor vezetéknevét is: Rónai. Úgy véljük, minden bizonnyal Rónai-Hirsch Árminról van szó, aki Mannheimben született, és népszerű novellista volt. Nem voltak ritkák az ilyen esetek sem Rákosi, sem kortársai esetében.

A konfliktus

A termékeny és jó munkakapcsolat azonban egy alkalommal szakítás-közelbe került, s csupán a további várható anyagi siker reménye mentette meg a nexust. A kiadóvezető humorán és intelligenciáján is múlt a nagyobb konfliktus elkerülése.

1910-ben újabb négy könyv megjelenéséről született egyezség változatlan feltételek mellett, s januárban megkezdődtek újabb négy kötet, a *Buzsáki királyság–Kiarendált urak*, az *Őszi termés*, a *Kis emberek világa* és a *Rejtett zugok* munkálatai. Az új megállapodás e négy kötetről szólt, de Rákosi leveleiben öt-hat új könyv elkészítéséről tesz említést, további tervei is voltak.

1910 karácsonya előtt azonban egy panaszlevelet küld Révai Mórnak, hogy az időben leadott kéziratai ellenére a karácsonyi könyvvásárra nem készültek el az alsorozat fentebb idézett darabjainak nyomdai példányai, noha minden számottevő író képviselte magát a piacon. Üzenetében olyan iróniába burkolt bántások olvashatók, mint a „Szerencséd, hogy nem vagyok elég egészséges ahhoz, hogy memoárokat írhassek”, s „visszafojtott dühhel üdvözöl” barátságtalan formulával zárja

¹⁸ RANSCHBURG Viktor, A szerzői jog nemzetközi védelmére alkotott Berni Egyezmény vonatkozásával Magyarországra (Budapest: Eggenberger, 1901).

üzenetét.¹⁹ A Révai hagyatékban fennmaradt levelezéséből látszik, hogy a vállalatnak nem is állt szándékában a kötetekkel előrukkolni az ünnep előtt.

A véleménykülönbségben mindenkinek igaza volt: a kiadó sikerrel forgalmazta a Jókai életműsorozat többedik utánnyomását, beindult a megkezdett Mikszáth jubileumi kiadás, a *Klasszikus regénytár* és az Ambrus életműsorozat darabjai is piacra kerültek. A legjelentősebb erőforrásaikat azonban a *Révai Nagy Lexikona* végső nyomdai előkészítése és reklámozása kötötte le, melynek első kötetei 1911-től jelentek meg. Nyilván mindezek lefoglalták a kapacitásokat²⁰ és csak konkurenciát jelentett volna – főként az Ambrus- és Mikszáth-kiadványok számára – az azonos olvasóbázisra számító négy kötet. Ekkoriban ajánlja fel a *Vasárnapi Újságban* folytatásokban közölt *A párisi gyűjtőkatokat* is a kiadónak,²¹ de az nem reflektál rá, a regény kötetben a lapot kiadó Franklin Társulatnál jelenik majd meg.

A feszült helyzet közepette Rákosi levelet ír Révai Mórnak: 1911. június 20-án a honorárium emelését kéri, s egyúttal a könyvek reklámozásával kapcsolatos elégedetlenségének is hangot ad. Összehasonlításként – mint sokszor levelezésükben – a Mikszáth életműsorozat sikeres kampányára hivatkozik. Panaszolja az általa megszerkesztett és időben átadott kötetek revíziójának lassúságát. Kritikáit ezúttal (is) Sipulusz modorában a humor köntösébe bújtatja. A kiadói fondban fennmaradt, talán legélesebb hangú levelét emlékezéseiben Révai Mór is idézi:

19 Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek. Budapest, 1910 november 29. OSZK Kt Fond 5/139. 29.

20 Az író levelében panaszodik a korrektúrák lassúságára, ami nyilván a munkatársak túlterheltségére utal. Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek, Budapest, 1910. július 3. OSZK Kt Fond 5/139. 23.

21 Uo.

Az én időmben a kiadók némi általános műveltséggel bírtak, úgy látszik, most ezen a téren is hanyatlás állott be. De annyit mégis megkivánhatunk Öntől a mostani szomorú időkben is, hogy legalább az Ember tragédiáját ösmerje. Vagy legalább az első képet olvassa el belőle. Ebben az első képben azt mondja a derék Lucifer, a kiváló könyvkiadó: Nem adhatok mást, csak mi lényegem. Önnek, uram, mint kiadónak, lényege a honorárium, hát akkor miért hallgat erről legutóbbi Betsesében [értsd: becses levelében]?

Már szeptemberben esedékes volt kétezer korona, most már októbert irunk és én attól félek, hogy uraságod Fiumében horgonyzó jachtján Monte-Carlói birtokára utazik. Azért bátor vagyok önt csülökre szólítani, arra a csülökre, melynek csontját mindig én eszem meg.²²

Rákosi előlegkéresei mindig teljesültek, az összegeket – általában 2.000 koronát – rendre meg is kapta, igaz, a szerződésben rögzített feladatokat mindig időre teljesítette. Váltó nem maradt fenn a hagyatékban.

A kiadói munka látszólag gördülékenyen folyt tovább nagyobb konfliktus nélkül. Révai nem emelt a honoráriumon, de küldte az előlegeket. Nem emelte a kiadott kötetek számát, terjedelmét sem. Ebben a látszólag nyugodt pillanatban Rákosi lapjában, a Budapesti Hírlapban közölte *Küzdelem egy szebb jövőért* című, Révai Mór személyét fókuszba állító tárcáját, mégpedig a címlapon. A humoreszk szövege ezúttal átlépte a kiadóvezető toleranciaküszöbét. Érdemes hosszabban idézni

²² Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek, Budapest, 1910.október 10. OSZK Kt Fond 5/139. 25 és 26.

ebből az elfeledett írásból, mely metaforikus kapcsolata a kiadó-szerző viszonyinak az írók szemszögéből:

Nem tudnám hamarjában eldönteni, hogy az író és a kiadó valjon jó barátok-e, vagy pedig természetes ellenségek. Egymáshoz való viszonyuk csupa ellentétből van összerakva. A kiadónak van pénze, az írónak nincs. Az író mindig több pénzt akar kapni, a kiadó mindig kevesebb pénzt akar adni. E mellett külön isteneket imádnak. Az író istenét úgy hívják, hogy Előleg, akit a kiadó gyűlöl. A kiadó istenét úgy hívják, hogy Pontosság, akit viszont az író utál, szíve mélyéből. A kiadónak az a beteges rögeszméje, hogy az előleget le kell dolgozni, míg az író ezt a felfogást egy nevetséges előítéletnek tartja... gondolhatják, hogy milyen ádázul támadtunk egymásra a kiadómmal, mikor azt az indítványt tettem neki, hogy összegyűjtött munkáim újabb négy kötetnek emeljük fel a honoráriumát. Megjegyzem, hogy ez az én földadóm, akit e javaslattal ledöftem, nem más, mint a szelidlelkűséget szimuláló Révai Mór [...] Szinte megijedtem tőle, mikor fent említett kijelentéssel először kirukkoltam, olyan kifejezés jelent meg az arcán.

Rám szegezett tekintete hosszú hegyes tőrként villant meg ifjú szemében és jó ideig egy szót sem felelt.

Notabene ez a jelenet Révai Mór villájában történt, mely a Gellért-hegy déli oldalán fekszik. Gyönyörű kis villa, Kaligula római császár megirigyelhetné. Kertjében csak azért nem virulnak narancs- és citromligetek, mert annak idején barackfákkal ültették tele. Az épület büszkén dacol minden viharral, mert téglái az én agy-

velőmmel és véremmel vannak összeraggatva. Istálló-
jában automobil pöfög, amit különben nem irigylek
tőle, mert így alkalmam nyílik a gyerekeimnek büszkén
mutatni az utcán, hogy íme, nézzétek, itt robot Révai
Mór az én Összegyűjtött Munkáimon. Miközben én ma-
gam talán görcsösen szorongatom a villamosvasút
szakaszjegyét, (azért mondom talán, mert szabadje-
gyem van).²³

A humoreszk amellett, hogy a honorárium miatti harcot állítja
fókuszba, végül azzal a tapasztalással zárul, hogy miért is fi-
zetne többet a kiadó, ha a saját ablakából kidobált könyvek
sem kellene senkinek. A források ismeretében nemcsak in-
dokolatlanoknak, de hitelrontónak is tűnik a szöveg.

Révai nem hagyta felelet nélkül a tárcát: egy respektáló,
Rákosit a legnagyobb élő humoristának nevező levelében
utasította vissza a vádakát, nem mellesleg felsorolta a nem
teljesített kiadói ötleteket, a honismereti sorozatot és azt
az el nem készült mesegyűjteményt, amely Révaiék szívügye
volt. A kiadóvezető felesége, Györgyei Irén, Rákosi modorá-
ban és műfajában válaszolt: fiktív levelet küldött a tárcában
véres fenevadnak nevezett kutyája, Bobby nevében Rákosi
Viktornak:

Kedves Sipulusz Bácsi!

Nagyon köszönöm k. megemlékezését rólam is, utolsó
tárcájában. Pedig hát személyesen nem is ismerjük egy-
mást. Én, hirből persze, már régen ismerem Önt, való-
színűleg Ön is így van velem. Nem szerénytelenség
mondatja ezt velem. Engem nagyon sokan ismernek,

23 RÁKOSI Viktor, „Küzdelem egy szebb jövőért”, *Budapesti Hírlap*, 1911. máj. 7., 1–2.

szeretnek, s bizony az irodalomban sem ma szerepelek először. Már novellában is előfordultam. Ugy bizony. Ha az íróbácsik eljöttek ide látogatóba az uracskámékhöz, annyira megkedveltek engem, hogy féléjszakákon az ölükben tartottak, s azután, ha kutyáról irtak, az már csak Bobby lehetett.

Igaz viszont, hogy humorista csak most irt rólam először. No de meg is látszik! Meg kell jegyeznem, hogy én egy viládjárt, sokat utazott és látott, tapasztalt, – s amint sokszor hallom, hogy mondják – nagyon intelligens kis kutya vagyok. Akárhányszor mondják az asszonykámnak, hogy cirkuszban is fölléphetnék, úgy mint pl. a Reinhardt bácsiék! Pedig én még csak németül sem tudok, mert születésre angol, nevelésre nézve magyar vagyok, s már most csak magyarul értek.

De bevallom őszintén (mert azok, akik már tudnak valamit, nem restellik bevallani azt, amit még nem tudnak), hogy fogalmam sem volt arról, mi az egy humorista.

Most már az asszonyka megmagyarázta, s így inkább kezdem megérteni a bácsi tárcájában előforduló, eddig előttem homályos dolgokat. [...]

De ugy-e Sipulusz bácsi, most már tudom, mi a humorista? Egy olyan íróbácsi, aki mindannak a fordítottját írja meg, amit az életben lát.²⁴

A Révainé levélének szövege – mely sajnos csak Révai Mór közlésében maradt fenn – cáfolni igyekszik a tárca állításait, a kiadóvezető gazdagságát, a garázsban várakozó autómobilt, ehelyett egy hajszolt, rengeteget dolgozó vezető és

²⁴ RÉVAI, *Írók, könyvek...*, 2:297.

a festést is saját maga által végző, villamoson közlekedő feleség felmutatásával ellenpontozza a humoreszkben megfogalmazottakat.

A valóság az, hogy Révai Mór János a gellérthegyi, a mai Kelenhegyi és Minerva utca sarkán álló, Vidor Emil szecessziós tervei alapján építtetett igencsak reprezentatív villája épp az ellenkezőt sugallta. Az egykori Gyopár utca 2-es és Kelenhegyi út 21-es címen található villa prominens vendégei miatt a figyelem középpontjában is állt.²⁵ A házatvóra a tulajdonosok egy, az élclapok illusztrációi stílusában készített meghívót küldtek el barátaiknak, mely az épülethez való eljutás lehetőségeiről tájékoztatott.²⁶

Rákosi Viktor humoros tónusban folytatott replikája már a kényszeredettség nyomait hordozza:

Kedves Bobby!

Kis hamis, maga olyan módon akar bejutni az irodalomtörténetbe, vagy legalább is a Révai-Lexikonba, hogy Sipulusszal irodalmi levelezésbe bocsátkozik. Nagy peckje, vagyis pekkje, Rákosi Jenő szerint, hogy én nem vagyok Wlassics Gyula, s leveleim, még ha megíródnak is, igen rövidek szoktak lenni. Most is csak azért írok, hogy egy nagy szivességre kérjem. Én ugyanis elhatároztam, hogy a kutyaregényemben Hektor nevét Bobbyra magyarosítom, mert ez szebben hangzik, címül pedig azt adom, hogy Bobby és Csiba.

25 A villát 1917-ben adta el Lukács György apjának, a bankár Lukács Józsefnek oly módon, hogy az eredeti telek felét megtartotta, s oda építtetett házban élt élete végéig. Az első villaépület a második világháborúban elpusztult, míg Révai második villája ma is áll. Vö.: SZUHAY Barbara, *Mesélő házak* (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2022).

26 A meghívón Révai a Ferenc József-híd felől az épülethez vezető úton áll kezében Jókai Mór büsztségével, mellette felesége és Bobby kutya, mögöttük a villa.

Arra kérem tehát magát, kedves Bobby, hogy vegye elő regényemet, s ahol Hektort lát, oda írjon bele mindevné Bobby-t. A legvégén aztán előjön egy új kutya, akinek Bobby a neve, ezt meg változtassa át Hektorra. Remélem, nem nagy munka, s a reklámért, amelyet magának csinállok, kapok egy Bobby-szobrot.²⁷

Rákosi az eredetileg *Hektor és Csiba* címmel, 1911 elején írt ifjúsági regényét *Bobby és Csibára* változtatja – vélhetően a polémia lezárásaként. Az életműsorozat ugyanakkor megszakadt a második szerződésben rögzített négy munkát követően, s nem születik újabb pótszerződés, s a *Bobby és Csiba. Két kutya története* is sorozaton kívül jelent meg 1912-ben a kiadónál. Megkockáztatható ugyanakkor az a feltételezés, hogy Rákosi cikke nemcsak a válaszlevelet inspirálta, hanem közvetetten a Révainé álnéven írt munkáit is. Révainé fiktív, irodalmi levelének modorában 1918-ban publikálta Andor Mária álnéven *Bébike memoárjai. Egy kis kutya önéletrajza* című regényét a Révai Testvéreknél, mely éppúgy, mint a levélben, a kutya narrációján keresztül kommentálta a körülötte zajló eseményeket, ezúttal gazdái életét a háború éveiben. A szövegben megjelenő epizódok nagyban alludálnak Révaiék ekkori életeseményeire: a külföldi gyógykezelések, a háború közepette tapasztalt nehézségek, a szállodai élet leírása és a házaspár élete párhuzamba állítható.²⁸

A sérelmezett tárca ellenére 1911 októberében a kiadó felkereste Rákosit, hogy szerényebb ünnepség keretében megtarthassák írói jubileumát. Rákosi ismét ironikus levélben hárítja el Révai Mór javaslatát:

27 Idézi: RÉVAI, *Írók, könyvek...*, 2:298.

28 Vö.: RÉVAI MÓR Jánosné, *Naplójegyzetek 1918–1919* (Budapest: Szépművészeti Múzeum, 2020).

Ha te, az irodalmi jubileumok nagymestere sem tudsz egyebet egy vacsoránál, akkor igazán jó éjszakát, Ocskay brigadéros, le kell mondani minden jubileumról. Kedves Barátom, én nagyon köszönöm a hozzám való jószágtokat, de nem megyek bele ebbe a tervbe. Ha az ember elég nagy és ha a körülmények kedveznek, akkor érdemes egy olyan dolgot csinálni, mint Jókaié és Mikszáthé volt. Az ilyen inkább baráti mint irodalmi jellegű vacsorák is nagyon jól esnek a Sturm und Drang korszakában, amikor az ember előre tör, akadályokkal és ellenségekkel küzd. De mikor harminc évi munkásság után az ember megint csak ezt kapja, ezzel nem ér el egyebet, mint hogy irigyei és ellenségei azt mondják: »Sipulusz barátai erőlködnek«, meg azt, hogy ime egy befuccsolt jubileum.²⁹

A humorba bújtatott gúny ezúttal maró: a kiadóvezető az általa büszkeséggel emlegetett Jókai- és Mikszáth-jubileumok fő szervezőjére irányul a szarkazmus. Rákosi minden bizonynyal nem az ünneplés volumene miatt visszakozik, hiszen Hajdúnánáson, képviselőkerületének központjában kettős, de szerény jubileummal – a tiz éve képviselő Rákosit egyszerre laudálták az íróval, akinek első kötete 25 éve jelent meg³⁰ – ünnepelték. A háritás voltaképpen a művei marketingjével örökké elégedetlen Rákositól különös gesztus. Mindezek alapján levonható a következtetés: megjelentek az első törésvonalak a kapcsolattörténetben.

29 Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek, Budapest, 1911. október 23. OSZK Kt Fond 5/139. 46.

30 „Rákosi Viktor jubileuma”, *Vasárnapi Ujság* 58, 42. sz. (1911): 840.

A második konfliktus

A másik töréspont háttérében egy 1911 nyarán kezdődő konfliktus állhatott, mely műveinek a Tolnai Világlapja által közzétett másodközlések miatt alakulhatott ki.

Az 1900-ban megkötött (életmű)szerződés szerint a kötet-megjelenések előtt csupán egyszer jelentethette meg az írásait a szerző. Leggyakrabban ez a Budapesti Hirlapban, a Vasárnapi Újságban vagy a Jó Pajtásban történt. Rákosi – íróársaihoz hasonlóan – azonban átadta elbeszéléseit a főként másodközlésekkel dolgozó népszerű képes hetilap, a *Tolnai Világlapja* számára is. Révaiék észrevették ezt, és levélben megtiltották a többedközléseket. Rákosi argumentációja szerint az 1909-ben a *Magyar Könyvtárban* közzétett, tehát a Révainak nem kellő kéziratokból juttatott Tolnaiéknak. A Révai Testvérek fennmaradt iratanyagában olvasható levelekben egészen 1914-ig visszatérő motívum a *Tolnai Világlapjában* való megjelenés, ahol saját néven és Sipiluszként is rendszeresen publikált. A kiadó kitarató számonkérései, s a perrel való fenyegetésére replikaként írt Rákosi-levél indulatos:

Beteg vagyok és még te is folyton macerálsz a Tolnai Világlapjával, pedig az egy oly jelentéktelen dolog, hogy egy ilyen előkelő részvénytársaságnak észre sem kellene venni. Senki sem fogja neked elhinni, hogy árt a részvénytársaság érdekeinek, ha a Világlap havonként egyszer tárcáimat közli. Sőt használ az író nevének, ha egy elterjedt lapban forgalomban van...³¹

31 Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek, Budapest, 1914. március 16. OSZK Kt Fond 5/139. 65.

A továbbiakból az is kiderül, hogy a Tolnaiéktól kapott előlegek visszafizetése is problémát jelentene az akkor már beteg író számára. Rákosi végső érve: ha lenne saját lapja a kiadónak, nem kényszerülne más folyóiratban is publikálni.

A háború alatt a munkakapcsolat az író hosszú betegsége és a konfliktusok ellenére mégis stabil, de távolságtartó maradt. Révaiék engedték máshol megjelenni a nekik nem kellő szövegeket, s a háborús anyagihiány ellenére, ami minden könyvkiadót egyformán sújtott, még két munkát, a *Don Karaszkrét* és *Új fakereszteket* 1917-ben közrebocsátottak.

1920-ban egy ifjúság számára írt kötetéről tárgyalt a meg-szorult író ötezer korona előleg fejében, melynek közzétételére a gazdasági helyzet és Rákosi betegsége miatt vonakodva vállalkozott a kiadó.³² Az író 1923-ban bekövetkezett halála előtt, 1922-ben végül megjelentette a *Magyar Íliászt* – természetesen sorozaton kívül. Nagyjából éppen ennyi munkát engedett át a Révai Testvérek 1914-et követően más kiadóknak, olyanokat, amelyeket sosem kívántak megjelentetni, illetve a korábbiak újrakiadását is támogatták.³³

A *Magyar Íliász* szerződése körül ismét nézeteltérés támadt: Rákosi megtagadja az egyezség aláírását, és a kontraktus felbontását kéri, mert Révaiék nem a kinyomtatott, hanem az

32 Vö.: „A 20 évi szoros kapcsolat ellenére, mely bennünket összefűz, én nem érek a T. társaságnak annyit, hogy ötezer koronát, melyet kérek, minden szó és kikötés nélkül nekem megadjon, szóval nekem a T. Társaságnál nincs ötezer koronára rugó anyagi és erkölcsi hitelem. Az a kikötés pedig, hogy én előbb szerezzem meg ifjúsági munkáim mai kiadótól a szerződéseket és esetleg a jogot, a mai viszonyok között egyenesen humoros, mert még ennek a végére járok, akár éhen is halhatok és meg is fagyhatok a familiámmal együtt.

Hát ez újévi ajándéknak elég keserű falat, de hát megpróbálom a többi keserű falattal együtt ezt is lenyelni. Még csak ennyit: az íróasztalom fiókjában van két kötet elbeszélés és tárca, ez maga elég fedezet volna az ötezer koronára, ha például váratlanul el találnék hunyini. Budapest, 1920. január 4.” MNL-OL-2 720-249/289.

33 Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek, Budapest, 1917. október 10. OSZK Kt Fond 5/139. 71.

eladott példányok után kívánnak fizetni.³⁴ Úgy érzi, bizalmatlan, igazságtalan és szűkmarkú vele a kiadó. Ezúttal Révaiék engednek: utolsó gesztusként igazodnak Rákosi kívánságához.

Az író halálával új fejezet kezdődik majd az örökösök, azok jogi képviselője és a kiadó között, elvezetve a végleges szakításhoz. De ez már egy másik tanulmány témája lehetne.

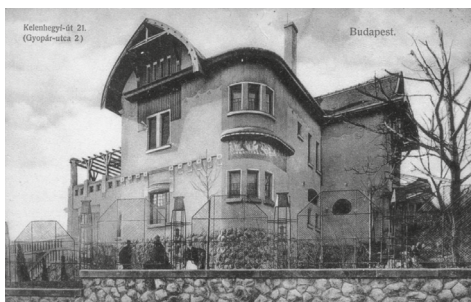
Zárásként Rákosi Viktornak azt a levelét idézem, amelyben az *Írók, könyvek, kiadók* megjelenésére reflektálva jellemzi a Révaihoz fűződő tiszteletteljes, de féltékenységtől sem mentes viszonyát:

Nem a taplószívű részvénytársulati igazgatóhoz intézem ezt a levelet, hanem a megértő jóbaráthoz és okos emberhez. Mert okos ember vagy, azt tagadni nem lehet. Nem én mondom ezt, hanem öcsém, Beöthy László direktor, aki nálam járván a legnagyobb elragadtatással nyilatkozott az írókról írott könyveidről, melyeket egyhuzamban nagy élvezettel olvasott végig. Hát hogy van, ki az írókat elutasítsa és kiadó létére sojhase adjon ki semmit, ez már magában véve hallatlan dolog. Ugyanez a kiadó azonban megszegvén ki nem adási elvét, saját magának könyveit adja ki. Abszurdum. És ami még tetézi a dolgot, az, hogy nem átallja jó könyveket írni, ami egyenesen piszkos konkurencia.³⁵

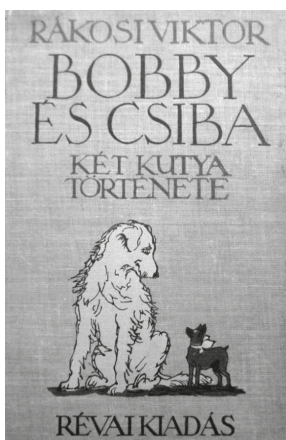
34 „Ilyen körülmények közt arra kérem az igazgatóságot, hogy legyenek szívesek a harmadik kötetem kéziratát visszaküldeni, és térjünk vissza arra az eszmére, amelyet egy régi levelükben megpenditettek, hogy bontsuk fel a közöttünk fennálló szerződést és váljunk el barátságosan. Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek, Budapest, 1922. szeptember 3.” OSZK Kt Fond 5/139. 93.

35 Rákosi Viktor – Révai Testvéreknek, Budapest, 1920. augusztus 10. OSZK Kt Fond 5/139. 75

Képmelléklet

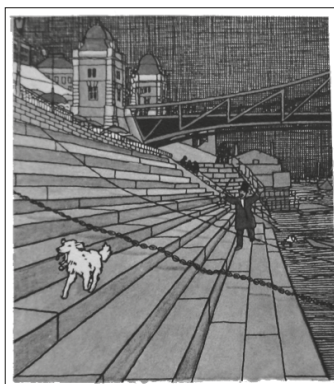
↑ 1. Révai Mór egykori villája a Kelenhegyi úton

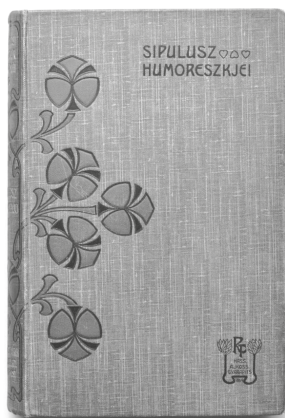
↑ 3. Rákosi Viktor: *Bobby és Csiba*

↑ 2. Humoros, útbaigazító rajz a villáról és tulajdonosairól

→ 7. Zádor István illusztrációja a *Bobby és Csiba* kötethez.

↑ 4. A *Sipulusz humoreszkjei*
Révai-féle kiadása

↓ 5. Révai Mór János

↑ 6. Rákosi Viktor

„Üzletes sajtó” és írói szabadság¹

/

RÁKAI ORSOLYA

A 20. század elejének nagy lap- és kiadói konszernjei azt a profitot, amellyel versenyképességüket erősíteni tudták és az irodalom számára is előnyös pozícióikat fenn tudták tartani, egyéb bevételi forrásaik mellett sok esetben gazdasági információk „médiamanipulációjával” szereztek. E speciális forrást az biztosította, hogy bankokkal kötött megállapodások mentén közöltek vagy nem közöltek (illetve körítettek) bizonyos információkat, amiből a bank számára olyan nyereség keletkezett, melyből a kérdéses lap, lapkonszern is részesült.²

1 A tanulmány az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

2 Ld. pl.: LENGYEL Géza, *Magyar újságmágnások* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 6.; VÁSÁRHELYI Miklós, „Az Est-lapok”, in VÁSÁRHELYI Miklós, *A bilincsebe vert beszéd*, szerk. MURÁNYI Gábor 79–99 (Budapest: Irodalom Kft., 2002), 87. „Ebben az időben ugyanis bevett szokás volt, hogy bankok, vállalatok, cégek általánosan részesítették a sajtót. Ez érvényes volt az egész polgári sajtóra. A juttatás nagysága függött az egyes lapok elterjedtségétől, tehát határfokától, az újságnak a finanszírozóhoz fűződő kötelekétől, a szolgáltatás mértékétől (hirdetés, reklám, évi mérleg), de nem utolsósorban múltott a kapcsolatot ápoló szerkesztő (rendszerint a közgazdasági rovatvezető) leleményességén. Az érdek kölcsönös volt, a függés kétoldalú. A sajtónak szüksége volt a tőke támogatására,

A korabeli hazai kapitalizmus ugyanolyan módon kezelte fontos gazdasági tényezőként az információt és az információ terjesztését, ahogy az a későbbiek során (és ma is) jellemző. Ez a tömegmédiá és a gazdaság társadalmi rendszereit az információ gazdasági „fordítása” segítségével összekötő viszony az, amely – többek közt – a modern irodalom autonóm/heteronóm működését is lehetővé teszi, s ezzel megalapozza az autonóm, plurális poétikai rendszerek iránt elkötelezett irodalom máig érvényes esztétikai kánonját. Ez a modern irodalom ugyanígy elkötelezett az újszerűség felé: az egyedi, a hiteles, az új éppúgy értékmérő (csak éppen a kritikai-esztétikai leírásban), mint az információ, a hírérték a tömegmédiá rendszerében, s úgy tűnik, a kettő különös módon együtt is mozog. Amennyiben pedig ez az együttmozgás valami ok miatt nem lehetséges, az irodalom heteronóm pólusának értékelése és funkciója csorbát szenved – ez viszont az autonóm irodalmi működést nehezíti meg vagy teszi egyenest lehetetlenné és az állami-politikai beavatkozástól, „eltartói viszonytól” függővé. Dolgozatomban néhány példa segítségével azt vizsgálom, hogyan működött az információ e „gazdasági fordítása” a 20. század elejének hazai sajtómágnásai esetében.

de a magánvállalkozásnak is fontos volt, hogy minél szélesebb teret nyerjen a tömegkommunikáció akkor egyetlen eszközünek, a sajtónak a hasábjain. Az érdekek kölcsönösségével párosultak a feszültségek, ellentétek, mivel a jelentősebb – s ezért a hirdetőik szemszögéből is legértékesebb – lapok természetesen anyagi függetlenedésre, önállóságra törekedtek. A hitelintézetek, nagyvállalatok igyekeztek viszont minél szorosabban magukhoz kötni a gazdasági és politikai nagyhatalommá nőtt sajtót.” [http://www.kka.hu/_soros/kiadvany.nsf/0/4d788d2587d-2c51ac1256ecf002801fd?OpenDocument#A2%20EST-LAPOR%20\(1920-1934\)](http://www.kka.hu/_soros/kiadvany.nsf/0/4d788d2587d-2c51ac1256ecf002801fd?OpenDocument#A2%20EST-LAPOR%20(1920-1934))

Autonómia és heteronómia

Már a kortársi leírások is az irodalmi modernség talán legfontosabb jellemvonásaként emelték ki a művészi, illetve esztétikai autonómia kérdését. Az, hogy az író, illetve költő bármit csinálhat, csak csinálja jól (hogy Ignótus híres, szállóigévé vált mondatát parafrázeáljuk), a művészi szabadság és alkotói önelvűség egyidejű érvényességének egyik legalapvetőbb ismérve, jelentős mérföldköve annak a folyamatnak, melynek során az irodalom sajátos, összetett társadalmi kommunikációs térként-gyakorlatként különül el a társadalmi modernizálódás folyamán. E térnek fontos sajátossága, hogy rendszerű: nem pusztán az alkotás, de a befogadás folyamatait is egy összefüggő struktúraként írja le. Laikus és professzionális befogadás különböző szerepű változatai jönnek létre, melyeket intézményes szerepek, professzionális szervezeti keretek rendeznek el, s melyek az irodalmi működést (az alkotás-befogadás kommunikációs dinamikáját) közvetlenül képesek a társadalom egyéb funkciós rendszereivel kapcsolatba hozni anélkül, hogy ez az irodalom saját, önelvű-öntörvényű működésmódját veszélyeztetné. A gazdaság, a politika, a vallás vagy az oktatás egyaránt megalkotja a maga kölcsönösen kompromisszumos kapcsolatrendszerét a művészet, ezen belül az irodalom rendszerével, s e kapcsolatok minden résztvevő fél számára eredményeznek nyereséget, amennyiben a rendszerek funkcionális elkülönültsége fenn tud maradni. E rendszerközi kapcsolatok nélkül a modern, szerepkörök szerint elkülönülő társadalom működése sem volna lehetséges: mivel az egyes társadalmi szerepeket különböző rendszerek valósítják meg (mint például a gazdaság, a politika, a jog, a művészet,

az oktatás vagy a tömegmédiá), önmagában egyik sem lehet elegendő – egyik részrendszer sem tudja pótolni a többit. Hiába működik, mondjuk, úgymond „csúcsra járattva” a vallás rendszere egy modern, teokratikus, fundamentalista társadalomban, az nem tudja helyettesíteni a gazdaság, az oktatás vagy az orvoslás modern rendszereit, ahogy a diktatórikus kommunista rendszerekben sem működtethette megfelelően a politika túlterjeszkedő részrendszere a tudomány, a gazdaság vagy a tömegmédiá rendszereit. Egymás szerepeit nem tölthetik be, és mindegyikük egyidejű, de elkülönült működésére szükség van a modern, igen komplex, törekeny, úgynevezett hiperkontingens társadalomnak az egyensúlyához.

Ha például az irodalom vállalja fel egy adott műalkotásban politikai kérdések tárgyalását, de ezt művészi eszközökkel, az irodalom autonómiájának fenntartásával (tehát nem közvetlen politikai aktivitásként) teszi (mint például Ady vagy József Attila számos versében), az ebben a speciális köztes térben zajlik, pontosabban az irodalom használ a művészet médiumaiként politikai témákat, jelenségeket, művészi formát hozva létre. Ha viszont a politika írja elő az irodalomnak direkt politikai programok „megverselését”, politikai hatáskeltés és szerepvállalás céljából, az már nem tekinthető önelvű művészi tevékenységnek: itt formaként nem művészi alkotás, hanem politikai kommunikáció születik. Ugyanígy, ha egy műalkotás népszerű lesz és gazdasági hasznot hajt, attól még releváns és megítélhető marad a művészet rendszere számára, legfeljebb kevesebbre taksálják (Foucault kifejezésével élve diskurzushoz tartozó, azaz diskurzív értelemben vett „igaz” helyen marad), de ha a művészet bizonyos eszközeinek direkt gazdasági céllal történő felhasználásáról van szó (például reklámfilmek, reklámversek, márkalétrehozó illetve -erősítő elbeszélések,

történetek esetében), akkor a művészet gazdasági tevékenységgé válik.

E nagyon leegyszerűsítve bemutatott rendszerelméleti megközelítéshez sokban hasonló az, ahogy Pierre Bourdieu írja le a művészeti mező működését. Mint ismeretes, a társadalmi mezők meghatározásának fontos eleme, hogy e mezők autonómak ugyan, ám egyszerismind kapcsolódnak is egymáshoz, és e kapcsolódások nélkül működésképtelenek. Bourdieu alapvetően a kapitalista gazdaság önleírását használja a mezők közti *lingua franca*-ként: a különböző tőkefajták mozgása, folyamatos áramlása, termelése és elosztása adja a mezők működésének hajtóerejét. A tőkefajták konverzióját a mezők sajátos szerkezete teszi lehetővé – ahogy minden mező, úgy a kulturális termelési mező is egy autonóm és egy heteronóm szektorból, pólusból, működésmódból áll össze. Az autonóm szektorban a mező a saját logikája szerint osztja el a tőkét (a művészet esetében például a professzionális leírások által meghatározott művészi értékfogalmak teljesülése mentén), a heteronóm szektor viszont ki van téve a gazdasági mező interpenetrációjának.³ Ez azt is jelenti, hogy egyrészt a sikeresség fokmérője a két póluson igen eltérő: az autonóm művészi értékek mentén való siker lehet gazdaságilag kudarc, a gazdaságilag sikeres alkotás ítéltethetik esztétikailag, kritikai szempontból értéktelennek, de természetesen átfedés is lehetséges a kettő közt. Továbbá a két pólus más és más szempontból ugyan, de önmagában nem tud teljes lenni. Az autonóm pólus ugyanis nem önfinanszírozó, nem tudja megteremteni működésének, összetett intézményrendszerének az anyagi feltételeit, a heteronóm pólus viszont

3 Vö. mindenekelőtt: Pierre BOURDIEU, *La distinction: critique sociale du jugement* (Paris: Minuit, 1979); Pierre BOURDIEU, *The Field of Cultural Production* (Cambridge: Polity, 1993); Pierre BOURDIEU, *Les règles de l'art: Genèse et structure du champ littéraire* (Paris: Éditions du Seuil, 1992).

nem adhatja meg az intézményes-diskurzív relevanciát, a „felszentelést” az adott szerzőnek vagy műnek.

Mindezt tovább bonyolítja, hogy a játéktérnek nem e két mező a kizárólagos szereplője, legalább ilyen fontos szerepet játszik a politikai mezőnek (a legitim hatalomgyakorlásnak) legfontosabb szervezete, az állam is. Az állam az, ami egyfajta konszenzuális kívülálló szereplőként, a Shakespeare-darabok Hercegének módján kvázi-semleges köztes térben képes a modernségben mind a finanszírozás, mind a felszentelés aktusait végrehajtani bizonyos esetekben.⁴

Természetesen mivel az állam hatalmi szervezet – a szervezet kifejezést rendszerelméleti értelemben értve⁵ – e tér valójában soha nem semleges (ezért a „kvázi” előtag). A politikai felülkódolás soha nem zárható ki teljesen sem a források elosztásának, sem az elismerésnek a kérdésében, ám a politikai intervenció foka nagyon különböző lehet. Nincs mód itt végigkövetni e változásokat a 20. század és az ezredforduló során a jelenkorig, ám azt fontos kiemelni, hogy elvileg az interpenetrációk – úgy a gazdasági, mint a politikai – nem szükségszerűen kell, hogy teljes bekebelezéssel végződjenek. Ehhez azonban, még mindig rendszerelméleti fogalmakkal élve, a rendszerek szervezeti és interakciós szintjeinek adekvát (együtt)működésére van szükség, amit számtalan tényező tud nehezíteni. Dolgozatom második részében emellett érvelek majd, hogy a maga korában is sokat kárhoztatott „üzletes

4 E hosszú és bonyolult folyamat útját a feudális abszolutizmustól a modernség felé legnagyobb hatással Alain Viala immár klasszikusnak számító munkája követi végig, ld.: VIALA, *La naissance de l'écrivain* (különös tekintettel a 'cursus honorum' jelenségének szentelt részekre). A magyar irodalom viszonylatában korábban magam is foglalkoztam e kérdéssel, ld.: RÁKAI Orsolya, „A magyar nyelv ünnepe? Tiszteletadás a magyar literatúrának – a Marczibányi-jutalom első két kiosztása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 5–6. sz. (1998): 708–728.

5 A fogalomhasználat alapja a Niklas Luhmann-féle társadalmi rendszerelmélet. Vö.: Niklas LUHMANN, *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984).

sajtó” modellje a 20. század elején éppen ilyen komplex, törékeny együttműködés fontos része volt.⁶ Esetében a művészi mező autonóm pólusának kiemelkedő, a magyar irodalmi modernség szempontjából azóta is meghatározó, kanonikus eredményeihez e mező heteronóm pólusának speciális hozzájárulása elengedhetetlen volt. S amikor e törékeny kapcsolatrendszer áldozatául esett a nyílt politikai intervencióknak (az állam szerepvállalása pedig ennek megfelelően túlzottan megnőtt és torzult), annak az autonóm pólus működése is tartós kárát látta.

Az autonómiaigény mindemellett a modernizálódó-elkülönülő irodalom önleírásaként is fontos határkijelölő szerepet töltött be. A kialakuló magas irodalom/tömegirodalom különbségtétel a 19. század közepe táján olyan korábbi, hasonló szerepet játszó, de azzal mégsem azonos elkülönítések helyébe lép, mint a magasztos-transzcendens/világi, az udvari/népi (paraszti). Többek közt a gazdaság átalakuló jellege és szerepe miatt ennek az újfajta különbségtételnek központi elemévé válik az egyediség, a megismételhetetlenség, az újszerűség kritériuma. A magas irodalom nem sokszorosítható, nem másolható, nem lehet utánozni.⁷ Nem csupán azért, mert ilyen alkotás csak megfelelő képességek (zsenialitás) és művészi diszpozíció (ihlet, művészi elragadtatás) birtokában hozható létre, hanem azért is, mert ezt a kialakuló, pontosabban intézményesülő irodalmi diskurzív formák szabályozzák és szankcionálják is. A kritikai értékességnek fontos eleme lesz az

6 Lengyel Géza idézi fel és teszi elemzés tárgyává a korabeli kifejezést: LENGYEL, *Magyar újságmágnások*, 6.

7 Nem kerülhető el, hogy utaljunk itt Walter Benjaminra, aki szintén a műalkotás egyediségének strukturális jelentőségét igyekezett megragadni, WALTER BENJAMIN, „A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában”, ford. BARLAY László, in WALTER BENJAMIN, *Kommentár és prófécia* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1969), 301-334.

újszerűség, a művészi stílusnak az egyediség, a jog pedig kodifikálja a szerzői tulajdon és a plágium fogalmait. Ezzel szemben a tömegirodalom a kritikai és strukturális értelemben sem kiváló (nem nagyszerű, illetve nem megkülönböztethetetlenül egyedi) alkotások terepe, célja sem az idegen, ismeretlen, kimondhatatlan felé vezető egyedi utak megnyitása, hanem a pusztán időtöltés, szórakozás, ahol a befogadó jobban szeret az ismerttel, de legalábbis a csak mérsékelten ismeretlennel találkozni. Egyedi a tömegessel szemben, bátorság, veszély a komfortzónával szemben, felfedezés a megszokottsággal szemben. Ez a polarizálódás a 19. század végére, illetve nálunk Magyarországon inkább a 20. század elejére élesen elváló, egyben hierarchikusan elrendeződő szegmenseket hoz létre, ahol a pénzért írás, a „gyárilag termelés”⁸ a művészi értéket kizáró, de legalábbis veszélyeztető tényező, s ahol a kulturális hatalom szinte teljesen elválnak az államtól vagy a piactól.⁹ Ez az, amit Bourdieu a művészi mező autonómiájának csúcspontjaként ír le és lényegében ezt ünnepli Flaubert munkásságában.

Az autonómiaigény nyilvánításához használt fogalmak azonban érdekes helyzetbe hozták a magas irodalmat, azaz a mező Bourdieu-féle autonóm pólusát. Az újszerűség, s ezzel az elavulás, illetve az egyediség kritériuma, amit mindig újra ki kell nyilvánítani, kritikailag meg kell védeni, mindig új határokkal felmutatni érvényességét, egy másik elkülönülő társadalmi rendszer önmeghatározása szempontjából is alapvető

8 Vö.: KERESZTÚRSZKI Ida, „... de azért nem írok gyárilag...»: A folytatásos regényközlés megjelenése a kultúrtermékek 19. századi magyar piacán”, in *klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAIKO Pál és LABADI Gergely, 171–194 (Szeged: Tisztatáj Alapítvány, 2003).

9 BOURDIEU, *Les règles de l'art...*, 156. Ld. erről John R. W. Speller elemzését: John R. W. SPELLER, *Bourdieu and Literature* ([Hely nélkül]: Open Book Publishers, 2011), 80, 85.

jelentőségű lett. A születő tömegsajtó és az elkülönülő tömegmédiarendszer számára szintén az új/nem új időhöz kötött kódja az irányadó: ami ma új, annak van hírértéke, tehát az vindikálhat figyelmet, ám ez holnapra már nem-új lesz, „újabb újra” van szükség. Számos ok mellett ez is fontos összetevője annak, hogy az elkülönülő modern irodalom oly szorosan összefonódott az elkülönülő tömegmédiaszférájával, a sajtóval. Az „új” jelző tartalma (programja) természetesen más lehetett a tömegmédiára és más a progresszív, értékesnek minősülő irodalom számára (sőt e szférák különböző időpontjaiban, különböző csoportok számára is más lehetett), ám ez nem változtat azon, hogy a két szféra lényegében ugyanazt a különbségtételt alkalmazta – strukturálisan legalábbis. A tömegmédiájáéval is kiválóan korrelált, s így az összefüggések tovább erősítették egymást. Ha ugyanis az új mindig elavul, akkor a kereslet mindig adott lesz, s az „új” termelése gazdasági szempontból is értelmezhető értékfogalommá válik. Ami előnyei mellett – hiszen egy bizonyos időszakban így a művészet, a tömegmédiája és a gazdaság rendszereinek kommunikációs formái egymást erősíthették a 20. század „hosszú fordulója” nagy hatású modernség-diskurzusának formájában – számos probléma forrása is lehet. Ezt lényegében Bourdieu is észrevette, amikor a 20. század végétől felerősödő neoliborális gazdaságpolitikák autonómiafenyegető hatásáról szólva kiemelte, hogy

a határoknak ez az elmosódása, amelyre az úgynevezett „médiatermelők spontán módon hajlamosak (amit az is bizonyít, hogy az újságírói sikerlistákon mindig a legautonómabb és a legheteronómabb termelők kerülnek

egymás mellé), a kulturális termelés autonómiáját fenyegető legnagyobb veszélyt jelenti.¹⁰

A pólusok tőkefajták szerinti elkülönítése tehát azért eredményezi a pénzügyi és a szimbolikus, illetve a társadalmi-hálózati tőkék szigorúan hierarchikus megítélését (utóbbira később még visszatérek), mert a magaskultúra, magas irodalom, magas művészet, azaz a kulturális termelési mező legautonómabb része e különbségtétel segítségével húzza meg határait, különíti el és identifikálja magát.¹¹ Amennyiben explicitté válik, hogy a művészi siker esetleg más tőkefajták vonatkoztatási rendszerében is értelmezhető, az autonómia-határ bizonytalanabbá, kevésbé egyértelművé lesz, s ezzel öndefiníciója értelmében nem lenne határozottan megkülönböztethető a populáristól, vagyis a nem-autonómtól, a nem-művésztől, elveszítene *differentia specificá*ját. Ez nem jelenti azt, hogy az autonóm pólus ne eredményezhetne anyagi profitot is, de ez nincs semmilyen egyenes összefüggésben a műalkotás művészi értékével. Pszichológiai értelemben véve úgynevezett kompartmentalizált területek szembenállása jön létre a pénzbeli és a művészi érték, az anyagi és a szimbolikus tőke közt.¹²

10 „ce brouillage des frontières auquel les producteurs dits ‘médiatiques’ sont spontanément inclinés (comme en témoigne le fait que les palmarès journalistiques juxtaposent toujours les producteurs les plus autonomes et les plus hétéronomes) constitue la pire menace pour l’autonomie de la production culturelle.” BOURDIEU, *Les règles de l’art...*, 556–557.

11 „le marchand de tableaux se dit plutôt directeur de galerie; éditeur est un euphémisme pour marchand de livres, ou acheteur de force de travail littéraire (au XIXe siècle, les écrivains se comparaient souvent à des prostituées...) L’éditeur dit à un jeune auteur aux fins de mois difficiles: ‘Regardez Beckett, il n’a jamais touché un sou de ses droits d’auteur!’ Et le pauvre écrivain est dans ses petits souliers, il n’est pas sûr d’être Beckett et il est sûr qu’il a la bassesse de réclamer de l’argent...” Uo., 198.

12 Bár e korai példa esetében a „nyilvánvaló különbözés” igényének alátámasztása még nem egyértelműen a modern mezőfogalmaknak megfelelően történik, hiszen fontos szerepet játszik benne a feudális, rétegződés szerinti elkülönítés igénye

Figyelemreméltó azonban, hogy Bourdieu mindezzel együtt is közös vonatkoztatási rendszerben írja le a két tőkefajtat, pontosabban a gazdaság nyelvére fordítva is igazolni igyekszik az autonóm pólus önmagát értékesebbként, hierarchikusan magasabban állóként való leírását a kulturális termelési mezőben. Az alkotás során, írja, „társadalmi energia” kondenzálódik, s a „társadalmi energia megmaradásának törvénye” miatt ez mindenképp profitot fog eredményezni valamilyen formában. Ráadásul ennek a termelésnek a művészi tevékenység minden részese „befektetője”, sőt, „részvényese” és így haszonélvezője,¹³ még ha különböző mértékben is, ahogy Marx áru-érték fogalmával vitázva kifejti.¹⁴ Ami viszont épp-hogy közelíti Bourdieu leírását a marxi leíráshoz, az az idő és az anyagi érték összefüggése. Minél több a befektetett munka-idő, annál magasabb ugyanis az anyagi érték, vélik mindket-

és a Bourdieu által archaikus gazdaságnak nevezett működésmód is, jól megfigyelhetjük ezt már a Marczibányi-díj első kiosztása kapcsán keletkezett szövegeknél, amelyek a magyar irodalomban az elsők közt igyekeztek megragadni az anyagi ellenérték és a művészi díjazás különbségét. (Ez tehát arra is példa lehet, hogy már a premodern társadalmi mezők, illetve társadalomrendszer is jelentős a különbségtétel ilyenfajta jelenléte.) Ahogy a Tudományos Gyűjtemény-beli kiírásban olvashatjuk, a díjazás (a művészi inaugurálás) jel, meghozzá az egyértelmű, kiemelő megkülönböztetés jele, de nem a teljesítménnyel pontos megfelelésben lévő allegória-szerű, hanem szimbólum-szerű jel: „Legyen egy borostyán ág v. babér koszorú, egy ezüst lilium v. emlékpéncz a jeles érdemnek kitett jutalom: csak köz tisztelet, s nyilvánvaló különböztetés jegye legyen”. *Tudományos Gyűjtemény* 2, 1. sz. (1818): 104.

13 Az „interessze” fogalmának e kettős értelemben, (érdeklődés/figyelem és éredek/részesedés) való reflektált használatáról, e kettősségnek az irodalom, illetve művészet társadalmi rendszerének elkülönülésében való fontosságáról magam is írtam korábban, vö.: RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: Az önálló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2008), 189–199, 296–302.

14 „Il est à la fois vrai et faux, on le voit, de dire (avec Marx par exemple) que la valeur marchande de l'oeuvre d'art est sans commune mesure avec son coût de production: vrai, si l'on prend en compte seulement la fabrication de l'objet matériel, dont l'artiste (ou du moins le peintre) est seul responsable; faux, si l'on entend la production de l'oeuvre d'art comme objet sacré et consacré, produit d'une immense entreprise d'alchimie symbolique à laquelle collaborent, avec la même conviction et des profits très inégaux, l'ensemble des agents engagés dans le champ de production.” BOURDIEU, *Les règles de l'art...*, 284.

ten – elvileg legalábbis, hiszen természetesen a kapitalista gazdaság is „fizet” szimbolikus valutában.¹⁵ (Mindenekelőtt az ún. láthatatlan, a munkaerő újratermelésével kapcsolatos munkák esetében jellemző a kis anyagi ellenérték plusz a pre-modern illetve vallásos áldozat-diskurzus szótárát használó „határtalan önfeláldozás”, „szent kötelesség”, „lelki magasabbrendűség”, „megfizethetetlen erkölcsi érték” kifejezése). Az autonóm művészi alkotás esetében a befektetett idő nem is határozható meg pontosan, lényegében az alkotó teljes életideje, sőt, az általa elsajátított-felhasznált egyéb életidők (múlt, emlékezés révén; idegen tapasztalatok empátia, beleélő átsajátítás révén) is részei lehetnek az alkotás idejének, amint ezt a képviseleti beszédmód különböző válfajai ki is nyilvánítják. Amennyiben ugyanis egy műalkotás (vagy szerző) egy egész nemzedék, nemzet, társadalmi csoport, korszak stb. tapasztalatának „megtestesítője”, arca, szimbóluma, úgy értéke bizonyos kanonizáló célzatú kritikai leírásokban annak ellenére emelkedhet meg, hogy elvileg a művészi érték kritériuma épp a radikális egyediség. Bár többen rámutattak, hogy az autonóm pólus értékteremtésének a munkaidőhöz (lényegében tehát ráfordított életidőhöz) kötése félrevezető lehet.¹⁶ Kritikatörténetileg mégis nagyon jelentős ez a konvertibilitás: hosszan lehetne sorolni a példákat, ahol a gazdasági érték

15 Ezzel a kérdéssel az újabb gazdasági szakirodalom is foglalkozik, vö. pl.: HAMOR Balázs, *Érzelem-gazdaságtan* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1998); RICHARD LAYARD, *Happiness: Lessons from a New Science* (London: Penguin Books, 2005); VILI LEHDONVIRTA és EDWARD CASTRONOVA, *Virtual Economics: Design and Analysis* (Massachusetts: The MIT Press, 2014).

16 Speller például Duchamp ready-made-alkotásait hozza ellenpéldának (Ld.: SPELLER, *Bourdieu and Literature*, 98–99), bár ellene vethető, hogy vajon e műalkotások létrehozása valóban kimerül-e a rápillantás-odaállítás pillanatnyi aktusában, hiszen maga Speller említi előtte Duchamp családi hátterszágát, amelynek révén gyerekkorától művészi közegben élt, illetve művészi képzettségét és képességeit, lényegében tehát azt, hogy a dadaista ready-made-ek „alkotásához” összes addigi művészeti tapasztalata (Bourdieu-val szólva teljes habitusa és ebből eredő „hozott tőkéje”) szükségese volt.

meghatározhatatlanba vesző – mert a hétköznapi időn messze túlmutató – magassága implicit módon a művészi értékesség vitathatatlan magasabbrendűségének alátámasztását is szolgálja. Annak vizsgálata, hogy az újszerűségben és egyediségben gyökerező esztétikai érték, amely a Bourdieu-i autonóm működés alapja, miként kerül összeütközésbe a tömegmédiában gazdasági erőforrássá váló újszerűségfogalommal, egy másik tanulmány tárgya lehetne.

Kiadói konvergencia a 20. század elejének magyar irodalmi életében: autonómia és heteronómia egymásra utaltsága

Az autonómia és heteronómia illetve az autonóm pólus finanszírozásának intézményes kérdéseikhez visszatérve azt látjuk, hogy a 20. század eleji magyar irodalomban a modern irodalmi törekvések számos szempontból erőteljesen kötődtek a tömegmédiarendszeréhez, ezen belül pontosabban a nyomtatott tömegsajtóhoz.¹⁷ A rendszerelméleti meghatározás jelentős eleme, hogy a tömegmédiához sorolhatjuk mindazon társadalmi intézményeket, melyek a kommunikáció terjesztéséhez a sokszorosítás technikai eszközeit alkalmazzák, olyan kommunikációs struktúrát hozva létre, melyben egyetlen pontból (technikai eszközök segítségével, mely így adó és vevő közti kizárja a tényleges interakciót) sok pontba továbbítanak azonos tartalmat. A „tömeg”-előtag azért fontos, mert

¹⁷ A fogalom értelmezéséhez mindenekelőtt vö.: Niklas LUHMANN, *A tömegmédiavalósága*, ford. BERÉNYI Gábor (Budapest: AKTI–Gondolat Kiadó, 2008); Denis McQUAIL, *A tömegkommunikáció elmélete*, ford. SZALAI Éva (Budapest: Wolters Kluwer Kft., 2015); Frédéric BARBIER és Catherine Bertho LAVENIR, *A média története. Diderot-tól az internetig*, ford. BALÁZS Péter (Budapest: Osiris Kiadó, 2004).

a Bourdieu-i kulturális termelés e sajátos szegmense (melyet a rendszerelmélet épp a jelentőség hangsúlyozása és a félreértések elkerülése végett különálló autopoietikus rendszerként határoz meg), a tömegmédiá éppúgy autonóm és heteronóm szegmensekre osztható, mint a többi társadalmi mező, s működésében illetve résztvevői tevékenységében e kettő éppúgy nem választható el egyértelműen. A korábban már említett sajátos, összetett szervezeti rendszer ennek az együttműködésnek és sok esetben többrétű „tőkekonverciónak” a terepe.

A 20. század elejére (Magyarországon is) egyre meghatározóbbá váló nagy kiadói konszernek a szervezeti konvergencia sajátos esetei.¹⁸ E sajtóbirodalmak egyszerre bírnak szerteágazó lap-portfólióval és végeznek sokrétű könyvkiadói tevékenységet, több társadalmi rendszer metszetében.¹⁹ E modern intézményeknek egyszerre kell képesnek lenniük érvényesen kommunikálni többek közt a tömegmédiá, a gazdaság, a jog, a politika és a művészet rendszereiben, s mindegyikük szempontjából fontos és sajátos szerepet töltenek be. A magyarországi sajtóbirodalmak – a lejelentősebbek a Légrády Testvérek, Az Est-konzern, illetve más szempontból a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. és a Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. – súlyá nem tulajdonítható kizárólag gazdasági erejüknek, hiszen a heteronóm póluson keletkező profitjukból támogatni tudták az autonóm pólus nem kifizetődő (a gazdaság rendszere számára tehát nem értelmezhető, érvénytelen) művek megjelenését, de akár születését is. Ezzel a művészi mező autonóm pólusát erősítették, információkezelő és terjesztő jelentőség-

18 Itt most sajnos nincs lehetőség e folyamat korábbi szakaszaival foglalkozni, és kibontani, miben tér el a könyvkiadók korábbi, például a 18. század végére-19. század elejére jellemző diffúz, számos szerepet megvalósító tevékenység-konglomerátuma ettől az újfajta, modernítésra jellemző szervezeti konvergenciától.

19 Vö.: LUHMANN, *Soziale Systeme*....

güknek köszönhetően ugyanakkor a politika számára is megkerülhetetlenné, mert uralhatatlanná váltak (ahogy ezt a politikai színezetű antimodern támadások is mutatják). A modern magyar művészet támogatása viszont szimbolikus tőkeértékként erősíthette e gazdasági célú szervezetek pozícióját: „a modern magyar művészet felvirágzásához” való hozzájárulás marketingértékké tehető. Emellett a sok esetben zsidó vagy német eredetű tulajdonosok asszimilációs törekvéseit, általában véve az asszimiláció sikerességét is példázhatta a nacionalizmus által középpontivá emelt áldozat-retorika felhasználása. Ahogy az 1849-es zsidóemancipációs törvény indoklásánál a szabadságharcban való „önzetlen véráldozat” (hiszen mind jogi, mind identitáspolitikai értelemben „idegenként”, úgy adták életüket és vérüket, hogy nem tartoztak a „nemzet testéhez”), itt a kultúra, a művészet, a civilizációs teljesítmények, vagyis a magyar nemzet 19. században megfogalmazódott új jelölői, már nem a reális fizikai, hanem szimbolikus területének védelme vagy akár növelése – hiszen a reális területtel szemben itt ez is lehetséges, ez lesz majd Klebelsberg kultúrfőlny-programjának alappillére is – érdekében hozott pénzbeli és szimbolikus tőkeáldozatok alkotják a szimbolikus fizetséget a nemzetbe való teljes jogú befogadtatás átmeneti ritusában. (Ezt a politika terében érvényesülő hallgatóságos szerződést rúgják majd fel egyoldalúan és visszamenőleges hatállyal a numerus clausus-törvények, illetve a politikában fokozatosan erősödő fajvédő retorika.)

Lengyel Géza magyar sajtómágnásokról írt rövid visszaemlékező összefoglalása talán az egyetlen olyan kísérlet, amely kifejezetten a sajtó és a gazdaság korabeli viszonyaival foglalkozik úgy, hogy a gazdasági oldalra is rálátást biztosít (tehát nem a Magyarországon hagyományosnak tekinthető, szoro-

san vett sajtótörténeti diszciplinán belül áll).²⁰ A memoár-jellegből és az átélés-megírás korszakának sajátosságaiból is adódik, hogy Lengyel a sajtó üzleti célkitűzéseit kifejezett rosszállással, mintegy anomáliaként írja le. Kárhoztatja, hogy bizonyos nagy lapok, pontosabban kiadók már nem érik be az-
zal, hogy „költségeik fedezve vannak”, hanem profitra törek-
szenek, vagyis tevékenységüknek gazdasági szegmense is van. Ezt az eljárást nevezi visszatekintésében – a korabeli szóhasz-
nálatot felidézve – „üzletes sajtónak”.

Varga Józsefnek a könyvről írott recenziója Lengyelnek azt a szocialista kultúrpolitikának való megfelelést segítő kitéte-
lét idézi egyetértően, amely szerint lényegében minden „rég”,
vagyis a kommunista hatalomátvétel előtti sajtó „üzletes” –
szemben néhány kivétellel, mint a szakszerű tudományos fo-
lyóiratok, vagy „a társadalmi haladást a maguk módja szerint
kívánó folyóiratok (mint például a *Huszadik Század*) s ter-
mészetesen a szocialista lapok”. Az erősen (erkölcsileg is) ér-
tékelő különbségtétel jól láthatóan a Bourdieu-féle autonóm
és heteronóm működés közt húzódik: pozitív, ahol a sajtó
„csak továbbad, közvetít” (hűen 19. századi legitimációs önle-
írásához), és negatív, ahol interpenetrációs területek jönnek
létre a gazdasággal. Mindemellett Varga, bár természetesen
nem teszi fel a kérdést, hogy e speciális működésnek volt-e ré-
sze a pozitívumok elősegítésében, leszögezi, ha sajtótörténeti-
leg mindez így igaz is, nem kétséges, hogy „ezeknek az
újságoknak sárguló-foszladozó lapjai őrzik az utolsó nyolcvan
év magyar irodalmának megannyi remekét. A legjelesebb ma-
gyar írókat tömörítették maguk köré.”²¹ Mindketten idézik
Ady ezzel kapcsolatos éleslátó megjegyzéseit. A sajtó autonóm

20 LENGYEL Géza, *Magyar újságmágnások...*

21 VARGA Lajos, „Lengyel Géza: Magyar újságmágnások”, *Irodalomtörténeti Közle-
mények* 68, 1. sz. (1964): 120–123, 121.

és heteronóm működésmódjának bonyolult összjátékát érzékeltetve Ady kiemeli, hogy nemcsak a modern tömegsajtó és a modern irodalom írói eljárásai különböznek, hanem az újságírói munkának mint médiatevékenységnek is eltérő változatai jöttek létre:

Az új sajtó, s az új tömegliteratúra szükségessé tett s kifejlesztett egy újfajta hírlapírói, illetve írói képességet: készen, könnyen, ügyesen, megejtően írni a kiadóhivatal s a legnagyobb számú s legkisebb értelmességű publikum számára. Ezek az írók, hírlapírók, ha mellékesen még politikus csukácskák is, egészen bátran árulhatják a tollukat. Ezeknél az írás egyszerű áru, meggyőződések pedig az, amit velük haszonért íratnak, avagy legjobb esetben egy kis csinált hangulat.²²

Az itt is érezhető ironikus rosszallás az autonómia és heteronómia közti határ kijelölését célozza: a hétköznapi sajtóműködés, a „kulimunka” más, mint a „valódi zszurnaliszta” munkája – vagyis az írástudóé (a Julien Benda-könyvet övező korabeli meghatározással élve), azé az újságíróé, aki a közvélemény formálását tudással, kritikai rálátással, felelősségérzettel, megvesztegethetetlenül gyakorolja, akinek a tevékenysége tehát (az irodalom autonóm pólusához hasonló módon) nem váltható át közvetlenül gazdasági értékre, adott esetben meg sem ragadható (mert túlságosan jelentős ahhoz) a gazdaság fogalmaival. Ady úgy látja, hogy ez már a hősi múlt, amely mára (az általános dekadenciával egybehangzóan) eltűnőben van, képviselői azonban azok közé tartoznak, akiknek őrizniük

²² Ady Endre, *Az irodalomról* (Budapest: Magvető Kiadó, 1961), 346.

kell mindezt a „véres s ostoba feneségek” idején. Az írástudó-újságírók

régi, kissé komikus, de majdnem félisteni konceptusban a vezetők vagy vezetni akarók, akiknek egész nevükkel, testükkel harcba kell menniök hirdetett igazaikért. Ezek nem alkudhatnak, nem kupeckedhetnek, s ezeknek a munkájára semmiképpen sem érvényesek enyhítően sem, a testi munkára vonatkozó erkölcsi szabályok.²³

Ez természetesen nemhogy nem jár anyagi haszonnal, de a határozott szókimondás, politikai állásfoglalás, erőteljes társadalomkritika megfogalmazásának bizonyos eseteiben akár anyagi, egzisztenciális veszélyt is jelenthet. Utóbbi ugyanakkor az autonóm pólus zurnalisztájának tevékenységét az önmaga feláldozásától sem elriadó hősiesség anti-ökonómiájának etikai csúcsteljesítményévé teszi, s ez, ahogy korábban már láthattuk, minden legitimációs önleírás fontos eleme, hiszen a földi hatalmi és anyagi viszonyokat a transzcendencia megkérdőjelezhetetlen szférájában írja felül.

Az üzletes sajtó bevételeihez hozzájárulva, írja Lengyel, már

jelentkeznek a publicitásnak még egyéb, a régi újság életében igen fontos szolgáltatásai, mint amilyen: a dicséret, függetlenül attól, hogy megérdemelt volt-e vagy sem, mert az újságok sok esetben a megérdemelt dicséretet is pénzzel mérték. Megfizették ezen felül az egyes vállalatokra kellemetlen hírek mellőzését, tehát elhallgatását.²⁴

²³ Uo.

²⁴ Lengyel Géza, *Magyar újságmánások...*, 6.

Lengyel leírásában ez bizonyos mértékig a „lefizetés”, illetve korrupció megfelelőjének tűnik. Azonban részletes bemutatásából, esetleírásaiból jól látszik, hogy nem erről van szó. Hiszen a „lefizetés” esetében a gazdaság egy sajátos, jogilag minimum megkérdőjelezhető redukciós, ezzel versenyelőnyt szerző stratégiájáról van szó: ha szeretnék biztosan jövedelmező állami beruházásban kivitelező lenni, gazdasági előnyt nyújtok a törvényhozásért felelős szervnek („lefizetem”), hogy olyan politikai döntést hozzon, ami nekem gazdaságilag kedvező. Ugyanez természetesen egyazon rendszeren belül is megvalósulhat: szeretném, ha többen szavaznának rám, ezért „lefizetem” a reménybeli szavazóimat, esetleg győzelmem esetére számukra kedvező döntéseket ígérek (amint ezt a 19–20. század fordulójának számos szerzője kárhóztatva írja), így a gazdaságon keresztül politikai versenytársaim elé vághatok.

A kiadói konszernnek esetében azonban az eljárás mozgatója nem ez, hanem az a konvergencia, amit az újdonság több rendszer számára párhuzamos jelenlétének bemutatásánál is láthattunk. Ahogy az újdonság relevancia-kritérium volta más programmal ugyan, de egyformán központi jelentőségű a gazdaság, a művészet, a tudomány és a tömegmédiarendszere számára (mint felesleg, mint egyediség/újszerűség/érdekeség, mint felfedezés, illetve mint hír), úgy itt a tömegmédiarendszer és a gazdaság számára egyformán központi jelentőségű az információ/nem információ különbsége, illetve az információ megszerzésének, nyilvánosságra hozásának gyorsasága. A két rendszer létrejövő kapcsolatát ahhoz hasonlíthatjuk, mint amikor például egy tudományos felfedezésről hírt ad a tömegmédiarendszer: a tudományos ismertség növekedése a tudomány szféráján kívül lehet ismeretterjesztés (ebben az esetben az oktatás

rendszere lép még be a képbe), de elősegítheti egy adott kutatóközösség tudományos szférán belüli jobb pozícióját azzal, hogy kereséseket generál és idézettséget növel, tudományos fórumokra való meghívást segít elő. A tömegmédiá számára viszont segít kielégíteni állandó hírigényét, fenntartva ezzel a rendszer folyamatos működését.

A problémát mintha főként az okozta volna, hogy míg a gazdaság rendszere hagyományosan jelen volt a társadalomban, a tömegmédiá rendszere, legalábbis ebben a formájában, új, roppant dinamikus fejlődő és kialakuló jelenség volt. Egyszerűbben fogalmazva: a gazdaság felé benyújtott számla a tömegmédiá felől indult, lépéselőnyben, vagyis a nyilvánosság tér eme új formája ismerte fel hamarabb, hogy tevékenysége mekkora jelentőségű a gazdaság számára. A későbbiek során, amikor a gazdaság létrehozta majd új együttműködési struktúráit – mindekelőtt a marketing és a szponzoráció változatos eljárásrendjeit – a helyzet már távolról sem marad ennyire előnyös sem a tömegmédiá, sem a publikálás különféle intézményei számára.²⁵

Miklós Andornak a *Pesti Napló* (pontosabban Surányi József elleni) becsületsértési perében az úgynevezett közgazdasági jövedelmek egyik fő típusa, az „átalány” kapcsán épp az volt a kérdése, hogy az miből áll és mi a célja. A per gyökeré-

25 A tömegmédiá mozgásterének radikális szűkülése a 20. század utolsó harmadától a médiatudomány egyik legalapvetőbb kutatási kérdésévé vált, kiindulópontjaként talán a médiahatás-kutatásokat lehetne említeni. A publikálás és terjesztés intézményeinek térvesztését az univerzális társadalomleíró és -legitimációs diskurzussá tenni igyekvő, komoly politikai hatásokkal is járó neoliberális közgazdaságtan érájában már Bourdieu is elemezte, ld. pl.: Pierre BOURDIEU, „Une Révolution conservatrice dans l'édition”, *Actes de la recherche en sciences sociales* 126 (1999): 3–28; Pierre BOURDIEU, *Political Interventions: Social Science and Political Action*, ed. Franck POUPEAU and Thierry DISCEPOLO, trans. David FERNBACH (London: Verso, 2008). Emellett ld.: Victoria D. ALEXANDER, „Heteronomy in the Arts Field: State Funding and British Arts Organizations”, *British Journal of Sociology*, published online–first, DOI: 10.1111/1468-4446.12283. hozzáférés dátuma: 2023. 04. 20.

ben az állt, hogy Surányi József felmondott Miklós Andornak, a *Pesti Napló* közgazdasági szerkesztőjének.²⁶ Miklós hathavi bért kért felmondási járandóságként, Surányi azonban azon az állásponton volt, hogy Miklóst ez nem illeti meg, mivel egyrészt már ekkoriban is egy konkurens lap elindításán dolgozott, másrészt pedig az úgynevezett „személyest” nem adta be a közösbe, megkárosítva ezzel a szerkesztőséget. Miklós Andor arra hivatkozott, hogy a gazdasági információk rendszere szempontjából a két jövedelem célja és eredete is eltérő: az általány egy adott gazdasági szereplő részéről a publicitás megfizetése, lényegében a publikus tér biztosítása (meghatározott időre) a lapban, amely jövedelem ilyenformán a lapot illeti. A „személyes” viszont a közgazdasági szerkesztő saját tevékenységét, vagyis a gazdasági információk kezelésének módját honorálja, annak meghatározását, hogy miből és hogyan legyen konkrétan hír és miből ne. Ez tehát olyan újságírói-szerkesztői kompetencia, ami nem tartozik a laptól kapott általános megbízáshoz, ez külön megbízás, amit a közgazdasági szerkesztő a külső cégtől kap, de ami a lap számára is előnyös és jövedelmező lehet. Ennek a kölcsönös haszonnak a „megtermelője” viszont a közgazdasági szerkesztő, így ez a jövedelemrész őt illeti.²⁷ A megbízók hangsúlyozzák, hogy nem hazugságot akarnak, pusztán publicitást: a szerkesztő keze szabad, Miklós „írjon meggyőződése szerint, csak legyen tárgyilagos”.²⁸

26 A közgazdasági munkatárs, közgazdasági rovatvezető, közgazdasági szerkesztő feladataival, illetve e kifejezésekkel kapcsolatban ld.: LÉNGYEL, *Magyar újságmánások*, 63–64.

27 Uo., 74–84.

28 A perben szintén megszólaló Ulmann Adolf, a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója ehhez még azt is hozzátette, hogy ez a jutalom „kizárólag Miklós Andort illette meg és a lapnak ehhez nem volt semmi köze”. A problémát valószínűleg épp az okozta, hogy Miklós Andor a Hitelbankot támogatta, vélhetőleg azért, mert ez volt a mind számára, mind a pénzügyet számára kedvezőbb választás. A Hitelbank ugyanis (szemben például versenytársával, a Kereskedelmi Bankkal)

Miután Miklós Andor létrehozza *Az Est*-konzern, hihetetlenül hatékony modellt épít erre az alapra. *Az Est Hármaskönyvét* elemezve Lengyel Géza kiemeli, hogy a korábbi ajándékkönyv-modellt, melyben voltak hirdetések, s „valami szelleminek is mondható rész”, új szerkezet váltja fel:

Az Est egész szellemi és üzleti elgondolása kiolvasható *Az Est Hármaskönyve* című kiadványból is. Üzlet és irodalom, irodalom és üzlet ... Ajándékkönyv volt ez az *Est*-konzern, tehát *Az Est*, *Pesti Napló* és *Magyarország* előfizetőinek." [A korábbi példák] „tartalmuk s különösen üzleti arányaik szerint milyen félénk, gátlásokkal terhelt kezdeményezések *Az Est* hatalmas méretű jövedelmet biztosító, mert a legkülönbözőbb vállalatokon és intézményeken példátlan arányú érvágást végrehajtó üzletekhez képest.²⁹

Lengyel fogalmazásmódjából, ahogy a kortársak túlnyomó részének véleményéből is jól látszik, hogy a tömegmédiarendszere mint nyilvánosságtér kezdettől elválaszthatatlanul kapcsolatban áll a gazdasággal. Természetesen egy város nyilvánosságtérének – főterének, „agorájának”, kiemelt épületeinek – is vannak gazdasági előfeltételei, ám ezek nem a publikus tér mivolttal összefüggésben keletkeznek: a tér akkor is ott marad, ha éppen nem népgyűlés zajlik rajta. A tömegmédiát nem ilyen: ez virtuális tér, állandó pénzügyi igényekkel, amelyek ha nem állnak rendelkezésre, a virtuális tér megszű-

nem fizetett átalányt a lapoknak, hanem esetenként adott kialakított összeget a közgazdasági szerkesztőnek. Vagyis a lap elesett az átalánytól, mivel a bank csak „személyest” fizetett – valószínűleg ez lehetett a Surányi és Miklós közti vita kiindulópontja is. Ld.: LENGYEL, *Magyar újságmnások*, 78–79. A perben megfogalmazott vádakról részletesebben ld.: Uo., 74–81. 29 Uo., 82.

nik. Egyszerűen fogalmazva, ha a lap csődbe megy vagy be-
tiltják, nem lehetséges többé a hasábjain nyilvános
közleményeket fogalmazni, vitákat folytatni vagy reklámozni.
Ez a folyamatos forrásigény furcsának, ellenszenvesnek és
idegennek tűnik a kortársak számára, ugyanakkor sokan lát-
ják – s Lengyel visszaemlékezésének is ennek megmutatása az
egyik fő érdeme –, hogy ebben a speciális, újfajta nyilvános-
ságtérben a hatásnak egészen más volumene érhető el, egé-
szén más tempóban, mint korábban. Érdekes megfigyelni
például, hogy Lengyel a *Hármaskönyvnek* fizetett hirdetési
pénzeket „türelmi adónak” nevezi, amit, mint rosszállóan írja,
mindig újra és újra elkérnek:

Felmerül az a kérdés, hogy a kapitalisták, bank- és vál-
latalati vezérek, akik oly pontosan számolnak a garassal,
akik jól tudták, hogy a Pesti Hirlapnál, Pester Lloydnál
mi az ára a szokásos vagy rendkívüli publicitásnak – az
elhallgatást is beleértve –, miért voltak hajlandók ezek-
nek a »normál« áraknak többszörösét megfizetni Az
Estnek? A kérdés annál jogosabb, mert hamar ismere-
tessé vált, hogy például a hármaskönyvnek [sic] fizetett
türelmi adó egyáltalában nem biztosított támadásmen-
tességet a konzern lapjaiban. Ez így volt, de a vállala-
tok vezetői remélték, hogy a hármaskönyvnek [sic]
fizetett összegek talán mégis csak javukra szolgálnak.
Csalódtak. Adott esetben fogcsikorgatva fizettek újra.³⁰

Holott itt természetesen nem „ugyanarra” kellett újra és újra
fizetni, hanem a mindig újra létrejövő virtuális tér-idő adott
helyét kellett biztosítani. Az „okosan vezetett”, vagyis önálló

30 LENGYEL, *Magyar újságmágnások*, 83.

gazdasági működésre és autonóm pólusuk fenntartására egyaránt képes lapok épp annak köszönhetik folyamatosságukat, írja Biró Lajos is, hogy „nem adják el soha magukat egészen. [...] mindig fenntartják függetlenségük látszatát.”³¹

Az új tömegmédiá-nyilvánosságtérnek az is fontos sajátossága, hogy itt azok is jelen lehetnek, sőt, elsősorban azok vannak jelen, akik személyükben nem. Ez a nyilvánosságtér nem a személyes interakciók tere: a közönség is virtualizálódik. Jól mutatja ezt Lengyel írásának az 1929-es két, *Divat és kultúra* címmel megjelent 800 oldalas kötet hirdetéseit elemző része is. Az írások a divatot

végigkísérik az irodalomban, a művészetekben, a táncban, az orvostudományban és így tovább. Molnár Ferenc írja a bevezetőt, Szász Zoltán, a kor egyik legjobb képzettségű újságírója elmerül a divat történetében és szociológiájában. Aztán sok kitűnő név: Szabó Lőrincz, Tóth Árpád, Kárpáti Aurél, Szomory Dezső és a többi. A cikkeket a hirdetések s a cikk alakú fizetett publicitás termékei kísérik, előbb csak halkán, szerényen, azután egyre hangosabban s végül harsány kórusban. Szomory Dezsőt megelőzi a magyar ebtenyésztők és a Kaplony utcai állatkereskedés hirdetése: Jó, mondhatjuk erre, az állatkereskedőnek valóban hasznos lehet a publicitás. De Hevesi Sándor kitűnő színházi cikkét követi a magyar királyi operaház alaprajza s annak megjegyzése, hogy hol és mikor válthatók jegyek.³²

31 BIRÓ Lajos, *A sajtó* (Budapest: Politzer Zsigmond és Fia, 1911), 8.

32 LENGYEL, *Magyar újságmánások*, 82.

Lengyel értetlenül áll a színház reklámozása előtt, mondván erre a színháznak semmi szüksége nincsen, hiszen „az emberek úgyis tudják”, kik és mit játszanak a különböző pesti színházakban. Véleménye szerint erre inkább *Az Est*nek volt szüksége, hiszen „nem hagyott ez ki sem kicsiny, sem nagy halakat s ezek a halacszkák jól tudták, hogy ha nem »adják fel« az elképesztően drága hirdetést, akkor az intézet művészi nívója hamarosan süllyedni fog”, vagyis lényegében megszarolta a színházakat, akik egyfajta 20. század eleji FOMO-tól hajtva inkább fizetnek, mintsem kockáztassák a kiszorulást. A nyilvánosságtér virtuális jellegéből adódóan azonban jól látszik, hogy a színházaknak más oka is lehetett erre, ahogyan ez már a 19. századi lapok színházi illetve társasági életről adott tudósításai mögött is stratégia volt: a közönség kiterjesztésének lehetősége, a virtuális, személyükben akár soha jelen nem lévő, az információk révén azonban mégis elért, bevont, formált virtuális-potenciális közönség létrehozása. Ez pedig olyan lehetőség, ami pusztán a reális nyilvánosságtér használatával nem elérhető. Egy előadásról jóval többen értesülhetnek (és adott esetben alkothatnak valamiféle véleményt) így, mint ahányan akár a teljes évadon beférnek közönségként a nézőtérre, s ezt a többletet fizetteti meg a sajtó, szimbolikus vagy reális profitot generálva ezzel mind önmaga, mind a színház (mint kulturális szféra) számára.

Az Est mindamellettt a munkatársait is megfizette, ami nemcsak a kortársak leplezetlen irigységét vívta ki, de Lengyel leírásában is szarkasztikus színnel jelenik meg. A kiadóhivatal érdekeihez való alkalmazkodás azonban óriási anyagi nyereséget, s ezzel a médiatérben való kiemelt jelentőséget is eredményezett. Ugyanez a gazdaságilag megtámogatott eredményesség tette lehetővé azt is, hogy a gazdasági profit

elősegítse az irodalmi értékek születését is. A Lengyel által felidézett többi „mágnáshoz”, a „Légrády-hitbizományhoz”, Rákosi Jenő *Budapesti Hírlapjához* vagy a *Budapesti Naplóhoz* hasonlóan a „nagy neveknek” számító írók munkája és a lap többi szegmense (beleértve a finanszírozás és a gazdasági tevékenység munkáját, illetve adott esetben a könyvkiadói tevékenység szervezését) együtt alkotott kompromisszumos, de minden érdekelt szféra számára haszonnal járó egységet. Az irodalmi ismertség, jelenlét, amit a sajtó biztosított, csak részben volt az irodalmi értékességnek vagy népszerűségnek a következménye. Jelentős részét a sajtó által biztosított, folyamatosan megújuló virtuális nyilvánosságtérben való jelenlét adta. Nevezhetnénk ezt „heteronóm irodalmi jelenlétnek” is, megkülönböztetesként az autonóm irodalom jelenlét-struktúráját meghatározó kritikai hálózattól, hozzátevé, hogy a kettő soha nem teljesen független egymástól.

Jó példa lehet erre Móricz Zsigmond visszamlékezése, amely kifejezetten szarkasztikusan ábrázolja Miklós Andor irodalmi tájékozottságát, ami ugyanakkor nem akadályozta abban, hogy irodalmi pályafutásokat befolyásoljon:

Miklós Andor (ebben az időben már nagyhatalom, sajtómágnás) megszerezte az Athenaeumot, a Riegler-féle papírkereskedést és a Modiano-féle szivarkahüvelygyárat. Egyetlen könyvet el nem olvas. Sejtelve sincs róla, ki volt Arany János, ha néha egy íróról beszél, az embernek megáll az esze. A minap szóba hoztam Kiss Józsefet. Na, vártam, mit mond róla. Azt mondta el, hogy ő olyan honoráriumot fizetett neki, amelyet még magyar író nem kapott és olyan gyönyörűen állította ki a könyvét, amilyen még nem volt. És Kiss József mégis

honoráriumemelést kért. Erre ő beszűntette. Megszűnt. A nagy zseni eltűnt. Kettétört, mondta gúnyosan, azzal a célzással, hogy észre térítsen, ha esetleg én is honoráriumemelést merészelnék kérni, mert abban a tévedésben volnék, hogy nagy ember vagyok.³³

Az „eltüntetetés” természetesen nem arra vonatkozik, hogy Miklósnak kritikai befolyása lett volna arra, hogyan jelenik vagy nem jelenik meg, marad tényező Kiss József a magyar irodalomtörténetben (az autonóm pólus leírásában), pusztán a sajtó biztosította publicitás befolyásolásáról van szó, ami az irodalom professzionális leírásai szempontjából inkább a heteronóm szegmens része. Ám semmiképp nem diszkurzíve érvénytelen, irreleváns része: a népszerűség, a gyakori megjelenés, a sajtóban létrejövő endoxikus-kontextualizáló kritikai kommentárközeg nagyon is fontos a professzionalitás leírásai szempontjából is.

A lap gazdasági stratégiáit is hasonlóan negatív-távolságtartó naplóbejegyzésekkel kíséri Móricz. Később, a *Nyugat* főszerkesztőjeként azonban maga is hasonló modell megvalósítására tesz kísérletet, dacára a radikálisan eltérő körülményeknek. E modell lényege az irodalom szempontjából talán úgy ragadható meg, hogy jövedelem nem az *irodalomból* van, de lehet az irodalom (és az írók) *számára*, ha az intézményes szinergiák ezt lehetővé teszik. Ez azonban csak a funkcionális rendszerek autonóm, elkülönült működése esetén tud létrejönni, bár ezt roppant kevesen ismerik fel nemcsak a korban, hanem jóval később is. A gazdasági siker ugyanis látványos és elfedi azokat a törékeny összefüggéseket, amelyekből épül és amelyek belőle épülnek. A „sikeres modell” gazdasági ered-

33 Móricz Virág, *Apám regénye* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954), 315.

ményeinek erőszakos kisajátítása nem eredményez működő rendszert, működő rendszer nélkül viszont „nem terem profit”. A két világháború közti időszak politikai irányítása felismeri, hogy a tömegmédia nemcsak politikailag, de gazdasági szempontból is igen jövedelmező lehet. Ám az, hogy ezek a lapok nem mindentől függetlenül álló tárgyak, melyek megszerzése önmagában garantálja a profitot, hanem (rendszerelméleti értelemben vett) szervezetek, melyek egy igen komplex hálózat bonyolult együttmozgásában működnek, s minden tényezőre szükség van a működés megfelelő fenntartásához, úgy tűnik, nem vált világossá. Talán nem véletlenül, hiszen a gazdasági tárgyként, áruként eladott cég fogalma keltheti azt az érzést a vevőben, hogy a tranzakció nem különbözik, mondjuk, egy hűtőgép megvásárlásától (hogy a kor egy újdonságát említsük). Lengyel is elsődlegesen gazdasági, bár egyértelmű politikai haszonnal is járó kisajátításról beszél: a mindaddig nyereséget termelő üzletet a politikai hatalom-koncentráció kihasználása révén erővel szerzik meg, mivel *Az Estet* megvásárolni még ebben az utolsó időszakában is túl drága lett volna:

A Pesti Napló betiltása, Az Est névváltoztatása, az egész »körúti, zsidó sajtó« üldözésével kapcsolatos az a nagyarányú vizsgálat, amely Az Est-konzern nagyarányú adócsalását lett volna hivatva felderíteni. Egyik forrásom szerint 30000 pengő körül járó hibát vagy bűnt fedeztek volna fel. Ez azonban – ha helyes az értesülés – nagyon csekélynek látszik egy pénzügyileg még mindig nagyszabású vállalathoz képest. Arról volt szó, hogy a vizsgálat és az üldözés beszüntetésével szemben

az egész vállalt a Stádium, a jobboldali, gyengén megalapozott sajtóvállalat kezébe kerül.³⁴

A világháború után nem sokkal a társadalom minden funkcionálisan elkülönülő részrendszerének működését az állam szuper-szervezetté változtatásával megvalósuló közvetlen politikai intervenció torzítja el. Ez hosszú távon az autonóm szegmenseknek (a professzionalitás pólusainak) a hanyatlásával járt együtt, ám ez sokáig nem vált nyilvánvalóvá. A politikai szuper-szervezet recentralizáló jellege kedvezett a szerepkörök szerinti elkülönülés társadalmát megelőző, rétegződés szerint elkülönülő, közkeletűbben szólva feudális jellegű szervezeti és interakciós struktúrák újraerősödésének,³⁵ hiszen ezek egyébként is folyamatosan jelen voltak a 20. század első fele magyar társadalmának működési modelljeiben. Gazdasági szempontból ez az állami mecenatúra egy sajátos modelljének kialakulását jelentette, mely számos elemében inkább a premodern kliens-patrónus viszonyra emlékeztett, mint a funkcionális rendszerekké elkülönülő társadalom publicitáselvű, a tömegmédiát „tőke-transzformátorként” közbeiktató, Magyarországon a századelő üzletes sajtójának legsikeresebb képviselőinél megvalósuló támogatói szerkezetére. Utóbbinál a kulturális termelési mező autonóm és heteronóm szegmensei kölcsönös, gyakran persze kényszerként megélt kompromisszumok sorozatában megvalósuló együttműködése képes lehetett mind szimbolikus, mind reális értelemben profitot termelni minden érintett számára, még ha természetesen a költségek szintén minden érintettnél jelentkeztek is.

³⁴ LENGYEL, *Magyar újságmágnások*, 99.

³⁵ A centrális szerkezet társadalmevolúciós helyéről és jelentőségéről ld.: LUHMANN, *Soziale Systeme*...

A rendszerváltás után, különösen pedig az ezredforduló után egyre uralkodóbbá váló „piacközpontú”, neoliberális tendenciák viszont éppen úgy nem vesznek tudomást erről az összetett működésről, ahogyan a diktatorikus politikai intervenció később a híres három T-vé finomodó mecénatúra-moddellje sem. Az autonóm és heteronóm szegmens ugyanis minden esetben *egyazon* mező működésének része, amely azonban minden mezővel folyamatos kapcsolatban kell, hogy álljon. A társadalmi reprodukció intézményeinek és a kultúra autonóm pólusának leválasztása ezen jelenségek heteronóm egységeiről azzal jár, hogy megfosztjuk őket financiaális alapjaiktól. Amennyiben pedig ezt a szépen csengő „nem-intervencionalista állam” modelljével egészítjük ki,³⁶ elvárva az úgynevezett professzionális-autonóm szegmensek gyakorlataitól, hogy közvetlen gazdasági hatékonysággal igazolják létjogosultságukat, az igen gyorsan vezet a társadalom autonóm mezeinek végletes, működésképtelenséget eredményező torzulásához. A professzionális tudás létrehozásáért és újratermeléséért felelős szegmensek ugyanis közvetlenül nem, kizárólag heteronóm pólusaik megfelelő működése segítségével képesek fennmaradni. Aranytojást tojó csodatyúkuk ugyanis, mint a századelő sikeres sajtókonzernjeinek kisajátítási kísérletei is illusztrálhatják, csak a mesékben léteznek.

36 „neoliberalism emphasizes three key principles: the efficiency of markets, the liberty of individuals, and the noninterventionism of the state. It is a politico-cultural viewpoint, a power-producing philosophy that reproduces dominant privilege [...] Though ‘noninterventionist’, the state does have a role: to enact an institutional framework that supports neoliberal practices. [...] A crucial part of this is neatly packaged in the phrase ‘value for money’, which suggests that government funds must be spent efficiently, in economic terms. The supported arts sector, along with other public services, has become accountable for its use of ‘the taxpayers’ money’. Value is demonstrated through measurable outputs (‘performance indicators’) that are assessed in monetary terms against inputs (i.e. funding levels).” ALEXANDER, „Heteronomy in the Arts Field...”, 4.

„Író kontra reklám?”

Reflexiók az irodalmi marketingtevékenységre a *Nyugatban*

/
ARANY ZSUZSANNA

1931 januárjában a Nyugat Barátok Köre ankétot szervezett a reklám és a művészetek kapcsolatának kérdéskörében. A Budapesti Nemzetközi Vásár szervezőbizottsága ugyanis arra kérte a folyóirat szerkesztőségét, hogy az „irodalom munkásai” mondják el véleményüket, miképp tudnának a „nemzet nagy gazdasági életébe” bekapcsolódni. Példaként a képzőművészekre hivatkoztak, akik közül „a legkitűnőbb művészek sem idegenkednek attól, hogy utcai s más reklámképeket készítsenek”,¹ sőt a műfaj már túl is nőtt eredeti, alkalmazott programművészeti keretein és igazi szabadművészetté fejlődte ki magát.²

1 [SZERZŐ NÉLKÜL], „A reklám és a művészet. Ankét a Budapesti Nemzetközi Vásár felkérésére a Nyugat fóruma előtt”, *Nyugat* 24 (1931): 1:143.

2 Hozzá kell tennünk, hogy nem ez volt az egyetlen ankét, a Nyugat Barátok Köre ugyanis több ankétot is szervezett, melyeken gazdasági kérdéseket vitattak meg. Ld. még: BOLGÁR Dániel, „Gazdasági mesék a Nyugatban”, *Holmi* 20, 1. sz. (2008): 128–147.

A *Nyugatot* ekkor Babits és Móricz közösen szerkesztették, s ők döntöttek úgy, hogy körkérdezték barátaikhoz, s aztán a vitát követően adnak konszenzusos választ a szervezőbizottságnak. „A *Nyugat* körül feltűnő alkotókat kiváltképpen foglalkoztatták a két szféra [irodalom és gazdaság] összekapcsolódásával keletkező távlatok, illetőleg erkölcsi buktatók” – jegyzi meg Bolgár Dániel 2008-as tanulmányában.³ Hozzá kell tennünk, hogy mindez nem véletlen, hiszen a folyóiratnak saját magát kellett fenntartania, s az akkori kapitalista működésmód sajátja volt, hogy a szerzők és a szerkesztők munkáik, illetve fórumaik menedzselésével is foglalkozzanak; ez magyarázza, hogy szépírók tollából is napvilágot láttak gazdasági cikkek.⁴ (A Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának vonatkozó kísérlete, miszerint az írók kapjanak állami fizetést, kudarcot vallott.) Emellett az akadémiai pozíciók és az intézményesült irodalom világától is távol állt a *Nyugat*, bármennyire is részévé vált később kanonikus irodalmunknak.

A Babitsék által szervezett ankétot – melyet az író, illetve irodalmi és kabaréestek legendás konferanسیéja, Nagy Endre vezényelt le – komoly érdeklődés övezte, hisz közel százan gyűltek össze, a folyóirat pedig a gyorsírási feljegyzések alapján közölte a jegyzőkönyvet is.⁵

A vita alapszerkezetének felismerése gyerekjátéknak tűnik. Egyik oldalon azok voltak, akik igenlő választ adtak, és helyeselték is az irodalmi élet bekapcsolódá-

3 BOLGÁR, „Gazdasági mesék...”, 129.

4 A „XIX. század közepétől a tartós irodalmi közönségsiker – a technikai fejlődés gerjesztette beruházási igény miatt – elképzelhetetlen volt a keresleti oldal, tehát az olvasók kiadó által közvetített igényeinek figyelembevétele, azaz a fellelvőpiac megkeresése nélkül.” BOLGÁR, „Gazdasági mesék...”, 143.

5 „Mivel elvi jelentőségű kérdésről van szó, elhatároztuk, hogy ennek a tárgyalásnak hű képét adjuk és közöljük a hozzászólásokat gyorsírói feljegyzések alapján; [...]” „A reklám és a művészet...”, 143.

sát a reklámba, a másikon pedig azok, akik ugyancsak igennel feleltek, de egyúttal elszomorítónak tartották volna az írók részvételét a hírverésben. Akik üdvözölték a két fél közeledését, azok avítottak vélték az elzárkózást az üzlettől, és óvtak attól, hogy a szellem arisztokratái elkövessék ugyanazt a hibát, amit a termőföld nagyurai már elkövettek. A másik oldalról nézve viszont ott végződik a művészet, ahol a reklám kezdődik, hisz a művész ilyenkor pénzért adja el szent szolgálatait, azaz prostituálódik. Az ankét legfőbb törésvonala tehát (látszólag) az irodalmi érték és tekintély piacra vihetősége mentén alakult ki.⁶

A megnyitó beszédet a szerkesztő Móricz Zsigmond tartotta, aki főként a nehéz gazdasági helyzetre hivatkozva (többek között az 1929-es nagy gazdasági világválságra gondolhatunk) indokolta a kérdés aktualitását. Az írói létmódot az „örök eszmények áldozatos kultuszával” való foglalkozásként háta-
tározta meg, amitől szerinte teljességgel idegen a gyakorlati élet. Miután bejelentette, hogy ő maga személy szerint utálja a reklámot, a szabadversenyos kapitalizmus működés módját, valamint annak erkölcsiségét, a feudális értékrenddel állította szembe, méghozzá is a magyarországi dzsentriváltozással:

„Én úgy neveltetem kisgyermekkoromban [...], hogy tisztességes magyar embernek nincs szüksége reklámra. Mert a tisztességes magyar ember tisztességes magyar életet él. Tisztességes magyar dolgokat termel, ha már termel. Mert a legtisztességesebb magyar ember semmit sem termel, hanem helyette mások termelnek. Mert az a tisztességes magyar ember, aki úr. De ha már neki is termelnie kell, akkor ő búzát

6 BOLGÁR, „Gazdasági mesék...”, 143.

termel. Azt pedig nem kell reklámozni. Mert a búza az búza. Pláne a magyar búza.”⁷

Példaként hozza még a csizmadiát és a korcsmárost is, hogy aztán idézhesse a jól ismert közmondást (amelynek egyébként az ellenkezője is „forgalomban van”), nevezetesen: „jó bornak nem kell cégér”.

A reklám iránti ellenszenvének hangsúlyozását ezt követően csak fokozza Móricz, s már egyenesen azt is kijelenti, hogy „mélyen lenézi” a hirdetés mindennemű fajtáját, miután az író – akárcsak a gazda, a csizmadia vagy a korcsmáros – ugyancsak tisztában van vele, hogy amit csinál, az jó, az kelendő, azért sorban állnak az olvasni vágyó tömegek. Az újságok és a könyvkiadók vetélkednek, hogy megjelentethessék legújabb művét, véleményt mondani, hirdetni és volta-képp reklámozni a frissen napvilágra került szöveget pedig egyedül a kritikusnak feladata. Ám amikor a szerző megtapasztalja, hogy az adott kötet csak ott aszalódik a kiadó raktárának a polcain, kénytelen ráébredni, hogy hírverés nélkül mégsem lehet a könyvpiacra érvényesülni. Móricz is tehát végül az alábbi megállapításra kényszerül, részben felülbírálván korábbi álláspontját: „hát hogyne maradna ott, ha [a kiadó] senkinek se mondta meg, hogy megjelent...”⁸

7 „A reklám és a művészet...”, 144.

8 Uo. Ide kapcsolódik még egy anekdota, melyet Bolgár Dániel foglalt össze tanulmányában: „1930 tavaszán Móricz Zsigmond szobájának ajtaján egy kétheti lap irodalmi rovatvezetője kopogtatott. Ajánlatot tett az írónak: lapja négyoldalnyi, őt a legkedvezőbb színben feltüntető »kritikai« méltatást közöl munkásságáról. Cserébe a kiadó csak két tárca és két vers átengedését kéri tőle a copyrightot is beleértve. Móricz – legalábbis így meséli a *Nyugatban* – tiltakozott, veszekedett, aljasságnak nevezte az írókat kisémmiző és az olvasókat becsapó eljárást. Végül fenyegette a szerkesztőt, hogy megírja az esetet. Ezt válaszolta a rovatvezető: »Ezt nagyon megköszönjük, mert ez nekünk a legjobb reklám, ezzel értesíteni tetszik író társait arról, hogy lehetséges.« Így lett Móricznak az irodalmi reklám visszasságait feltáró dörgedelmeiből ezeknek hírverése.” BOLGÁR, „Gazdasági mesék...”, 142.

Móricz megnyitó beszédében kitér a reklám műfajának mind szociológiai, mind pszichológiai vetületeire, mikor megállapítja, hogy a falusi ember nem szereti az újsághirdetéseket, mert úgy véli: a kereskedők csak az eladhatatlan holmiktól akarnak ily módon megszabadulni. Ellenben, ha sógor-koma ajánl valamit, az mindenképp jó, s érdemes megvenni, kipróbálni. „Hogy lehet egy új cikket bevezetni?” – teszi fel a kérdést az író, majd utal a bizalomra, amit a cégeknek a leendő vásárlók felé sugalmazni kell. Mindezzel persze vissza is lehet élni, s a vevő tájékozatlanságát anyagi nyereszkesedésre felhasználni. Móricz a megoldást a teljeskörű felvilágosításban látja, amikor is például a gépgyárosok szövetsége külön gépkezelői tanfolyamokat tartana a vásárlóknak, hogy azok aztán nagyobb biztonsággal választhassák az adott terméket.

Móricz nézőpontja 2023-ban már inkább naivnak tetszik. A reklámpszichológia éppenséggel nem a hosszas és részletező kiokosításra épít, hanem az információ minél rövidebb, tömörebb, hangsúlyosabb sulykolására. Az emberek ugyanis (nagy általánosságban) nehezen veszik rá magukat az elemzőbb gondolkodásra, és hosszabb szövegek értelmező végigolvasására (vagy épp végighallgatására), mely gesztusra már a 20. század első évtizedeiben is kevesen hajlottak, így aztán azok az üzenetek lettek/lesznek „befutók”, amelyek épp a leegyszerűsítéssel kívánnak hatni. De mindez nemcsak a reklám műfajára, hanem a politikai propagandára, egyáltalán a politikaábrázolásra, annak nyilvános működésére is igaz lehet.⁹ Hozzá kell tennünk, hogy Magyarországon a reklámnak mindig is tulajdonítottak kreatív működést, valamint „értelmiségi” kisajátítottságot, ami tőlünk nyugatabbra nem (volt)

⁹ Ehhez ld pl.: JANKOVICS Zsanett, „A személyek jelentősége a politikában”, *Média-kutató* 9, 1. sz. (2008): 33–45.

jellemző. Réz András például a reklámot a szellemi elit izlés-diktatúrájának egyik fórumaként határozza meg. A rendszer-váltás előtti időszakban ugyanis valóban főként művészek és íróemberek „játszótere” volt a reklám, s csak később jelent meg az a fajta marketing-felfogás, mely a kapitalista társadalmakban bevett gyakorlat. Azon kérdés ellenben, hogy vajon tudomány-e a reklám, Nyugaton már a hatvanas évek végétől megjelenik, nem utolsósorban Ainé Cadet és Bernard Cathelat kutatásai révén. Természetesen a reklám (műfaja, szerepe, technikái, stratégiája) a társadalmi változásokkal párhuzamosan alakul, sőt ma már azt is elmondhatjuk: olykor a reklám formálja a társadalmat, amikor például különböző identitás-csoportokat hoz létre.¹⁰

Visszatérve a *Nyugat* reklám-ankétjához, fontos még hangsúlyoznunk, hogy Móricz végül a népnevelés kérdéskörét is érintette. Említett példájában egy alföldi kisvárosban a nyílt agitációt nem fogadta jó szemmel az ottani lakosság, míg egy orvos előadására kifejezetten kíváncsiak voltak, s élvezték, hogy a vérkeringéssel kapcsolatban gyarapodott a tudásuk, ezért aztán a kuruzslók által kínált gyanús kezelésekre könnyedén nemet tudtak mondani. A *Nyugat* szerkesztője konklúziójában meglehetősen magasztos célokat fogalmazott meg, melyeket még napjainkban is inkább távoli, utópisztikus jövőkép leírásaként értelmezhetünk, mintsem realitásként:

„Ha az általános műveltség bizonyos fokra elér, akkor már a reklámnak nem kell csábítónak és félrevezetőnek, csak felvilágosítónak és értesítőnek lenni. [...] Egy ilyen nagyszabású és kulturális célú reklám szolgáltatásban aztán az írók és művészek is megtalálnák azt a szerepet, amely nem volna de-

¹⁰ Ld. még: Réz András, „Az illúziókereskedők leszámolnak az illúziókkal”, *Korunk* 3/20, 4. sz. (2009): 3–10.

honesztáló reájuk. Ugyanis a művész az örök szépnek, az örök emberi értéknek a képviselője, de sohasem a pillanatnyi haszoné.”¹¹

Erősen kapcsolódott Móricz felszólalásához a moderátor, Nagy Endre véleménye, aki kétféle reklámot különböztetett meg: az alacsonyabb rendűt és a magasabb rendűt. Nagy meglátása szerint az előbbi szűkebb közönséget ér el, s pusztán népszerűvé akarja tenni az adott iparcikket, utóbbi művelője ellenben tágabb célcsoportban gondolkodik, s „a talajt akarja megművelni, s az iparcikkek elhelyezését így biztosítani.”¹² Egyfelől Móricz naiv idealizmusának mását érhetjük itt tetten – holott épp Nagy állt közelebb a popularitáshoz és a gyakorlatiassághoz, szélesebb közönségréteget vonzó kabaréestjei révén –, másfelől az már önmagában is ellentmondás, hogy ha valamit népszerűvé kívánunk tenni, akkor a szűkebb közönség elérése lenne a célunk. És ez igaz nemcsak a szándékra, hanem a megvalósulásra is.

Figyelemre méltó mozzanat Nagy Endre érvelésében az is, amikor az optimizmusra való buzdításra hívja fel a jelenlévőket. „Kérem, tessék a vita során figyelembe venni ezt a pozíciót, hogy szuggesztív erejű optimizmust sugárzó hadjáratot indítsunk a természetlen pesszimizmus ellen” – fogalmaz, s a cél eléréséhez az irodalmat és a művészeteket kínálja eszközül.¹³ Meglátása szerint a gazdasági élet fellendülését is elősegítené ez a kollektív művészetterápia (mert voltaképp arról beszél), így aztán az egész társadalom profitálna belőle. A felvetés természetesen nem újkeletű, hiszen már az ókorban is létezett azon elgondolás, miszerint „a művészet nemesíti és gyógyítja az embert”, de ugyanilyen régi az a megfigyelés is,

11 „A reklám és a művészet...”, 147.

12 Uo., 148.

13 Uo.

hogy „a művészeti hajlam gyakran jár együtt pszichés betegségekkel.”¹⁴ Gondolhatunk akár Arisztotelész drámaelméletére is, de emellett érdemes említeni, hogy az antikvitás orvosai a zenét is „receptre írták fel”, később pedig – már a felvilágosodás időszakában – a képzőművészeti alkotások lélekvidító hatását is megfigyelték a szakemberek.

Nagy Endre „provokációjára” Kodolányi János reagált, aki fontosnak tartotta kiemelni, hogy a reklámot el kell választani a propagandától. Míg a reklám a tőkéseket szolgálja ki, és haszonszerzés, profitnövelés a célja, a propaganda – Kodolányi értelmezésében – „magasabb értékű szellemet” is közvetíthet. Ha egy művész kereskedelmi hirdetések megalkotására adja a fejét, prostituálódik, azonban ha propagandát ír, az már (a kifejezés nemes értelmében véve) szolgálat lesz. Ezen a ponton könnyen eszünkbe juthat a politikai propaganda, hiszen ebben az időszakban még élénken élt a vörös- és a fehérterror plakátkampányokban is megmutakozó emléke, de akár az első világháborús propagandára vagy a Horthy-korszakban napvilágot látó, ellenforradalmi ideológiai kliséket erősítő kiadványokra is utalhatunk. Mindennek fényében meglehetősen erősen hangzik Kodolányi azon megjegyzése, miszerint a művésznek „szolgáltatnia kell a propagandát”, illetve a művész „csak azt fejezheti ki, ami a legőszintébb meggyőződése”. A képet csak tovább árnyalja, amikor az író a vállaltan szocialista, az 1920-as évek első felében a *Népszava* szerkesztőjeként dolgozó, s a vita évében (1931) Baumgarten-díjat kapó Révész Bélára hivatkozik, s tőle idéz gondolatokat. Mi különbözteti itt meg a prostitúciót, a szolgálatot és a szabad művészetet egymástól – vethetjük fel a kérdést.

¹⁴ SIMON Lajos, „Művészetterápia – gyógyítás – rehabilitáció. Bevezető”, *Fejlesztő Pedagógia* 30, 1. sz. (2019): 3.

Kodolányi kapitalizmuskritikaként is felfogható megnyilvánulása felszólalása második felében határozottabbá válik, miután kijelenti: „mikor pesszimizmus, nihilizmus jelentkezik, az gazdaságpolitikai szempontból, ma, a kapitalista világ gazdaság válságának jele.”¹⁵ Ez a fajta elkötelezettség tehát már eleve egy adott szűrőn keresztül értelmezi mind a reklám, mind a propaganda fogalmát, s nem csoda, hogy a reklám a prostituálódást fogja képviselni olvasatában, miközben a propaganda a jó ügyek eszközévé válik, célja pedig a társadalom jobbitása, valamint a „nép” felvilágosítása lesz. A művész ebben a narratívában társadalmi szerepvállalásra kötelezett figura, ellentétben a l’art pour l’art lovagjainak felfogásával, akik épp az aktuálpolitikai propaganda kiszolgálását tekintik prostitúciónak.

Nem véletlen, hogy Kodolányi és Nagy Endre között a felszólalást követően kisebb vita kerekedett, mely a moderátor azon óvatos megjegyzésével zárult, miszerint a propaganda is reklám. Ezt követően Karinthy Frigyesnek adták meg a szót, mint az egyik legérintettebb személynek, hiszen az író többek között szellemes reklámszövegei is népszerűvé tették a korban.¹⁶

¹⁵ „A reklám és a művészet...”, 148.

¹⁶ Köztudott, hogy Karinthynek több reklámszöveget tulajdonítottak, mint amennyit valójában írt. Emellett több anekdota is fűződik a nyugatos szerző reklámszöveg-írói működéséhez. Ezúttal egyetlen példát citálnánk ide, a Herz-szalámi esetét: „Csaknem közismert Karinthy Frigyesnek a harmincas években híressé vált »műfordítása«, melynek során háromszoros nyelvi odavisszaforgatással kihozta az eredeti szövegből azt, hogy együnk Herz szalámit. Azt is talán tudják többen, hogy nem a sors iróniájának, hanem a Herz szalámigyár élelmességének tulajdonítható, hogy Karinthyt bőségesen megjutalmazták Herz szalámival. Ez a régi játék, tíz évvel ezelőtt, nemzetközi fordítókörökben is hírnvre tett szert. Gara László, Illyés Gyula, Nemes Nagy Ágnes és vagy négy francia költő Karinthy viccét komolyan vették és a Herz szalámi verset átültették franciára.” KABDEBŐ Tamás, „Harc a lehetetlennel”, *Új Látóhatár* 15/23, 6. sz. (1972): 503. Ld. még FRATER Zoltán, *Karinthy, a városi gerilla* (Budapest: Holnap Kiadó, 2013).

„Ma az ipar és a művészet között áll fenn az a viszony” – fejtette ki Karinthy, miután humoros önreflexióval utalt fiatalkori éveinek „botlásaira” –, „ami valaha a zsarnokok, vagy egyházi és világi fejedelmek és a művészek közt volt. Valamikor azok a zsarnokok, fejedelmek és egyházatyák teremtették meg azt a talajt, azt a levegőt, melyben például holmi Michelangelók alkotásai létrejöttek, mert hiszen ezek a művek is megrendelésre jöttek létre, s jórészt reklámcélokra szolgáltak.”¹⁷

Karinthy idézett szavait a politikai propagandára is vonatkoztathatjuk. Véleményem szerint bármilyen propagandáról legyen is szó – ideértve a semlegesnek szánt tudományos tájékoztatást vagy akár a különféle erkölcsi tanítások közvetítését is –, az mindig kultúrpolitikai vetülettel bír, s mindig egy adott érdekcsoport értékrendjét közvetíti, sőt, időnként rá is erőszakolja a szélesebb társadalmi rétegekre. Karinthy azonban nem Kodolányi véleményét támadja, hanem a sajátját védi, amikor kiáll a kapitalista fejlődés ipari-technikai és egyéb termékei (rádió, repülőgép, Herz-szalámi stb.) iránti lelkesedéséért, s azok műveibe való beemeléséért.

Nem utolsósorban azért voltak érdekesek a Nyugat Barátok Köre által szervezett, gazdasági témákat feszegető ankétok, mert – mint azt Bolgár Dániel leszögezi – „ilyenkor gazdasági szakemberek csatlakoztak a megszokott vendégkörhöz, a *Nyugat* irodalmáraihoz, és a vita hamar átment az irodalom és az üzleti élet viszonyának vizsgálatába.”¹⁸ Magyar Pál, a Budapesti Nemzetközi Vásár alelnöke (egyben a Nemzeti Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője) az irodalmi élet szereplőinél jóval keményebben fogalmaz, amikor kifejti:

¹⁷ „A reklám és a művészet...”, 149.

¹⁸ BOLGÁR, „Gazdasági mesék...”, 140.

Kodolányi ugyanazt az álláspontot képviseli szellemi arisztokrataként, mint amit a magyar feudális arisztokrácia „ősidők óta”, amikor az üzletet dehonesztálónak tartja. Pozitív példaként Amerikát állítja, ahol a reklám műfaja „művészi tökélyig fejlődött”. Őva int azonban attól, hogy az amerikai mintát importáljuk, sokkal inkább a magunk egyéni, magyar, nemzeti ízére kellene ráéreznünk, szunnyadó erőforrásainkat felhasználva. Erre a szerepre pedig pontosan az írók, az alkotó emberek lennének a legalkalmasabbak. Hivatkozik a németekre is, akiknél már van szakirodalma a műfajnak, s nemcsak művészek, hanem tudósok is publikálnak a kérdéskörrel. Konklúziójában azt is megfogalmazza, hogy azért van szükség az íróknak a gazdasági életben való illetén részvételére, mert „ahol tesped a gazdasági élet, ott a művészi értéknek nincs meg a talaja. Nincs inkompatibilitás a művészi és az üzleti élet között.”¹⁹

Az anketon részt vett egy vérbeli reklámszakember, Szieberth Imre is, aki nemcsak a Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak reklámosztályának vezetőjeként és közművelődési körének elnökeként volt ismert ekkoriban (idővel kormánytanácsos lett belőle), hanem műszaki újságcikkek írójaként is, valamint egy ideig a MÁVAG hivatalos értesítőjét is ő szerkesztette. Ezenkívül rendszeres tagja volt a *Színházi Élet* Műkedvelő Olimpiásza zsűrijének, ahol együtt döntökösködött például Nagy Endrével vagy Schöpflin Aladárral, de az 1930-as rendezvényen nem akármilyen minőségben volt jelen Móricz Zsigmond is: a műkedvelő társulatoknak ugyanis épp az ő darabját, a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* kellett feladatként eljátszaniuk.²⁰ Pár évvel később Szieberth, már a

19 „A reklám és a művészet...”, 152.

20 Ld. bővebben: „Országos műkedvelőverseny”, *Színházi Élet* 20, 5. sz. (1930): 21.

Magyar Műkedvelők Szövetségének alapító társelnökeként megírta *A műkedvelő színjátszás kézikönyve* című munkáját, mely az Athenaeum Könyvkiadónál látott napvilágot.²¹ Szieberth tehát nem teljesen outsiderként szólott hozzá a témához, azaz nem pusztán üzletemberként, hanem a színházat és az irodalmat egyaránt kedvelő és ismerő szakíróként is. Ő az, aki bevezeti a „reklámművészet” kifejezést, s megállapítja: „egy új műfajról van szó, amelynek a művelése, minthogy művészet, nem lehet lealacsonyító a művészre, az íróra nézve sem...”²²

A propagandaplakátokat készítő képzőművész Berény Róbert, aki talán a leginkább érintett volt a kérdéskörben,²³ e ponton fejtette ki véleményét, miszerint „a művész a legjobb meggyőződéssel állhat a reklám szolgálatába”. Saját példájára hivatkozva állapította meg, hogy a „plakátfestők többet használtak az új művészi irányoknak, mint számtalan festő, aki megbújt a műteremben és csak festett, festett.”²⁴ Ugyancsak részt vett az ankéton Fülöp István egyetemi tanársegéd,

21 Ld.: SZIEBERTH Imre, *A műkedvelő színjátszás kézikönyve* (Budapest: Athenaeum, [1939]).

22 „A reklám és a művészet...”, 153.

23 „Berény [...] az 1919-es Tanácsköztársaság idején komoly kultúrpolitikai szerepet vállalt. Néhány hónapig ő vezette a művészeti direktóriumot, és az egyik leghevesebb forradalmi, toborzó plakát is az ő nevéhez fűződik. Berény finom humorára jellemző, hogy a pátosztól sem mentes mű egyik ihlető forrása a Wagner hangszer- és beszélőgép áruháza kis reklámfigurája lehetett. A forradalom szimbólumává vált plakát expresszív erejével mégis valósággal a pestiek agyába üvöltötte magát. Ide tartozik egy érdekes, szintén Berlinhez köthető anekdota. A német fővárosban alapított *Das Plakat* című folyóirat svájci származású kiküldött tudósítója, Carl Tobler 1919 tavaszán a forradalom hírére Budapestre utazott, hogy a lap számára nagy számban megjelent, művészi kvalitásuk tekintetében is jelentős magyar forradalmi plakátokról gyűjtsön anyagot. Módszere akkoriban még szokatlannak számított, az utca járókelőit meg-megállítva érdeklődött a plakátok hatásáról. Berény Fegyverbe! Fegyverbe! feliratú plakátjáról a következőket írta: »A festő Berény plakátja feltűnést keltett és nagy hatást gyakorolt a népre. Matrózfeje 'Fegyverbe' kiáltással az ajkán igazán a nép kiáltása volt. A nép felfogását és látásmódját meghatározó kép. Egy egyszerű ember nyilatkozata, akivel a plakát hatásáról társalogtam: 'Na igen, ez szép, de miért áll a képen 'Fegyverbe', ha a matróz érthetően 'Á'-t kiált?'«

BARCKI Gergely, „Aki a »szférák zenéjére figyelt«: Berény Róbert és Lesznai Anna kapcsolatáról”, *Enigma* 14, 51. sz. (2007): 117–135, 120–121.

24 „A reklám és a művészet...”, 154.

gyakorlati pszichológus, aki részben Magyar Pál véleményéhez kapcsolódott, amikor a reklám műfajának kutatásáról, külföldön már ismert szakirodalmáról beszélt. Ha nem is szerző szerint, de utalt olyan reklámpszichológiai munkákra, melyek a vizualításra helyezik a hangsúlyt, lévén, hogy a kép, az optikai hatás a befolyásolás és a befogadó érzékelése szempontjából jóval hatásosabb, mint a szó. Ebből a szempontból pedig egészen más perspektívát kap képzőművészet és irodalom viszonya, valamint a kettő reklámcélokra való hasznosíthatóságának kérdése.

Az ülésen jelen volt Kassák Lajos is, kinek szerepköre kulcsfontosságúvá vált a vita előrehaladtával, képzőművészet és irodalom összevetésének kérdéskörével kapcsolatban. Ő és Németh Andor komolyabban is foglalkoztak a reklámmal: Németh például rendszeresen publikált a *Reklámélet* című lapban, ahol többek között épp a *Nyugat*-ankéttra is reagált.²⁵ Kassák egyébként Kodolányival értett egyet annyiban, hogy a propagandát ő is kulturális munkának tekintette, ellentétben a reklámmal, aminek csak üzleti céljai vannak. Ugyanakkor – mint kifejtette – nincs értelme sem prostitúcióról, sem a művészet szentté avatásáról beszélni. Határozottabb hangnemű felszólalásában a könyvmarketing ügyét is érintette, amivel nagy felháborodást keltett: „A könyveket is kell reklamírozni, de nem úgy, ahogy az ma történik. Mert ma az történik, hogy üzleti érdek szerint jó reklámot csapnak rossz könyveknek, s ha nem érdek, jó könyvet nem reklámoznak. Előbb jöjjön a kritika, csak azután jöhet a propaganda.”²⁶ Mindehhez persze hozzátehetjük, amit Kosztolányi is szóvá tett nem sokkal korábban a Magyar Írók Egyesületének 1930. évi első közgyűlé-

25 Ld.: bővebben NÉMETH Andor, „Művészet és reklám. Jegyzetek a *Nyugat* reklám-ankétjához”, *Reklámélet* 4, 2. sz. (1931): 1–2.

26 „A reklám és a művészet...”, 154.

sén, miszerint maga a kritika műfaja is működhet reklámként, sőt az is korrumpálható, tehát lehet jó kritikát írni (ne adj'isten *iratni*) rossz könyvről és fordítva:

Kritikánk nincsen. Néha napvilágot lát egy-egy magasztaló könyvismertetés. Ezt mosolyogva lapozza tovább a beavatott és be-nem-avatott, mert elképzeli azt az épületes jelenetet, amint az író térdenállva kikunyorálta. Az a szomorú, hogy ez többnyire igaz is. Néha napvilágot lát valami ledorongoló förmedvény. Ezt szintén mosolyogva lapozza tovább mindenki, mert sejti, milyen indítóokokból született. Többnyire ekkor is fején találja a szöveget. Ennek a kritikátlanságnak tudható be, hogy az önálló véleményt eleve gyanakvással fogadják s felhördülnek rá. Nem szokták meg a szabad szót, nem bírják megérteni, hogy valaki politikai érdek, konc nélkül más véleményen lehet egy irodalmi kérdésben, mint jómaguk.²⁷

A *Nyugat* vitaestjét Móricz Zsigmond beszéde zárta, aki egyébként érintette a kritikaírás-mint-reklám problémakörét is, amikor megjegyezte: „a recenzió is reklám”. Végezetül megismételte korábbi kijelentéseit, részben nyitva hagyva a felvetett kérdéseket, melyek azonban később sem hagyták nyugodni: további cikkeket jelentetett meg ugyanis a tárgyban. A soron következő lapszám azonban olyan szerzők hozzászólásait közölte a *Disputa* rovatban, akik nem voltak jelen az eseményen. Faragó László például a reklámszakember szemével tanulmányozta a részletes tudósítást, s meglehetősen provokatív kijelentéssel indította gondolatmenetét. Amerikára

27 KOSZTOLÁNYI Dezső, „Lenni vagy nem lenni”, *Nyugat* 23 (1930): 1:253–254.

hivatkozva bírálta a hazai kávéházi entellektüelek életmódját, sznobizmusukkal egyetemben: „Amerikában különösen antipatikusak a megalkuvást nem ismerő írók, akik napokat töltenek a kávéházban, míg kiizzadnak egy megalkuvást nem ismerő novellát, szemben a prostituált íróval, aki hétszobás lakásában megnyugtató jólétben él, amihez nem utolsósorban az általa fogalmazott reklámszövegek segítettek.”²⁸ A *Nyugat* által szervezett vitában két alapvető tényezőt hiányolt: az őszinteséget és a szakértelmet. Ő volt egyébként az első, aki kimondta, hogy egy jó reklámszöveg megírásához másfajta képességek szükségeltetnek, mint a szépíráshoz. Jó stilisztá-
nak kell lenni természetesen – s talán ez a legfőbb közös pont –, de másfajta lélektani érzékkel, más típusú emberismerettel, s főképp alapos áruismerettel illő rendelkeznie a sikeres reklámszövegírónak.

Szintén a *Disputa* rovatban közölték Horvát Henrik sorait, aki egy Gerhart Hauptmann által írt, prózakölteménybe foglalt sajtoreklámon szörnyülködött,²⁹ valamint Hallóssy István cikkét, aki egyrészt újra összefoglalta az ankét lényegét, másrészt olyan ötletekkel állt elő, mint például külön rovat indítása a lapokban az írók által írt hirdetések számára.³⁰ Részben Horvát soraira, részben magára az ankétra reflektált aztán Bálint András a *Korunk* hasábjain, amikor voltaképp az irodalom prostituálódásáról írt, s a *Nyugat*-eseményen tapasztalt szemérmeskedést bírálta:

28 FARAGÓ László, „Hozzászólás a *Nyugat* reklám-ankétjához”, *Nyugat* 24 (1931): 1:277.

29 Ld.: HORVÁT Henrik, „Korunk szégyenének emlékműve”, *Nyugat* 24 (1931): 1:278–280.

30 HALLÓSSY István, „Írhat-e az író reklámot?”, *Nyugat* 24 (1931): 1:280–282.

S miért kell játszani a szűzet annak, akiről mindenki tudja, hogy – ellenkezőleg? Aki szőröstül-bőröstül az ördögé, miért kell annak szenteltvíz? Aki reklámot csinál a háborúnak, gyűlöletnek, hazugságnak, bűnnek, egyszóval a kapitalizmus számtalan szellemi dugárújának, miért nem csinálhat reklámot a Palma gummisaroknak? Egészen nyíltan miért nem feketik a business karjaiba? A hálószoza diszkrét sötétjében úgyis az övé.³¹

Ugyancsak az ankét visszhangjához tartozik Karinthy Frigyes rádióbeszéde, melyről több napilap tudósított. Művészet és reklám viszonyáról szólván, kitért a modern mecénatúra problémájára is. „Az új mecénás az industria – vallotta –, és az íróknak ötletekkel melléjük kell állni és magas művészi nivóra kell emelni »industria öfelsége« ma még bizony elhanyagolt és nem eléggé díszes reklám-palástját.”³² Pár hónappal később, 1931 júniusában ismét Móricz kért szót, aki *A könyv és az író a vásáron* című szövegében már konkrétan a könyvreklámmal foglalkozott. Tette mindezt abból az apropóból, hogy a Budapesti Nemzetközi Vásáron a Magyar Írók Egyesülete számára is felajánlottak pavilont – Magyar Írók Szalonja fantáziánéven –, hogy az írók dedikálhassanak, találkozhassanak olvasótáborukkal, voltaképp eladhassák könyveiket. A reklám-ankét lényegében ennek az eseménynek a felvezetője volt, a szervezőkkel tehát már kapcsolatban álltak a folyóirat munkatársai.

Móricz, akinek bár az a meggyőződése, hogy „az író csak teremtője a könyvnek, de nem terjesztője”, sajátos piacutatást végzett, midőn megfigyelte a közönség reakcióit, és lejegyezte:

31 BALINT András, „Reklám és irodalom”, *Korunk* 6, 1. sz. (1931): 294.

32 „Művészi színvonalra kell emelni a reklámot”, *Magyar Hírlap*, 1931. márc. 3., 9.

melyik cég milyen reklámtrükkje hogyan válik be. Szerencsés volt például (az árukapcsolás klasszikus esete), amikor a Pathé Filmvállalatnak engedték át az irodalmi sátor egyik sarkát, így aztán akik a mozira voltak kíváncsiak, kénytelen-kelletlen belebotlottak a könyvekbe is, noha Móricz szerint mindez nem igazán lendítette fel az üzletet. Tapasztalatai alapján egyrészt csak a legolcsóbb könyveket vették meg az emberek, másrészt a legismertebb szerzőket keresték, akik persze nem mindig jelentették a legmagasabb színvonalat. Amikor pedig ingyen osztottak ki pár füzetes prospektust, mindenki kapni akart belőlük. Még erősebben konstatálta Móricz a nyájszellem működését, amikor a kétlépcsős pulpitudust, ahol a kiadványok sorakoztak, végre „megugrotta” valaki, és az arra lézengő, korábban bátortalan érdeklődők egyből utána tódultak. De az író olyan megnyilvánulást is lejegyzett a közönség részéről, miszerint „elég egy családba egy könyv”. Nem véletlen, hogy itt kénytelen volt megállapítani: „Elvész a nép, amely tudomány nélkül való, mondja a Biblia. A mai magyar tömeg még távol van attól, hogy a kétezer, vagy sokezer éves bibliai igazságot átértse, és aszerint éljen és gondolkodjék.”³³

A *Nyugatot* ekkoriban másodmagával szerkesztő Móricz foglalkozott esszéjében az irodalom feladatával általánosságban is, valamint az írott szó szerepével és helyével a társadalomban. Reflektált a nehéz gazdasági helyzet és a szellemi termékek iránti kereslet megcsappanásának összefüggéseire, megjegyezve: „A kiadók az utolsó években egyre kevesebb könyvet mernek kiadni. A tömeg nem érdeklődik, a könyvek ott maradnak a polcokon s emiatt elmondhatatlan sok írás marad kéziratban s elgondolhatóan hiány áll elő a szellemi

33 Móricz Zsigmond, „A könyv és az író a vásáron”, *Nyugat* 24 (1931): 1:754.

fejlődés terén.”³⁴ Végkövetkeztetése már többé-kevésbé eszmetörténeti szintre emeli a kérdéskört, amikor a 20. század első évtizedeiben élő ember súlyos lelki válságáról, a vallásos hit hiányáról, a spiritualitás iránti kollektív szomjúságról beszél, amit mintha az írói mesterség választása kívánna ellen-súlyozni. A megélhetési gondok ellenére ugyanis nagyon sokan ragadnak tollat, s voltaképp azok lesznek a szellem embereivé, akik korábban – Móricz szerint – papok vagy metafizikusok lettek volna.

Még egy fontos szempont előkerül a szövegben, nevezetesen a személyes jelenlét kérdése, azaz az író és a közönség fizikai találkozásának, s részben az írói imázs/kultusz (kialakításának ügye. „Nagy dolog ez, nagy dolog. És csak később fogják megtudni, hogy milyen nagy dolog, hogy az írók a néppel találkoznak itt a dobogó alatt. Petőfinek az volt a legnagyobb dolga egész életében, mikor a múzeum lépcsőjéről szavalt” – vélekedett a sátor főelőadója Móriczknak.³⁵ Az egyik marketingfogás ugyanis az volt, hogy az irodalmi emberek nemcsak kimentek a vásárra, hanem (re)prezentálták is foglalkozásukat: Móricz például ott ült a sátorban, és az írógépén kopogott. Mindezen erőfeszítések ellenére a Budapesti Nemzetközi Vásár 1931-es reklámdíját a GFB-harisnya nyerte el: a cég munkatársai vásároltak hetvenezer léggömböt, melyekért egyenként egy-egy pengőt kértek, az összeget pedig beszámították a harisnyavásárlásba. Mindeközben az a szomorú helyzet jellemezte az országot, hogy „senki sem akart könyvet kiadni” – ahogy azt a *Nyugat* szerkesztője is konstataálta –, illetve a kiadóknak el kellett gondolkodniuk rajta, nem érdemesebb-e előnyben részesíteniük az olcsóbb kiadványokat.

34 Uo., 753.

35 Uo., 756.

Móricz a maga részéről kettős kiadást javasolt: egyet silányabb papíron, jutányos áron a tömegeknek, míg egy másikat igényes kiállításban a kifinomult olvasók számára. Meglátása szerint azonban irodalom és reklám továbbra sem fért össze, vagy legalábbis még mindig nem tartotta az írók feladatának a marketingtevékenységet.

Talán nem véletlen, hogy egy lapszámmal később Móricz kezdeményezésére új rovat indult a *Nyugatban Magyar írók sátora* címmel, mely a „magyar irodalmi élet parlamentjeként” kívánt működni, ahol irodalompolitikai kérdéseket lehetett megvitatni. „Két malomkő közt őrlődik az író: a gazdasági nyomor és a politikai nyomás közt”, fogalmaz a szerkesztő, „[a] közönség nem vesz könyvet, s akiknek módjukban van, hogy megakadályozzák, nem is engedik, hogy megszülessen a könyv. Most itt áll egy hatalmas írotábor kétségbeesve és reménytelenül. Se kenyere, se szabadsága. Se jövője. Maga sem tudja, mért él és mire nézi a napot. Ebben a rovatban az életnek ezeket a kis, vagy nagy dolgait fogjuk megtárgyalni. Célunk az igazság kutatása és a megoldás keresése.”³⁶ Móricz azt is rögzítette, hogy a rovat cikkei névtelenül jelennek majd meg, a szellemiséget a lap vezetősége szabja meg, a felelősséget pedig ő maga vállalja.

A reklám-ankét megszervezése utáni évben a reklámszövegről már mint új műfajról is szó esett a *Nyugat* hasábjain – épp a *Magyar írók sátora* rovatban –, annak a Barinkay Ferencnek köszönhetően, aki 1931 őszén tartott előadást a reklám lélektanáról szintén a *Nyugat* Barátok Körében. Reklám és irodalom, az irodalom iparosodásának kérdésköre tehát nemcsak az ankét apropójából került terítékre (a különféle anyagi támogatásokon túl) az előfizetők pénzéből és épp

36 Móricz Zsigmond, „Magyar írók sátora”, *Nyugat* 24 (1931): 1:846.

a hirdetések­ből származó bevételek­ből magát fenntartó folyóiratban. Barinkay cikke az 1932-es újévi lapszám­ban jelent meg, *Író contra reklám?* címmel. Ezúttal is felvetődött a kérdés, amelyet főként Karinthy érintett az an­kéton, miszerint adja-e a nevét az író a reklámszöveg­hez, tud-e azonosulni vele, s ha magas színvonalúra sikeredik, akkor vállalja-e, hogy föl­vétessen munkásságának darabjai közé. Barinkay figyelmeztet, hogy a reklám már régen nem a sarki szatócs kis hírlevele, mint korábban. Az 1930-as évekre már komoly statisztikai, valamint lélektani vizsgálatokat is végeznek, így aztán a „modern, nagyvállalati reklám teljes szaktudást igénylő, százezrekbe és milliókba kerülő, az egész közgazdaságra és kultúrára kiható nagy megmozdulás.”³⁷ Barinkay utal a reklámpszichológia fejlődésére, marketing-stratégiákra, illetve példákat hoz azokra az esetekre, mikor az emberiség profi­ tált a reklámból, miután olyan tudásra tett szert általa, ami megkönnyítette a mindennapokat (például biciklivel járni gyaloglás helyett, petróleumlámpák ajándékozása Kínának). A szerző megkockáztatja azt a kijelentést is, miszerint „a modern reklám minden megnyilvánulása a civilizációt, a fejlődést viszi előre!”³⁸ Mert akadhatnak olyan esetek, mikor magánérdek és közérdek egybeesik, még a kapitalista berendezkedésű társadalomban is. Ugyanakkor az is előfordulhat, hogy a reklámszöveg megrendelője valóban kifogásolható tartalmak megfogalmazását kéri egy-egy író­tól, de mindez megesik szerkesztőségekben vagy kiadóknál is (lásd a névtelen újságcikkek esetét, amikor felmerül, hogy a név­nélküliség felment-e a felelősség alól), ilyenkor pedig mindenkinek a

37 BARINKAY FERENC, „Író contra reklám?”, *Nyugat* 25 (1932): 1:60.
38 Uo.

magá belátására van bízva, mi a fontos számára: az érvényesülés vagy egy adott erkölcsi mérce szem előtt tartása.

A kiemelt szövegeken túl számos más olyan eszme-futtatást is találunk még a *Nyugat*-ban, melyek arról tanúskodnak, hogy a modern irodalom jelentős fóruma tudatosan és vissza-visszatérően reflektált az irodalom és a marketing kérdéskörére, valamint a 20. század első évtizedeiben tapasztalható erőteljes változásokra – művészet, kultúra, gazdasági és technikai fejlődés, nagyvárosi létforma és számos más tényező kölcsönviszonyára. Adorján Andor már 1909-ben cikkezett az irodalom eliparosodásáról, valamint a piaci igényeket szem előtt tartó könyvkiadás és az írók kapcsolatáról; „az ipariális gondolkodás egyre jobban beveszi magát a legjobb írókba is” – jut konklúzióra.³⁹ Szabó Dezső pedig 1912-ben közölt egy hosszabb esszét az irodalom társadalmi funkciójáról, a Társadalomtudományi Társaság által feltett kérdésekre válaszolva.⁴⁰ A témaválasztások nem véletlenek, hiszen ahogy például Földi Mihály megjegyezte Ignotusról szóló 1924-es írásában, pontos láttelelet adva a modernkori irodalom képviselőit próbára tevő kihívásokról és az azokhoz való alkalmazkodásról: „nem lehet szemet húnynunk a modern író jelensége fölött. [...] írás van, munka, műhely, idegizgalom és hivatal, ügynökökkel, százalékokkal, ívszámokkal, keresletek és igények kielégítésével, reklámmal és az egyéni hajlam, az idegdiszpozíció mellett szinte üzleti céltudatossággal és pontossággal.”⁴¹

39 ADORIÁN Andor, „Párbeszéd Anatole France házasságáról, valamint az irodalom eliparosodásáról. Beszélgetnek: Anasthaz és Anacharsis”, *Nyugat* 2 (1909): 2:541–548.

40 SZABÓ Dezső, „Az irodalom, mint társadalmi funkció”, *Nyugat* 5 (1912): 1:755–763.

41 FÖLDI Mihály, „Ignotus – élet és eredmény”, *Nyugat* 17 (1924): 2:708.

Két pogánnyal egy hazában

A Nyugat Kiadó története 1938 és 1949 között¹

/

BUDA ATTILA

A magyar história és irodalom egyik közkedvelt, bár bizonytalan eredetű toposza a „két pogány közt egy hazáért” szólás. Volt azonban a hazai történelemben olyan időszak is, amikor ez a két pogány határon belül jelent meg, sem nem nyugatról, sem nem keletről, hanem egyenesen a magyarság kebeléből. Ennek a történelmi félmúltnak az időszakát egy kis budapesti kiadó utolsó éveivel lehet meggyőzően bemutatni.

1 Részlet a Nyugat Kiadó könyveit és dokumentumait közreadó gyűjteményből, a kötet 2023–2024-ben jelenik meg a Ráció Kiadó gondozásában. A kiadó működésének egy-egy korábbi időszakáról ld.: Kosztolánczy Tibor, „»valami mást kell kigondolni.« A Nyugat folyóirat második részvénytársasága”, *Irodalomtörténet* 53/103, 1. sz. (2022): 37–55; Buda Attila, „»Örök visszatérés« – avagy miből jelenjen meg a Nyugat? A Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság 1920–1923”, *Irodalomtörténet* 53/103, 1. sz. (2022): 56–75.

A Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság fennállásának utolsó évtizedét jelentette az 1938–1949 közötti időszak. Ez a bő tíz év egyfelől Magyarországra kétszer is külpolitikai, valamint ennek nyomán gyors és intenzív belpolitikai változásokat hozott, másfelől az ország lakóinak mindkétyszer kikerülhetetlen, az állami propaganda által felerősített, hatalmi eredetű megkülönböztetést és ellenségképzést. Ez utóbbi következményeként pedig lehetővé tette először a *Nyugat*, aztán a több tekintetben attól eltérő szerkesztésű, szerzőgárdájú, de mégiscsak a *Nyugat* hagyományaiból kiinduló *Magyar Csillag* megjelenésének ellehetetlenítését, majd az 1945-től 1949-ig tartó időszak alatt harmadik lépésben a Nyugat Kiadó megszűnését is. Szélsőséges faji törvények, előítéletes és kirekesztő aktuálpolitika, a közélet, a sajtó és a könyvkiadás, valamint a kultúra szabadságának folyamatos visszavétele, a közjában hazudott hatalmi érdek által vezényelt államosítások, a társadalom minden részére kiterjedő állami/pártpolitikai erőszak jellemezte ezeket az éveket. Némi malíciával azt is lehetne mondani, nagyszerű volt az összjáték: amit 1945 előtt elkezdett az egyre jobbra tolódó, majd nyilas politika, azt 1945 után a baloldali fordulatot levezénylő politikusgárdának sikerült befejeznie. A hatalmi ágak szétválasztatlansága, a „checks and balances” hiánya maga után hozta az ismeretektől megfosztott állampolgároknak, akár saját érdekeikkel szembenálló mozgósítását is; a szavak kiüresítését, értelemeltolódását, az egyébként sem olyan fényes nemzeti értékek folyamatos rombolását.

1938. május 29-én hirdette ki a magyar országgyűlés a XV. törvénycikket *A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról*, közismert nevén az első zsidótörvényt. Ez, elsősorban a nagyfokú értelmiségi munkanélküliségre hivatkozva sajtó-, színművészeti- és filmművészeti kamarák létrehozását rendelte el, melyek célja „a nemzeti szellem és keresztény erkölcs követelményeinek érvényre juttatása és biztosítása” volt. A törvény szellemét a jogalkotók úgy kívánták érvényre juttatni, hogy e kamarák tagságában a zsidók számát 20%-ban limitálták. A sajtóirányításban és sajtóellenőrzésben különösen fontossá vált a második paragrafus egyik bekezdése: „Akár időszakai, akár nem időszakai lap kiadója, szerkesztője, vagy a lapnak állandó munkaviszonyban álló munkatársa csak az lehet, aki a sajtókamara tagja.” A törvényt több rendelet pontosította és magyarázta, ezek közül a 9.590/1938. M.E. kimondta: „Az engedély hatályát veszti abban az esetben is, ha az, aki az engedélyt kapta, meghalt.” A kamarai tagságért, ami a további megjelenés engedélyezésének feltétele volt, a folyóirat nevében Babits Mihály folyamodott, miközben a részvénytársulattól átvette a *Nyugat* kiadói jogát; az evvel kapcsolatos ügyintézési feladatokat betege miatt Gellért Oszkár látta el.² A szükséges igazolások³ megszerzése után az iratokat 1938. augusztus végén nyújtották be.⁴ December 18-án Dulin Elek, a miniszterelnöki sajtó-

2 Több levél olvasható evvel kapcsolatban a Babits-hagyatékban, például: „Gellért Oszkár–Babits Mihálynak; Budapest, 1938. július 20.”, in „...olvasd el szigorú szemmel cikkemet.” *Babits Mihály és Gellért Oszkár Nyugat-levelezése 1929–1941*, szerk. BUDA Attila és PATAKY Adrienn (Budapest: Gondolat Kiadó, 2017), 295.; „Babits Mihály–Gellért Oszkárnak; [Esztergom, 1938. augusztus 12.]”, Uo., 300–301. Babits ekkor már gégeműtete után volt, kanüllel lélegzett.

3 A két bizonyítvány, mely igazolta, hogy Babits Mihály nem áll gondnokság alatt, s nem folyt ellene sem csőd, sem csődön kívüli kényszeregyezés, illetve az 1938. augusztus 23-i keltezésű hatósági erkölcsi bizonyítvány lelőhelye: BFL IV/1.407/b.

4 „Gellért Oszkár–Babits Mihálynak; Budapest, 1938. augusztus. 25.”, in BUDA és

osztály helyettes vezetője értesítette a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság igazgatóságát, azaz Gellértet, hogy „Az 1938. évi XVIII. t.c. 9. §-a, illetve az 1938. évi 4.950 M.E. sz. rendelet 1. §-a alapján megengedem, hogy a kiadásában Budapesten megjelenő NYUGAT c. időszaki lap kiadói jogát Babits Mihály budapesti (I., Attila-u. 65/b.) lakosra ruházza át.”⁵ Majd december 23-i dátummal, Kolosváry-Borcsa Mihálynak, a sajtóosztály vezetőjének az aláírásával postázták a *Nyugat* további megjelenésére vonatkozó engedélyt. A lap kiadója és felelős szerkesztője evvel egyaránt Babits Mihály lett. A *Nyugat* minden hónap elsején, reggel, 80 oldalon jelenhetett meg.

A törvény szerinti 20% megállapításához kimutatást kellett készíteni a *Nyugat*nál működő szerkesztőkről és állandó munkaviszonyban álló munkatársakról.⁶ Eszerint a *Nyugat* szerkesztőségében (és a kiadóban) 1938-ban hatan dolgoztak. Legrégebb óta Babits Mihály volt alkalmazva, ő 1917-ben lett szerkesztő, s felelős szerkesztőként 1919 április elseje óta szolgált. Gellért Oszkár 1922 július elseje után lett felelős szerkesztő és 1927 január elseje után felelős kiadó. Illyés Gyula 1937 január elsejétől állt alkalmazásban, társszerkesztőként, feladatának pontosítása: verskéziratok olvasása. Schöpflin Aladár Illyéssel egyidőben került hivatalos aktussal a laphoz, noha az első évektől munkatársa volt. Státusa: társszerkesztő, feladata: színházi rovatvezető. Farkas Zoltán, a képzőművészeti rovatvezető 1929. július 21-től, Cs. Szabó László pedig, aki az *Őrjárat* című rovatot szerkesztette 1938. január elsejétől szolgálta a lapot.

PATAKY, „...olvasd el...”, 303–304.

5 BFL IV/1.407/b. Érkezett: 1938. december 30.

6 PIM V. 3.452/93/61.

Miután Babits Mihály a *Nyugat* zavartalan megjelenése érdekében magára vette a felelős szerkesztéssel és kiadással járó gondokat, nem kerülhette el a sajtójogi felelősség vállalását sem.⁷ E kötelezettséggel járt az is, hogy háromhavonta neki kellett kérvényezni a *Nyugat* utcai árusításának engedélyezését.⁸

1939. május 5-én kihirdették a második zsidótörvényt, mely meghatározta a zsidóknak minősülők körét és munkalehetőségeiket. A törvény végrehajtását szabályozó rendelet ki mondta, hogy a hatályosság alóli mentességet anyakönyvi kivonattal kell bizonyítani. Ezért Budapest székesfőváros polgármestere szeptember elsejei dátummal egy határozatot juttatott el a törvényhatósága alá tartozó időszaki lapok kiadóinak, hogy 15 napon belül igazolják felmenőiket.⁹ A felhívást Babits Mihály valószínűleg figyelmen kívül hagyta, vagy talán nem is tudott róla, mert november negyedikére idézést kapott személyi adatainak keresztlevéllel való igazolására.¹⁰ Ezt az idézést viszont késve kézbesítették a *Nyugat* kiadóhivatalába vagy Babits címére, emiatt végül a nyilatkozat, mely szerint a *Nyugat* szerkesztőjét nem lehet zsidónak tekinteni, csak november 14-én született meg.¹¹ Ennek alapján a fővárosi törvényhatóság még aznap értesítette arról, hogy a határozatnak eleget tett, s iratait visszakapja. A *Nyugat* a második akadályt is sikeresen vette, megjelenése biztosítva maradt.¹²

7 BFL IV/1.407/b. Érkeztetés nélkül, a nyilatkozat dátuma: 1939. január 16.

8 BFL IV/1.407/b. 1939-ben a következő engedélykéresek találhatók: április elsejei dátummal, negyedik érkeztetéssel, július 10-i dátummal, július 12-i érkeztetéssel és október 14-i dátummal, s aznap érkeztetéssel.

9 BFL IV/1.407/b.

10 Az idézés ugyanott található, rajta kézírással ez olvasható: késve érkezett [!].

11 Megtalálható ugyanott, Gellért Oszkár és egy olvashatatlan aláírási személy tanúszkodása mellett.

12 A Babits Mihály okmányait visszaküldő előadói ív szintén az előbbi lelőhelyen, 444.550/1939-IV. szám alatt. Ld. még: PIM V. 3196/18c.

A törvények hatására a kiadó működése meglehetősen redukálódott (ennek persze az állandó tőkehiány is oka volt), bár az 1938-as mélyponthoz képest nőtt a megjelentetett művek száma, ezek szerzői mind – a két zsidótörvény kategóriáját használva – kifogástalan árja származásúak voltak: szinte már csak Babitsot, Illyés Gyulát és Kosztolányi Dezsőt tudták reklámozni.

A következő évben az 5.555/1940. M.E. számú rendelet augusztus 28-i dátummal s egy nappal későbbi hatállyal életbe léptette az előzetes sajtóellenőrzést, magyarul: a cenzúrát.¹³ Október 17-én pedig a 7.440/1940. M.E. számú rendelet tovább korlátozta a sajtótermékek oldalszámát. Az ellenőrzés egész évben olyan kiterjedt és erős volt, hogy például a hűvösi szám néhány nappal korábbi dátummal való megjelentetéséhez is miniszterelnökségi engedély kellett.¹⁴ Az utcai árusítást az előző évhez hasonlóan 1940-ben is negyedévenként kérvényezni kellett az előző engedélyre való hivatkozással; ezt a *Nyugat* minden alkalommal meg is kapta.¹⁵

A kiadó nagy fegyverténye volt, hogy a folyóirat megjelenítése mellett a Könyvnaptól kezdve közreadta Kosztolányi Dezső hátrahagyott műveit; a teljes sorozat tíz kötetből állt, és Illyés Gyula szerkesztette. Hirdettek tőle egy *Ugródeszka* című kötetet is; ez azonban nem jelent meg, vagy talán más címmel.

1941. augusztus 4-éről 5-ére virradó éjszaka meghalt Babits Mihály. Halálával „érvényét veszítette a neki adott lapenge-

13 *Budapesti Közlöny*, 1940. aug. 29. 1. (A rendeletet Teleki Pál írta alá miniszterelnökként.)

14 Az áprilisi szám március 22-i megjelenési engedélyének Dulin Elek aláírásával ellátott másodpéldánya: BFL IV/1.407/b. Érkezett: 1940. március 12. Az engedély megadását Babits Mihály még aznap bejelentette a Polgármesteri Hivatalnak, mely érkeztetés után március 19-én véghatározattal tudomásul vette.

15 Az 1940. évi, négy, Babits Mihály aláírta kérvény megtalálható: BFL IV/1.407/b. A január 8-i 9-én érkezett, az április 8-i 9-én, a július 8-i 9-én, végül az október 7-i, 8-án.

dély, s így a *Nyugat*nak a mai hivatalos szabályok szerint meg kellett szüntetnie megjelenését.”¹⁶ Schöpflin bizonyosan jól értesült a körülményekről, de az a hír is elterjedt, hogy a *Nyugatot* betiltották.¹⁷ Ez azonban nyilvánvaló túlzás vagy hibás értesülés volt: Elek Artúr is, Gellért Oszkár szavai alapján a megszüntetést erősítette meg Fülep Lajosnak.¹⁸ De betiltásra egyébként sem volt szükség: a sajtóosztály rendelkezéseinek alapja a már idézett 9.590/1938. M.E. rendelet azon intézkedése volt, mely a folyamatosan megjelenő sajtótermék időszakosságát abban az esetben is megszüntette, ha az, aki a megjelenésre az engedélyt kapta, meghalt. A miniszterelnökség egyszerűen csak érvényesülni engedett egy jogi formulát, mely meggátolta a már régen terhessé vált folyóirat további kiadását. Erről a fővárosi polgármesteri hivatal már augusztus 18-án a következő végzést küldte:

„Babits Mihályt az 1907. évben megindított és utoljára Babits Mihály kiadásában és felelős szerkesztésében megjelent »Nyugat« című időszaki lap, kiadóját az Országos Magyar Sajtókamara Újságírói főosztályának választmányára a tagok sorából elhalálozás miatt törölte.

Tekintettel arra, hogy a 9.590/1938. M.E. számú rendelet 1 §-a értelmében *az időszaki lap alapítására adott engedély*

16 SCHÖPFLIN Aladár, „Magyar Csillag”, *Magyar Csillag*, 1, 1. sz. (1941): 23. Babits Mihály ebben az évben még három engedélyt kért az utcai terjesztésre, ld.: BFL IV/1.407/b. Január 10-én, érkezett másnap, április 5-én, érkezett 7-én, és június 30-én, érkezett ugyanazon a napon. Az utolsó kérelemre az engedély 1941. október 14-ig szólt.

17 Németh László–Illyés Gyulának; Budapest, 1941. augusztus. 28., ld.: *Németh László levelei Illyés Gyulához*, közr. GREZSA Ferenc, *Tiszatáj* 39, 2. sz. (1985): 3–28., 14. Illyés Radnótinak is a *Nyugat* betiltásáról beszélt, a történeteket némileg egyszerűsítve, ld.: RADNÓTI Miklós, *Napló, sajtó alá rend. RADNÓTI Miklósné* (Budapest: Magvető Kiadó, 1989), 188.

18 „Elek Artúr–Fülep Lajosnak; Budapest, 1941. augusztus 27.”, in *Fülep Lajos levelezése, IV., 1939–1944*, szerk. F. CSANAK DÓRA (Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1998), 139.

hatályát veszti, ha az, aki az engedélyt kapta, meghalt, az említett lap időszaki jellegének elvesztését hivatalból megállapítom.

Ehhez képest ennek a lapnak az időszaki lapok nyilvántartásából való törlését és a megszűnt időszaki lapok nyilvántartásába való felvételét egyben elrendelem. Erről a lap kiadóhivatalát, a budapesti kir. ügyészséget és a budapesti m. kir. posta és távirdaigazgatóságot értesítem, a m. kir. miniszterelnök úrhoz pedig jelentést teszek.”¹⁹

Illyés Gyula kérte a maga számára az engedélyt, de hiába, azt a sajtóosztály nem adta meg. Lehetőséget kapott viszont egy új lap alapítására, amely *Magyar Csillag* néven, szépirodalmi és kritikai tárgyban jelenhetett meg, havonta egyszer, 128 oldal terjedelemben.²⁰

Szeptember 9-én a kiadó rendkívüli közgyűlést tartott, és módosították az alapszabályok első paragrafusát. Ezután a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság célja a *Magyar Csillag* adminisztrációs teendőinek ellátása, a könyvkiadás és -kereskedelem, valamint a hasonló üzletágakban való részvétel lett. Ekkor határozták el Babits Mihály és Földi Mihály igazgatósági tagságának megszüntetését is,²¹ illetve Török Sophie beválasztását az igazgatóság tagjai közé.²² Magát a kiadót pedig, remek előrelátással, Gellért Oszkár biztosította

19 PIM V. 3.196/111. (Erre a határozatra Murányi Gábor hívta fel a figyelmemet, szívességét ezúton is köszönöm.) Figyelemre méltó, hogy itt a folyóirat kezdő éve: 1907. Ld. az első és a második illusztrációt.

20 PIM V. 3.196/6a. A *Nyugat* csak 80 oldalon jelenhetett meg.

21 A cégbírószági bejegyzés dátuma: 1941. szeptember 25., megjelent a *Központi Értesítő* 1941. november 27-i számában. (16.001/46, 19.463/20. Irattári szám: 4.533)

22 A cégbírószági bejegyzés kelte: 1941. november 15., megjelent a *Központi Értesítő* 1941. december 11-i számában. (16.001/47, 19.463/21. Irattári szám: 5.324) Török Sophie-nak nem volt önálló keresete, Babits halála után nem tudott volna magáról és Babits Ildikóról gondoskodni.

avval, hogy december végén Illés Endrét vették be az igazgatóság tagjai közé.²³

1942-ben folytatódott a magyarországi diszkriminációs törvények sorozata: még 1941-ben megszületett a harmadik zsidótörvény, 1942-ben az izraelita vallásfelekezet ismét csak „elismert” lett, ez év novemberében bevezették a munkaszolgálatot, 1944. április 29-én pedig a teljes sajtócenzúrát. A május 4-i Corvinában közölt miniszterelnöki rendelet a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvásáról szólt,²⁴ s a közforgalomból kivonandó szerzők névsorát is hozta. Ezt a június 29-i Corvina kiegészítette. A háborúnak kezdetben gazdaságélénkítő hatása volt: a fokozott termelés konjunktúrája következtében egyre több pénz forgott, s az árak csökkenni kezdtek. A háborús kereslet hatására Illyés Gyula 1942 őszén kérvényezte, hogy a Magyar Csillag havonta kétszer jelenhessen meg. Az engedélyt október 15-i dátummal kapta meg a miniszterelnökségi sajtóosztálytól.²⁵

1943-ban a kiadó által megjelentetett aktuális illetményköteteken túl továbbra is a már korábban vagy folyamatosan kiadott Babits-, Kosztolányi- és Illyés-műveket hirdették, sorozatként, részletfizetésre is. Közülük némelyiket többedik kiadásban is árusították. A november 15-i számban már közölték a következő évi Nyugat könyvek címeit, ezek közül az alábbiak nem valósultak meg:

1. *Csáth Géza irodalmi hagyatéka. Összes novellái.* (Sajtó alá rendezte: Schöpflin Aladár.)
2. Illyés Gyula: *Hunok Párisban.*

23 A cégbírószági bejegyzés kelte: 1941. december 24., megjelent a *Központi Értesítő* 1942. január 22-i számában. (19.001/49, 19.463/22. Irattári szám: 5.969)

24 10.880/1944. M.E. számú rendelet, aláírója Sztójay Döme miniszterelnök.

25 PIM V. 3.196/6d.

3. 40 magyar író vallomása a szülőföldjéről. Cím: *Ahol gyermek voltam*. (Sajtó alá rendezte: Cs. Szabó László)
4. Szergej Szergejev–Censzkij: *Színváltozás*. (Ford.: Gellért Hugó.)

A *Magyar Csillag* havi kétszeri megjelenése 1944-ben is folytatódott, de nem sokáig. Az április 1-jei szám még az előfizetőkhez és a postai árusítóhelyekre került, de a következő számtól kezdve eltűnt a piacról, szerkesztője Németh Lászlóval együtt a német megszállástól a Dunántúlon és Budapesten bujkált. A *Nyugat* után a nyomába lépő *Magyar Csillag* is a hazai sajtótörténet nem önszántából megszűnő lapjai közé lépett.

A kiadónak azonban nem kellett automatikusan erre a sorsra jutnia, kérvényezhette működésének folytatását, habár az Értelmiségi Ügyek Kormánybiztossága személyi változtatásokat kívánt: Gellért Oszkár elbocsátása után munkakörét Schöpflin Aladár vette át. Áprilisban az igazgatósági tagok közé lépett Örley István,²⁶ s májusban megszűnt Földes Ede és Gellért Oszkár igazgatósági tagsága.²⁷ Egy június 14-én kiállított adat-bejelentési ív szerint ekkor az igazgatóság tagjai között özv. Babits Mihályné (Török Sophie), Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Örley István, Schöpflin Aladár és Cs. Szabó László nevei olvashatók; Schöpflin ügyvezető igazgatóként, a többiek lektorként. A felügyelőbizottság négy tagja Csécsy Imre, Halász Gyula, Ortutay Gyula és Szabó Zoltán voltak. Cégvezető: ifj. Gellért Oszkár. A részvénytársaság 1924 óta foglalkozott könyvkiadással – ez téves adat volt –, s 1944 jú-

²⁶ A cégbirósági bejegyzés kelte: 1944. április 19., megjelent a *Központi Értesítő* 1944. május 18-i számában. (16.001/55, 19.463/25. Irattári szám: 1.043)

²⁷ A cégbirósági bejegyzés kelte: 1944. május 5., megjelent a *Központi Értesítő* 1944. július 6-i számában. (16.001, 19.463/26. Irattári szám: 1.394)

niusában kiadványkészlete a bolti ár negyedére leértékelve kb. 46.000 pengőt tett ki. Készpénze 20.000 pengő volt, alaptőkéje 25.000 pengő. Ingó vagyona az irodai berendezésekből, bútorokból, páncélszekrényből, író- és másológépből állt. Értelmiségi munkakörben Schöpflin Aladárt, Örley Istvánt, Babits Mihálynét, ifj. Gellért Oszkárt, Gellért Endrét és Gellértné Nagy Máriát foglalkoztatta. Igen érdekes az adat-bejelentési ív végén olvasható szöveges kiegészítés:

A könyvkiadó tisztára magyar írók vállalkozása. Összes részvényei név szerint kimutathatóan szinkeresztények tulajdona. Hatodik éve egyetlen zsidó írótól vagy fordítótól könyvet nem adott ki. Kiadványai főként: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Illyés Gyula, Dallos Sándor, Halász Gyula, Jócsik Lajos, Tersánszky J. Jenő, Török Sophie könyvei.

Kiadványait, – melyek főleg irodalomtörténeti, néprajzi és nyelvészeti könyvek – a kultuszminisztérium rendelkezése a tanári, ifjúsági és leventekönyvtárak vásárolták nagy mértékben.

A könyvkiadó a jövőben is csak szinkeresztény magyar írók munkáinak, továbbá a klasszikus és modern külföldi irodalmak feltétlen értékű műveinek magyar nyelvű kiadásával foglalkoznék.

Tárgyalások folynak Szabó Lőrincsel s minden reményünk megvan rá, hogy ha az új kiadói engedélyt megkapjuk, igazgatósági tagjaink sorába ő is belép. Szükség esetén rendkívüli közgyűlést hívunk egybe s ezen a „Nyugat” cégcímét megváltoztatjuk és az igazgatósági tagok számát csökkentjük.

De mindhiába. A Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság működését is a 25.928/1944-V. számú rendelet alapján 1944 nyarán vagy őszén betiltották.²⁸ Mivel azonban Gellért Oszkár még a betiltás után is számolt a kiadóval, ezért megkérte Schöpflint, vigyázzon a Hungária Nyomda épületében lévő könyvraktárakra. Schöpflin az ott töltött idő alatt a Csáth Géza-kötet korrigálásával foglalkozott,²⁹ ez a példány ma a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található.³⁰

1945 tavaszán, a front elvonulása után nagy erővel és reményekkel kezdődött egy új világ építése, aminek kezdete az előző évek kirekesztő törvényeinek és rendeleteinek a megsemmisítése volt. Nyártól lehetőség nyílt arra, hogy a részvénytársaságok visszahívhassák igazgatósági tagjaik közé azokat, akiktől 1938 és 1944 között, a zsidótörvények következtében kényszerültek megválni. A Nyugat Kiadó az 1945. július 7-én már Bajcsy-Zsilinszky út nevet viselő, egykori Vilmos császár úton, a Hungária Nyomda épületében tartott igazgatósági ülésen, választotta be újra Gellért Oszkárt az igazgatói tagok közé,³¹ aki egyébként önként mondott le erről a tisztségről.³² Ez egyben azt mutatja, hogy Gellért ekkor működtetni kívánta a részvénytársaságot, építve korábbi hagyományaira. Kérdé-

28 PIM V. 3.452/93/72-73. A bizonytalanság oka, hogy a háború okozta nehézségek miatt nem lehet tudni a kihirdetés napját.

29 GELLÉRT Oszkár, *Kortársaim* (Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1954), 234.

30 PIM V. 3.452/55.

31 A cégbirósági bejegyzés dátuma: 1945. június 24., megjelent a *Központi Értesítő* 1945. július 25-i számában. (16.001/57, 19.463/27. Irattári szám: 1.340)

32 PIM V. 3.452/42/3. (Az értesítés a Nyugat Szépirodalmi Szemle cégjelzéses le-
vélpapírján íródott.) Itt kell megjegyezni, hogy Gellért Oszkárt az első két zsidó-
törvény sem érintette, mivel 1919. augusztus elseje előtt keresztény hitfelekezet
tagja lett, s szülei 1849. január elseje előtt is Magyarországon éltek, illetve felesége
keresztény vallású volt.

sessé vált azonban a könyvkiadáson kívüli feladata, nevezetesen: legyen-e kiadója egy, a *Nyugathoz*, vagy a *Magyar Csillag*hoz hasonló folyóiratnak, illetve a *Nyugat*, vagy az azt néhány ponton módosító *Magyar Csillag* szerkesztési/kiadási elveit folytassa-e tovább. Maga Gellért szerkesztésre nem vállalkozott, Ottlik Géza szerette volna a *Nyugat* feltámasztását, de a gyorsan a másik irányba kilengő belpolitika ezt a lapot nem igényelte.³³ A *Magyar Csillag* szerepét viszont betöltötte a *Válasz*.

Annak ellenére, hogy Gellért Oszkárt maga a részvénytársaság igazgatósága hívta vissza eredeti helyére, neki is számot kellett adni arról, hogy mit csinált az elmúlt években. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Országos Egyesülete október elsején igazolta őt, bizottságában Talpassy Tibor, Cserépfalvi Imre és dr. Szalai Sándorné vettek részt.³⁴ De az 1945-ös kötetek már a két világ között sorsára váró ország képét mutatták. Gellért még tavasszal kötetbe gyűjtötte *Osvát Ernő összes írásait*, evvel pártfogójára, az ekkorra már legendás szerkesztőre emlékezett. A *Nyugat* Részvénytársaság kis kiadóként igazán szép háború utáni évet mutathatott fel: megjelentette még Schöpflin Aladár Adyról szóló könyvének második kiadását, és két korábbi Illyés-kötetet, új kiadásban. Emellett azonban közreadta Nyikolaj Tyihonov háborús novelláit is, *Leningrádiak* címmel, amely a szovjet irodalom hosszú magyarországi jelenlétének egyik első füzeté lett. Az *Osvát* írásait összegyűjtő kötet és a Tyihonov-novellák vékony füzetén kívül a többi könyv valójában nem új nyomás

33 BUDA Attila, „nem mondhatunk sem többet, sem kevesebbet, mint az igazságot.« Ottlik Géza és a *Nyugat* 1945 utáni feltámasztási kísérlete”, in BUDA Attila, *Milyen a nyár Amherstben. Esszék, tanulmányok, források* (Budapest: Ráció Kiadó, 2017), 241–249.

34 PIM V. 3.452/93/48. Ld. a harmadik számú illusztrációt.

volt, hanem csak a krúdában lévő példányok kaptak új kötést. A kiadó pénztelenségét mutatja az is, hogy 1946 elején Gellért Oszkár saját kötetét (*Égtájak közt*) a Révaival adatta ki, attól ugyanis honoráriumot is kapott.³⁵

1946 elején Gellért Oszkárt még egy ideig foglalkoztatta a Nyugat Kiadó további működése. A helyzet ugyan nem ígért sokat, hiszen a részvénytársaság elveszítette korábbi pénzforsait, ezért ténylegesen kölcsönökből működött. Jól mutatja ezt egy, a Magyar–Olasz Bank Hitelosztályának küldött kiadói irat, melyben egy korábban, a Hungária Nyomdán keresztül kapott összeg visszafizetési módját vitatták.³⁶ A bizonytalan helyzetben Gellért az V. kerületi iparhatósághoz a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság üzemvezetőjeként Illyés Gyula helyett magát jelentette be, amit a hatóság 1946. április 23-án tudomásul is vett.³⁷ Amikor pedig ugyanezen év közepén a korábban kiadott iparendélyeket felülvizsgálták, haladéktalanul benyújtotta az ehhez szükséges, adóbefizetéseket igazoló számlákat.³⁸ Ugyanezt a cél szolgálta a Hungária Nyomda igazolása is arról, hogy a Nyugat Kiadó 1925 óta az épületében működött, előbb a fél-, aztán a második, végül a harmadik emeleten. Gellért mellékelte még a kiadó rövid jellemzését is. Ebben azonban csúsztatás figyelhető meg, ami egyébként Gellért más emlékezéseit is kíséri. Azt közölte ugyanis, hogy a Nyugat Kiadó által megjelentetett *Nyugatot* és *Magyar Csillagot* a Sztójay-kormány tiltotta be, majd később a részvénytársaságot is, ami azokban a napokban kapóra jött a „múlt bűne”-ként azonosítva. Csakhogy ez nem volt igaz, már csak azért sem, mert 1941-ben nem Sztójay Döme

35 PIM V. 3.452/34/2.

36 PIM V. 3.452/34/1.

37 PIM V. 3.452/93/47.

38 PIM V. 3.452/93/57.

volt a miniszterelnök. A valódi és valótlan tényeknek a bukott politikus számlájára írása azonban nagyon jól hangzott akkor, amikor perének tárgyalása, majd augusztus 24-i kivégzése miatt egyébként is közfigyelem vette körül. Gellért Oszkár szólt még a kiadó betiltott könyveiről – ki tudja, mire gondolt? – és arról, hogy kiadványai nem szerepelnek a fasiszta könyvjegyzékek listáján. Majd az 1945 utáni könyvek listája következett, végül a tervezetteké. Ezek között szerepelt Kosztolányi Dezső egyik kötete *Félmúlt* címmel, ez *Napjaim múlása*-ként jelent meg; s a már 1944-ben is jelzett Szergejev–Censzkij-kötet, amelyet a Nyugat Kiadó mégsem adott ki.³⁹

A Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság kiadásában megjelenő Nyugat című folyóiratot, majd a Magyar Csillag című folyóiratot a Sztójay-kormány betiltotta, majd betiltotta magának a részvénytársaságnak további működését is. |: (25.928/1944–V.):|

Könyvkiadványai közül az összes baloldalinak, vagy zsidó származásúnak minősített író műveit indexre tette, és elrendelte zúzdába küldésüket.

A felszabadulás óta készített fasiszta könyvjegyzékek listáján egyetlen kiadványunk sem szerepel.

A felszabadulás óta kiadott könyveink:

Illyés Gyula: Puszták népe

Illyés Gyula: Petőfi

Schöpflin Aladár: Ady Endre

Osvát Ernő összes írásai

39 PIM V. 3.552/93/72–73. Az irat szövegében kézirással rögzített rendelet szövege ismeretlen. Dátuma: Budapest, 1946. július 10. Ld. a negyedik számú dokumentumot.

Nyikoláj Tyihonov: Leningrádiak (Magyar-Szovjet Di-
ákkönyvtár)

Kosztolányi Dezső: Ábécé

Sajtó alatt:

Babits Mihály: Az európai irodalom története

Illyés Gyula összes versei

Kosztolányi Dezső: Félmúlt

Szergéjev-Cenzkij: Válja (oroszról Gellért Hugó)

Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság

Gellért Oszkár

Az 1946-es év közepe után azonban Gellért Oszkárnak már nem volt szüksége azokra a szolgáltatásokra, melyek a kiadó működtetésével jártak együtt. Anyagi körülményei rendeződtek, családjá és saját jövője biztosítottá vált.⁴⁰ Ezért az év során felajánlotta a szinte csak szellemi értékeket megtestesítő Nyugat Kiadót a Révai Testvéreknek. Illés Endre, aki a Révainál irodalmi igazgató, a Nyugat Kiadóban pedig részvényes és igazgatósági tag volt, pártolta ezt az elképzelést. Így történt, hogy 1947. január 23-án Gellért Oszkár a tulajdonában lévő összes Nyugat-részvényt eladta a Révainak, és pedig a következőképpen: a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság alaptőkéje 25.000 pengő volt, amely 500 darab, bemutatóra szóló, egyenként 50 pengő névértékű részvényből állt. Ebből 250 darab eredeti részvényt, 1–250-ig átadott, 250 darab helyett pedig részvényutalványt kellett adnia, mivel az eredetiek a Magyar–Olasz Bankból az ostrom alatt eltűntek,

⁴⁰ SÓMJÉN Endre, „Feltámadhat-e a Nyugat?”, *Színház*, 1946. máj. 9., 13. [Interjú Gellért Oszkárval.]

s ezért azokat a budapesti ítéltábla megsemmisítette. Ez az ötszáz részvény Gellért Oszkár tulajdonát képezte.⁴¹ (Ha viszont ez így van, akkor nem tudni, milyen részvényeket találtak Fenyő Miksa íróasztalában?⁴² Lehet, hogy a kiadó fennállása alatt többször is nyomtattak új részvényt papírokat?) A Révai Kiadó a Nyugat Kiadó egész vállalati vagyonát 60.000 forintért vette meg, amit öt év alatt, havi ezer forintos részletekben kellett kifizetni – Gellért Oszkárné Horváth Gizellának. Későbbi emlékezéseiben Gellért bevallotta tájékoztatlanságát a vételár megszabásában, számára csak az volt a fontos, hogy a kiadó miatt felvett kölcsönt kifizethesse. „S már akkor jobban érdekelt a politika s a magam új költészete.” – így fűzte tovább a gondolatot.

Persze az emlékezésekben fellelhető szólásokat sem kell a maguk egészében elfogadni. Furcsa kor volt ez. Gellért Oszkár a *Nyugatról* szóló írásait egyszerre megrendelésre és annak ellenállva is készítette. Jól mutatja ezt a Révai József–Gellért Oszkár levélváltás.⁴³ De azért tett más kikötést is. A Török Sophie-val és Osvát Kálmánnal korábban kötött szerződést érvényben kívánta továbbra is tartani, hogy mindketten pénzhez juthassanak: ezt a feltétel is elfogadta a Révai. S bár az összes ingó és ingatlan vagyon is az új tulajdonosra szállt, a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság név azonban

41 PIM V. 3.452/34/4.

42 „Mikor elhagytam hazámat, egy barátom fölment hivatalomba, és föltörte íróasztalom fiókját, hogy az esetleges kompromittáló iratokat magához vegye. Egy csomó Nyugat-részvényt talált a fiókban, otthagya.” Ld.: *Feljegyzések és levelek a Nyugatról. Fenyő Miksa emlékezései és levelezése*, szerk. VEZÉR Erzsébet (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 138. *Ady Endre halhatatlan* című emlékezésében azonban kicsit másképp emlékezett: „Mikor 1948-ban fiaim felnyitották íróasztalom fiókját, nem találtak egyebet ott, mint száz Nyugat-részvényt.” Ld.: *Emlékezések Ady Endréről*, szerk. KOVALOVSKY Miklós, 5 kötet (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 3:817. Ezek esetleg a koronaértékekre szóló első részvények lehetnek. A pengőértékekre szóló 500 részvényt újonnan nyomtatták.

43 PIM V. 3.195/965, 968, 970, 973b, stb., GELLÉRT Oszkár, *Levelezésem a kortársaimmal* (Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1955), 109–126.

továbbra is használatban maradhatott, ahogyan a működése is a nagy kiadó leányvállalataként.⁴⁴

A továbbiakban a Nyugat Kiadó könyvei mind a Révai Kiadó nyomdájában készültek, ebben az évben még *Illyés Gyula* összes versei és Németh László regénye, az *Iszony*. Az 1947. június 28-án tartott közgyűlésén hivatalossá tették a tulajdonváltásokat. Gellért Oszkárt néhány nappal korábban a Révai igazgatósági tagjává választották,⁴⁵ majd Hajós Antal, Vermes Andor és Zöld Ferenc, a Révai képviselői léptek a Nyugat Kiadó igazgatósági tagjai közé.⁴⁶ Megválasztották az új igazgatóságot és az új felügyelőbizottságot.⁴⁷ A közgyűlés határozatai szerint módosított részvénytársasági alapszabályt is benyújtották a cégbíróságnak.⁴⁸ Augusztus 12-én elkészült az új körülményeknek megfelelően a részvénytulajdonosok névsora.⁴⁹ Ezen Babits Mihályné (Török Sophie), Bonyhai Gábor, dr. Csécsy Imre, Gellért Oszkár, ifj. Gellért Oszkár, dr. Hajós Antal, Halász Gyula, Herczeg Albert, Illés Endre, Illyés Gyula, dr. Keresztury Dezső, Schöpflin Aladár, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, dr. Vermes Andor, dr. Zöld Ferenc és a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság nevei szerepelnek. Utóbbi 2.040 darab részvénnel, előtte mindenki 60–60 darabbal. Még ezen a napon elkészítették az 1947. évről szóló statisztikai jelentést is. Az igazgatóság tagjai között Babits Mihályné (Török Sophie), Gellért Oszkár, dr. Hajós Antal, Illés

44 PIM V. 3.452/34/5-6., GELLÉRT, *Levelezésem...*, 136–137.

45 A cégbírósági bejegyzés kelte: 1947. július 11., megjelent a Központi Értesítő 1947. augusztus 21-i számában. (1.690/134, 3.800/60. Irattári szám: 1.864)

46 A cégbírósági bejegyzés kelte: 1947. július 17., megjelent a Központi Értesítő 1947. október 2-i számában. (16.001/58, 19.463/28. Irattári szám: 1.975)

47 A közgyűlési jegyzőkönyv lelőhelye: MOL Z. 58. – 233. csomó.

48 A „Nyugat” Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság módosított (eredetileg 1922. február 4-i dátummal ellátott) alapszabályai: MOL Z. 58 – 233. csomó. (A részvénytársaság célja továbbra is a *Nyugat* című folyóirat kiadása volt elsősorban, de ez már csupán a múlt miatt maradt meg a módosított szövegű szabályzatban.)

49 PIM V. 3.452/93/63.

Endre, Illyés Gyula, dr. Keresztury Dezső, dr. Cs. Szabó László, Schöpflin Aladár, dr. Vermes Andor, dr. Zöld Ferenc nevei olvashatók, a tényleges vezető ifj. Gellért Oszkár volt. Mind-egyiküknek 60 részvény volt a birtokában, 1.800 Ft értékben. Ehhez jött még a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság részvényérdekeltsége, mely 2.040 darab részvényből állt, összesen 61.200 Ft értékben.⁵⁰ A részvények összesámolása után azonban kiderült, hogy 200 részvény hiányzik, és nincs rá magyarázat, miért. Évközben egyébként sor került a kiadó iparjogositványának felülvizsgálatára is, amelynek következtében könyvnyagkereskedelmi és kiadóvállalati feladatokra egyaránt megkapta az iparengedélyt.⁵¹ A Hungária Nyomdától való elválást pedig az épületből való elköltözés követte: a Nyugat Kiadó 1947 és 1949 között a Teleki Pál utca (ma: Október 6–a utca) 19. szám alatt működött.

Az 1947-es évet kemény hatalmi, politikai, gazdasági és társadalmi küzdelem jellemezte. Ettől senki és semmi nem függetleníthette magát. A Szovjetunió harminc éves jubileuma alkalmából tervezett könyvek listáján a Nyugat Kiadó is szerepelt: Szergejev–Censzkij *Válja* című kötetét tervezték megjelentetni.⁵² De ez már az Új Magyar Könyvkiadó termése lett 1948-ban, majd egy évvel később második kiadásban is.

Szeptember 23-án megszületett a 11.290/1947. Korm. sz. rendelet a sajtótermékek és terjesztésük engedélyezésének ideiglenes rendezése tárgyában, mely szerint sajtóterméket (könyvet, időszeri és nem időszeri lapokat) kinyomtatni csak a tájékoztatásügyi miniszter, terjeszteni pedig csak a belügyminiszter engedélyével volt szabad. Mindkét minisztérium kiadott egy-egy végrehajtási utasítást is. Ezek szerint termé-

⁵⁰ PIM V. 3.452/93/62.

⁵¹ PIM V. 3.452/93/59.

⁵² *Corvina* 70, 38. sz. (1947): 3.

szetes személy csak kivételes esetben kaphatott engedélyt sajtótermék kinyomatására, a belügyminiszter pedig elrendelte az érvényes terjesztési engedélyek felülvizsgálatát. Határozataikkal szemben jogorvoslatnak nem volt helye. Az oldalszámokról és a remittendáról szintén egy kormányrendelet intézkedett.⁵³ Ezzel gyakorlatilag minden sajtóterméket ellenőrizni lehetett, cenzúra nélkül is. A bankok év végi államosításával pedig főleg a kis- és középkiadók anyagi alapjai rendületek vagy semmisültek meg.

1948. március 25-én minden száz munkásnál nagyobb létszámmal dolgozó üzem állami tulajdonba került. Az állami tulajdonba vett üzemek élére ott, ahol még nem volt munkásvezetés, munkás vállalatvezetőket neveztek ki. Az 1948 májusában életre hívott Nyomdaipari Igazgatóságra hárult az a feladat, hogy a hatáskörébe tartozó 18, összesen 5.800 főt foglalkoztató, államosított nyomda új termelési szerkezetét kialakítsa. A Nyomdaipari Igazgatóság a nagy nyomdák (Franklin, Hungária, Pátria, Révai, Stephaneum, Athenaeum, Egyetemi Nyomda) kiadói részlegeivel nem tudott mit kezdeni, így azt javasolta, hogy ezeket válasszák le a nyomdákról. Ezt az ajánlatot az erre illetékes felettes szerv, az ekkor már Magyar Dolgozók Pártja néven működő egyesült munkáspárt központjában működő könyvbizottság (elnöke: Andics Erzsébet, titkára: Vértes György) el is fogadta, s ettől kezdve sorban jöttek létre a különböző Nemzeti Vállalatok, kiadói szerepben.

1948. április elsején a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság a 3.500/1948. Korm. sz. rendelet alapján dr. Nyáry Dezső személyében új vállalatvezetőt kapott, az összes addigi cégjegyzési jogosultság megszűnésével.⁵⁴ Nyáry

53 1947. év hatályos jogszabályai, szerk. Bacsó Ferenc et al., 2 kötet (Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1948), 1:147–150.

54 PIM V. 3.452/34/7.

Dezső kinevezése értelemszerűen a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaságra is érvényes volt, a címpéldányt december 15-én írta alá,⁵⁵ a cégbíróságon vállalatvezetői minőségét és cégjegyzési jogosultságát az összes eddigi jogosultság megszűnésével december 24-én jegyezték be,⁵⁶ de azt hivatalosan csak december 27-i dátummal kapta meg a kiadó.⁵⁷

Evvel párhuzamosan, a pénzügyi feltételek is megváltoztak. A kiadó (a Révai is) a Magyar Általános Hitelbank üzletkörébe került, annak működési határozatait március 25-én vették át.⁵⁸ Ez év tavaszától a bank sorozatos kérdőíveire kényszerültek válaszolni a Nyugat Kiadó ügyintézésre feljogosított hivatalnokai: Hajós Antal a Révai és ifj. Gellért Oszkár a Nyugat Kiadó részéről. Ők a március elsejei felszólításra közölték is az alaptőke összegét, igazolták, hogy a vállalat deficitmentes. Megadták az előző év üzleti forgalmának összegét (163.000 Ft, ez majdnem kétszerese volt az alaptőkének), s felsorolták a kiadó két üzletágát. Bevallották azt az 1948-ra igen fontossá váló körülményt is, hogy „Jelenleg külföldi országokkal nem vagyunk összeköttetésben.” Március 13-án nyilatkoztak, hogy a Nyugat Kiadó ellen polgári per nem állt fenn. Március 22-én jelentették, hogy hitelt csak a Révai Testvérektől kaptak, mely kiadványaikat előállította, s melynek e könyvek eladásának árából, illetőleg váltókkal fizettek. Május 31-én közölték, hogy a kiadó sem fix, sem esetenkénti javadalmasítású ügyvédet nem foglalkoztatott; az esetleges jogi segítséget a Révai jogtanácsosa, Zöld Ferenc adta meg.⁵⁹ De ez a hivatalos levélváltás már a Nyugat Kiadó hattyúdala volt,

55 PIM V. 3.452/93/65.

56 1948-ban és 1949-ben a Központi Értesítő már nem jelent meg, így a bejegyzések csupán a cégkönyvekben találhatóak meg.

57 PIM V. 3.452/34/9, PIM V. 3.452/93/60, 65.

58 PIM V. 4.130/75/8.

59 A levelezések válaszai megtalálhatók: MOL Z. 58. – 233. csomó.

utolsó karitatív tevékenységükkel együtt: szeptember elején az államosított iskolák újjáépítésére 20 darab, 400 forint értékű Nyugat-kiadványt ajándékoztak.⁶⁰

1949 első hónapjaiban, annak a rendelkezésnek a végrehajtásakor, melynek során kettéválasztották a nyomdákat és a kiadókat, napvilágot láttak a Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat alapítását elrendelő kormányhatározatok. Ezek a változások természetesen leányvállalatát sem kerülhették el, ifjabb Gellért Oszkár hiába szerezte vissza cégjegyzési jogosultságát,⁶¹ amit a cégbönyvbe még január 8-án bejegyezték ugyan, de április negyedikén ugyanoda már a következő sorok kerültek:

A cég megszűnése [ti. a Nyugat Kiadóé] és a cégre vonatkozó összes bejegyzések törlése azzal, hogy a 8.230/1948 korm. sz. rendelet 4. paragrafusában értelmezésében nemzeti vállalattá átalakított cég jogutóda a 17/1949. sz. minisztertanácsi hat. szerint a Révai Könyvkiadó nemzeti vállalat.⁶²

Az ezután következő monstruózus évek nem bírták el a kicsit, az önállót, a szabadot. A történelmi igazságszolgáltatás az 1945 utáni néhány évben szinte észrevétlen csúszott át a boszúba. A jelen nem lévő felemelése a jelenlévő kiszorításába.

A szellemi szegénységet nem jutalmazhatjuk avval, hogy e szegények álsruháját kényszerítjük magunkra.

60 *Corvina* 71, 36. sz. (1948): 2.; Ld. még: LUKÁCS György, „A »nyugatos« ideológia ellen”, *Szabad Nép*, 1948. dec. 12., 12.

61 BFL. Budapesti Királyi Törvényszék. Cégbírószági iratok. A kereskedelmi cégek társas jegyzéke. 94. köt. 304. lap. PIM V. 3.452/93/64.

62 BFL. Budapesti Királyi Törvényszék. Cégbírószági iratok. A kereskedelmi cégek társas jegyzéke. 94. köt. 304. lap.

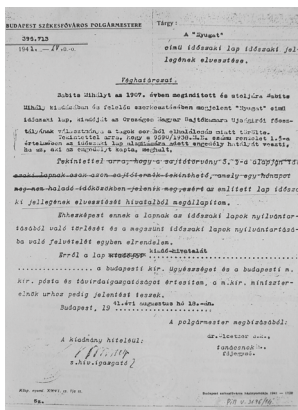
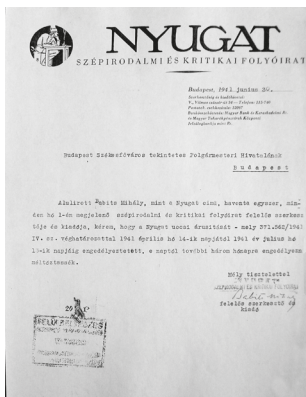
Egy ilyen kísérlet, – az irodalmi élet nemzedéki megújulását veszélyeztetné. Művészet csak akkor maradhat fenn, ha a legmagasabb igényeket támaszthatja önnön-magával szemben. Íróra, irodalomra nézve sem lehet más érvényességet elismerni.⁶³

A minőség és a szakmai hozzáértés elvárása immár az ellenállás jelképe lett. A *Nyugat* és kiadója megkezdte bűvópatakká váló életét.

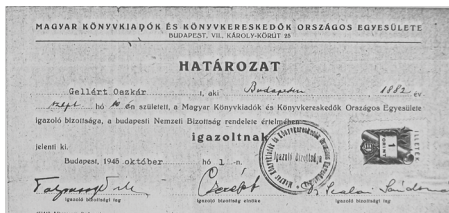
63 LENGYEL Balázs, „Babits után”, *Újhold* 1, 1. sz. (1946): 1–8.

Képmelléklet

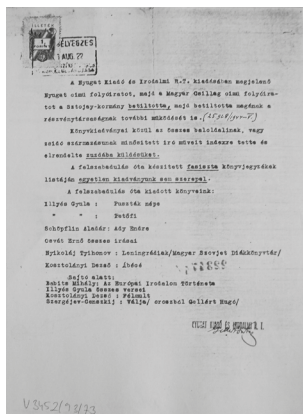
↓ 1. Babits utolsó kérvénye a *Nyugat* utcai árusítására, érvényességét háromhavonta újítani kellett

↑ 2. A *Nyugat* időszaki jellegének megvonása, a lap megszüntetése Babits halála után két héttel

↑ 3. Gellért Oszkár igazolásának cédulája az aláírásokkal

→ 4. Gellért Oszkár aktualizáló beszámolója a *Nyugat* és a Magyar Csillag sorsáról, a részvénytársaságot betöltő, állítólagos rendelt kézírásos számával – szövege nem ismert

A Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet szerepvállalása a két világháború közötti nemzetállami territorializációban¹

/
KOLOH GÁBOR

Nemzetállami territorializáció

Magyarországon a két világháború között erőteljes pronatalista diskurzus zajlott, amelyet időtartama és kiterjedtsége végletes redukálásával szokás egyke-vitaként definiálni. Az egyszerű univerzális és egyedi nacionalista diskurzus, mint általában, nagyon erős térbeliséggel rendelkezett, amelyet a trianoni békeszerződés okozta határmódosítások felfokoztak.² Ez a felfokozottság több alkalmasnak tetsző hely közül az Ormánságra, speciálisan az ormánsági egykzésre talált rá,

1 A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 ZOMBORY Máté, *A nemzeti hovatartozás mint térbeli probléma. Emlékezetpolitika Magyarországon 1989 után*, Doktori disszertáció (Budapest: 2010), 33.

hogyan abban kevésbé az összetett múltbéli struktúrákat, sokkal inkább az ebből felsejlő, borús jövőképet láttassa.

Az ormánsági egykezésről folytatott diskurzus bár a századforduló idején már egyre karakteresebbé vált, nem ekkor és még csak nem is az 1920-as években, az országos lapokba való bekerülésekor, hanem 1933–1934-ben érte el a zenitjét. 1933 nyarán jelent meg Illyés Gyula *Pusztulás* című útleírása a *Nyugat* hasábjain, amely élénk vitát generált.³ Illyésen nem volt nehéz fogást találni, főleg nem a kérdés statisztikai megközelítését illetően, hiszen ő mindössze szavakba öntötte, határozottan zsurnaliszta színezetet adva annak a problematikának, amelyet az azzal évek vagy évtizedek óta azzal foglalkozó statisztikusok, orvosok, lelkészek nem tudtak a szélesebb körű figyelem homlokterébe állítani.⁴ Illyés főleg azt írta le, amit Fülep Lajostól, az ekkor Zengővárkonyban református lelkészként szolgáló művészettörténésztől hallott néhány napos látogatása során a várkonyi lelkészlakban.⁵ Az író ugyanakkor a pusztulásban nem csak a magyarság pusztulását láttatta, de ennél jóval nagyobb hangsúlyt helyezett – és ezzel Fülepet személy szerint is kényelmetlen helyzetbe hozta – a baranyai-tolnai németek terjeszkedésére. A német terjeszkedés képzete 1933-ban nem pusztán az agresszív terjeszkedési politikát hirdető Hitler németországi hatalomra jutása miatt váltott ki averziót számos, a közéleti eseményeket követő szélesebb ér-

3 Korábbiakra vonatkozóan ld.: SZÉCHÉNYI Imre, *Az egyke* (Budapest: Budapesti Hírlap Nyomda, 1906); BUDAY Dezső, *Az egyke Baranya vármegyében*: tanulmány (Budapest–Pécs: Taizs Nyomda, 1909); NÖGRÁDY László, *Az egyke-gyermek* (Budapest: Hungaria Nyomda, 1913); ILLYÉS Gyula, „Pusztulás”, in *Elfogy a magyarság? A Nyugat ankétja (1933–1934)*, szerk. TÉGLÁS János, 3–34 (Budapest: Tótfalusi Kis Miklós Nyomdaipari Műszaki Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola, 1992).

4 Illyést Braun kritizálta, ld.: BRAUN Róbert, „A hivatalos statisztika”, in TÉGLÁS, *Elfogy a magyarság...*, 52–56. További reakciókra ld.: TÉGLÁS, *Elfogy a magyarság...*

5 BABUS Antal, „Illyés Gyula és Fülep Lajos az egyke ellen”, in *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, szerk. GÖRÖMBEI András, 115–123 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2003).

telmiségi körökben, de a magyarországi önszerveződésük, különösen Bleyer Jakab aktivitása miatt is elevenné vált.⁶ A kérdés statisztikai hátterét illetően pedig nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Trianont követően a svábok váltak az ország legnagyobb létszámú kisebbségévé, akiknek nemcsak számáról, de főleg területi elhelyezkedésükről, a Budapest körüli és dél-dunántúli koncentrálódásukról roppant látványos térképeket lehetett közölni és ezzel összefüggésben hangoztatni, hogy – Fülep Lajos megfogalmazása szerint – „[...] ha a Dunántúl esik három megye, a többi megmaradhat-e a dunántúli magyarság számára? S ha a Dunántúl esik – megmaradhat-e még Magyarország a magyarság számára?”⁷ Ez a kérdésfelvetés önmagában is tömény koncentrátuma annak, amit a korszak nemzetállami territorializációja megnyilvánulásának nevezhetünk.

A diskurzus a népesség csökkenése mögött jelentős részben a világháború okozta megrázkódtatást feltételezte.⁸ Ezzel szemben ma már tudható, hogy a magyarországi termékenység csökkenése egy hosszabb népesedési átrendeződés következménye volt, amit a szakirodalom a demográfiai átmenet fogalmával ír le. Az 1929-ben felvázolt, de csak 1945-ben kidolgozott modell lényege, hogy négy fázisban ragadható meg Európa (majd a világ) országainak jelentős részében végbe-

6 UNGVÁRY Krisztián, „Értelmiség és antiszemita közbeszéd”, *Beszélő* 6, 6. sz. (2001): 74–92.; UNGVÁRY Krisztián, „Antiszemitizmus és németellenesség – a kétfoldos harc”, in *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Rudolph L. Braham 80. születésnapjára*, szerk. KARSAI László és MOLNÁR Judit, 731–750 (Budapest: Mazsihisz, 2002); FATA Márta, *Jakob Bleyer als politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn (1917–1933)* (Pécs: Magánkiadás, 1992); VITÁRI Zsolt, „A Hitlerjugend külkapcsolatai 1933 előtt”, *Kisebbségkutatás* 20, 1. sz. (2012): 112–160.

7 FÜLEP Lajos, „Minden évben egy község népe hal ki a Dunántúlon!”, *Pesti Napló*, 1929. nov. 26., 9.

8 KOLOH Gábor, „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”: *Az ormánsági egykézés történetei (1790–1941)* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021).

menő változás. Eszerint a jellemzően magas halandósági és termékenységi arányszámokat érdekes kiindulási pontnak tekintenünk (1), amit előbb a halandósági (2), majd ezt követve a termékenységi értékek csökkenése kísér (3), mígnem elérkezünk az alacsony halandósági és termékenységi arányokat mutató szintre (4). A történeti Magyarországon ez az átrendeződés a 19. század utolsó harmadával kezdődött és a 20. század első harmadával ért véget.⁹ Nyilvánvaló azonban, hogy a korszak emberének erre a hosszabb távú átrendeződésre nem volt rálátása, viszont az 1869–70-től tízévente ismétlődő népszámlálások adatait vizsgálva az már a századforduló idejére többeknek feltűnt, hogy a népességszám egyes területeken csökkent, és az első, regionális kutatások rámutattak, hogy némely vidéken a termékenység tudatos korlátozása közösségi normaként működött.¹⁰ Ennek során fordult tehát a figyelem a születésszabályozás, jelesül az egykezés felé, aminek lökést adott előbb Illyés Gyula útleírása, majd a hidasi haranglopás is. Utóbbi a Baranya megyei, a 18. század óta egyre nagyobb német lélekszámú Hidas település református magyar közösségének kihalása miatti figyelemfelhívó akció volt.¹¹ Ezek a körülmények terelték a figyelmet a születéskorlátozást már legalább a 18. század vége óta gyakorló ormánságiakra.

9 ILLÉS Tamás, „Egy elmélet mindenek felett: változás és állandóság a demográfiai átmenet tudományos közgondolkodásában”, *Demográfia* 64, 1. sz. (2021): 5–37.; KOLOH Gábor, „A demográfiai átmenet problematikája: Egy globális folyamat értelmezésének lehetőségei”, *Korall* 22, 85. sz. (2021): 26–46.

10 SZÉCHÉNYI, *Az egyke...*; BUDAY, *Az egyke...*; NÓGRÁDY, *Az egyke-gyermek...*

11 Irodalmára vonatkozóan ld.: KOLOH Gábor, „Glockenklang von Hidas. Gesellschaftlicher/historischer/demographischer Ausschnitt”, in *Krisen/Geschichten im mitteleuropäischen Kontext: Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert*, Hg. KÖVÉR György, KELLER György und SASFI Csaba, 281–308 (Wien: [Kiadó nélkül], 2015)

Mindezek döntő hatással bírtak a népi mozgalom kibontakozására, illetve a falukutatások szervezésére. De különleges szerep jutott ebben a történetben a Sylvester nyomdának is.

Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet

A Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézetet 1922. október 31-én Tildy Zoltán és Bereczky Albert alapította Tahitótfaluban.¹² Előzményéhez hozzátartozik, hogy Tildy korábbi, 1919 és 1921 közötti szolgálati helyén, a Somogy megyei Orciban már létrehozott egy kiadótársaságot, amellyel a falusiak olvasási igényét kívánta kielégíteni.¹³ Tahitótfaluba való költözése azonban lehetővé tette, hogy aktív részese legyen az 1920-as évek magasabb szintre lépő református egyházi lapkiadásának. Utóbbit 1925-ben a Hit és Szolgálat Mozgalmának megalkakulása volt hivatva garantálni, amely összefogta a „szigorú felekezeti elkülönülést hirdető történelmi kálvinizmus budapesti hetilapja, a *Kálvinista Szemle*, illetve a Győrben megjelenő, 'általános keresztyén' és belmissziós irányú *Keresztyén Család* munkatársait.¹⁴ A Sylvesterrel Tildy és Bereczky elsődleges célja, hasonlóan az orci példához, a parasztság hitéletének, műveltségének gazdagítása, egyúttal gazdasági ismereteinek a gyarapítása volt.¹⁵ Az első évek kiadványai az egyházi sajtó profiljából eredő, klasszikus témájú füzetek mellett, mint a Forgács Gyula írta *Jézus élete* (1923) vagy az ifjabb

¹² Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 62. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet iratai 1928–1945. 1. doboz 9.

¹³ HAAS György, *Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete* (Budapest: Magyar Napló Kiadó, 2000), 24.

¹⁴ KLESTENITZ Tibor, „A protestáns sajtó fejlesztésének kérdései és lehetőségei a Református Figyelő tükrében, 1928–1933”, *Magyar Könyvszemle* 136, 4. sz. (2020): 317.

¹⁵ HAAS, *Diktatúrák...*, 24.

Victor János által írt *Jézus „istensége”? Feljegyzések 1923 januárjában egy diákoknak tartott előadás után (1923)* jelennek meg például Hegyaljai Kiss Géza (1893–1966)¹⁶ történeti ismeretterjesztő füzetei (Lorántffy Zsuzsanna és Sylvester János életéről). Kájel Endre balatoni lelkésznek a korban népszerű *A falu politikája* című munkája mellett ugyancsak a korai kiadványok között találjuk Preisich Kornél írását (*A kisbaba táplálása. Tanácsok anyák részére a csecsemő szoptatására, elválasztására és mesterséges táplálására*), amelyek az olvasók közéleti és a pronatalista kurzus szempontjából is releváns gyermekvédelmi ismereteit kívánták acélozni. Ezeknél azonban jóval nagyobb szereppel bírt a *Keresztyén család* és a gyermekeknek szóló *Virágoskert*, valamint a *Téli Újság*.¹⁷ Újabb változást 1927 hozott, amikor a *Hit és Szolgálat* egy, az egész ország reformátusait megcélzó napilapot kívánt létrehozni, és emiatt Tahitófaluról Budapestre költöztették a Sylvester Nyomdát.¹⁸ A vállalkozás volumene több szempontból is eltűzöttnek bizonyult, amit egyrészt a *Hit és Szolgálat* belső váltsága, másrészt pedig az mutatott, hogy a Sylvester Nyomdának a Bethesda telkén történő építkezési költségei a tervezettet messze túlhaladták.¹⁹ A Sylvester Nyomda részvénytársasággá alakulása így elég hamar, 1928. október 16-án megtörtént, első közgyűlésére pedig 1929 szeptemberének végén került sor. A nyomda alaptőkéje 150 ezer pengőt tett ki, amely 1.500 darab százpengős részvényből állt össze. Igazgatóságában Tildyn és Bereczkyn kívül megtaláljuk mások mellett a hazai

16 A hazai társadalomtörténet számára jelentősége elsősorban a külsőbőcsi Öreg Gyúker József 1863-ban kelt krónikájának megőrzésében áll. Ld.: VARGA János, „Öreg Gyúker József krónikája 1787–1866”, *Agrártörténeti Szemle* 6, 3–4. sz. (1964): 453–472.

17 VIGH Károly, *Tildy Zoltán életútja* (Békéscsaba: Tevan Kiadó, 1991), 18.

18 KLESTENITZ, „A protestáns sajtó...”, 317.

19 Uo., 317–319.; VIGH, *Tildy Zoltán...*, 18.

diakonissza-munka megindítóját, Biberauer Richárdot, a Bethesda főorvosát, Cseh-Szombathy Lászlót, vagy a Budapesti Református Teológiai Akadémia tanárát, Victor Jánost is.²⁰ Az 1932. évi csőd azonban így sem volt elkerülhető, még ha azt nem is a gazdasági világválság váltotta ki. A cégbírószági iratokból kirajzolódó gondatlan nyilvántartás és pénzkezelés vezetett a társaság eladósodásához.²¹

Az 1932. évi csőd miatt a nyomda nemcsak a működésének részletes felülvizsgálatát, de részleges profilváltást is kénytelen volt végrehajtani: „a vállalat kilépett a szűkebb református érdekek medréből.”²² A Sylvester történetét részlegesen tárgyaló, különben Tildy életrajzára koncentrááló szerzők, így Vigh Károly és Haas György ezt a váltást rendszerint Szabó Pál, tágabban a népi írók felfedezésével magyarázza.²³ Nem egészen pontos azonban, ha a Sylvester nyitását csak a népi mozgalom irányába látjuk megnyilvánulni. Ennél jóval szélesebb körű volt ez a változás, a kiadáspolitika általában nagyobb társadalmi kérdések felé nyitott, s így kerül fókuszukba az egyke-kérdés. Ez utóbbi nem pusztán a Sylvester Nyomda, hanem általában a kálvinista egyház számára vált fontossá, mint a jómódú, felhalmozó református családok által gyakorolt bűn. A második világháború éveit ugyanakkor ismét új irányt adtak a túlélésre berendezkedő nyomdának. Ennek vizsgálatához érdemes megvizsgálni a Sylvester működésének intenzitását.

20 DELLA VEDELLA Mihály, főszerk., Nagy Magyar Compass 53/2 (Budapest: Stephaneum Nyomda., 1929), 443.; KALLÓS János, szerk., *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz, 1931–1932/3–4. kötet, 7. évfolyam* (Budapest: Pesti Tőzsde Kiadása, 1931), 850.

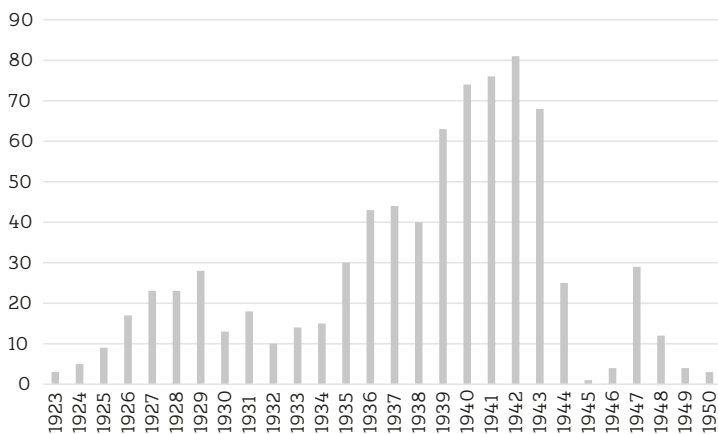
21 Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII.2.e Cg. 297851928, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt., 1928–1951.

22 VIGH, *Tildy Zoltán...*, 19.

23 UO.; HAAS, *Diktatúrák...*

Néhány leíró adat

A Sylvester Nyomda 1923 és 1950 közötti kiadványai közül 805 tétel található meg az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában. A megjelenés intenzitását az 1. ábra mutatja.

1. ábra: A Sylvester Nyomda és Irodalmi Intézet által gondozott kiadványok éves száma. (Forrás: Országos Széchényi Könyvtár katalógusa)

Az ábrán az egyszeri megjelenésű kiadványok láthatók (775 darab: 96,2%), amelyeket kiegészítenek azok, amelyek egy-egy évtől indulóan éveken keresztül, akár egy évtizedig vagy annál is hosszabb ideig megjelentek. Az intenzitás alakulása azonban így is árulkodó. Az első évek gyors nekilendülése mögött kétségtelenül számolhatunk a bethleni konszolidáció pozitív gazdasági hatásaival, viszont ilyen ütemű nekilendülés mögött komolyabb piaci érdeklődés is látható. 1925-ről 1926-ra a kiadványok száma közel a duplájára emelkedett, és a világválság kezdetéig a növekedés, már ha lassabb is, de

állandó. Az előzőekben taglalt optimizmusnak tehát vitathatatlanul volt alapja. Az 1932. évi csődöt gyors regenerálódás követte, amit bizonyít, hogy a könyvkiadási volumen 1935-ben már meghaladta a korábbi években látottak mindegyikét. A nyomda számára tényleges leáldozást a háború hozott, ahol a 40-es évek kiadásai csak a társaság működése utótörténetének tekinthetők. Ez a hullámvész tehát két, jól elkülöníthető időszakot hozott a Sylvester történetében, amelynél érdemes az 1932. évet cezúrának tekinteni. A határvonal meghúzását nem is elsősorban a harmincas évek elejének válsága, sokkal inkább az említett szervezeti nehézségek indokolják. A cég 1932. február 29-i rendkívüli közgyűlésén ismertettek szerint ugyanis:

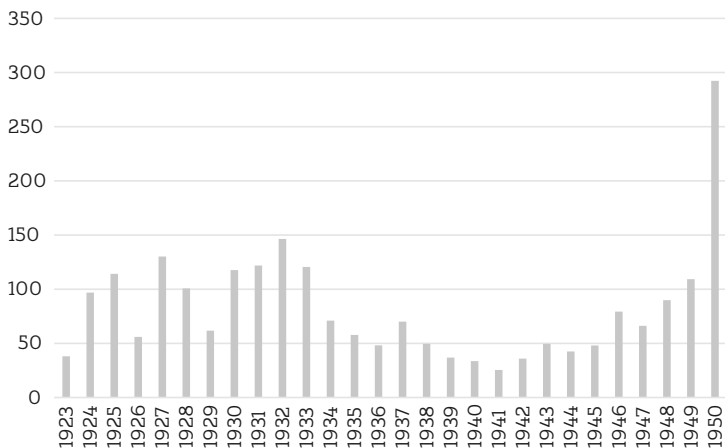
Az illetékes hatóságok által a részvénytársaságnál lefolytatott vizsgálat reánk nézve kedvezőtlenül végződött, mert az ügykezelésért felelős igazgatók hozzá nem értés folytán helytelen lerovásokat eszközöltek és a kiderített hiány a vállalatra előíratott. A közteher megállapítása után méltányos részletfizetést kértünk. A folyó évben derült ki, hogy a vállalat adminisztratív vezetői a baleset és betegségyélező járulékokat is csak igen kis részletben fizették be, de nemcsak ezek, hanem olyan esedékességek is hárultak a részvénytársaságra, melyek ennek jogelődjét terhelik.²⁴

A rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve nem nevesíti Tildyt egyértelműen a problémák okozójaként, de kétségtelen, hogy a részvénytársaságból ekkor már kilépett és Szeghalomra

²⁴ BFL VII.2.e Cg. 29785 1928, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt., 1928–1951. 3736. kd.

távozott lelkész számára a felmentvény megadását későbbre halasztották.²⁵

A terjedelemre vonatkozóan 729 tételre (90,5%) van adatom az OSzK katalógusából. Ebből látható, hogy az éves átlagos terjedelem tekintetében az első időszakban jelentek meg a terjedelmesebb munkák (2. ábra).

2. ábra: A Sylvester Nyomda és Irodalmi Intézet által gondozott kiadványok átlagos oldalszáma évenként. (Forrás: Országos Széchényi Könyvtár katalógusa)

A működés első felében is akadtak azonban olyan évek, amikor az emelkedő kiadványszám rövidebb terjedelmű munkák megjelentetésével járt együtt. 1926-ban mindössze két nagyobb, százoldalt meghaladó kötet jelent meg, amelyből az egyik Victor János beszédeit tartalmazta (*A szentek szentjében. Az úri szent vacsorára előkészítő beszédek*), a másik pedig Bartóky Józsefnek *Forgács* című kötete volt. Bartóky, aki a dualizmusban földművelési államtitkárként is működött, 1918

²⁵ Uo.

után kezdett szépirodalmi tevékenységbe, és inkább rövidebb, mint hosszabb terjedelmű visszaemlékezéseinek gyűjteménye volt a nyomda által kiadott kötet. A második időszakból az 1950. évi kiugrást a több mint 700 oldalas református énekeskönyv okozza. Az ábránál maradva, az is látható, hogy a gazdasági, de különösen a cég válságának éveit inkább kevesebb, de nagyobb terjedelmű kötetek kiadásával próbálták átvészelni, mígnem a negyvenes évek magas kiadványszáma mögött sok, de rövidebb füzet látható. Ezt azonban nemcsak a műfaji nyitás, de Ravasz László püspök (általában nyolc oldal terjedelmű) prédikációinak a kiadása is magyarázza. Ravasz ezzel a Sylvester legtöbbet publikáló szerzője volt, mintegy 69 kiadványt, füzetet jegyzett. Beszédei, prédikáció, felolvasásai igazolják, hogy – Hatos Pál megfogalmazásában – Ravasz „rendkívüli népszerűségét az is fokozta, hogy lenyűgöző előadómódját írásban is viszontlátták.”²⁶ A Ravasz jegyezte kiadványoknak ez a felfutása egyértelműen az 1939–1942 közötti évekre tehető, azt megelőzően, rövidebb prédikációi mellett, 1927-ben egy több mint 230 oldalas temetési beszédgyűjteménye jelent meg. 1931-ben a *Képes szent bibliához* írt előszót, 1937-ben Farkas Istvánnal és Révész Imrével együtt – készulve a Szent István évre – *István király* címmel jelentették meg a Kálvin Könyvtár 23. füzetét. Ravasz után Muraközy Gyula és Bereczky Albert közel azonos számú kiadvánnyal jelent meg. Muraközy, aki ekkor a Kálvin téren volt lelkipásztor, emellett szerkesztője volt a kecskeméti *Reformátusok Lapjának*, a *Református Figyelőnek* és 1934-től a *Református Életnek*, a Ravaszéhoz hasonló modellt követte. 1939 előtt mindössze néhány kiadványa jelent meg a Sylvester Nyomda

²⁶ Hatos Pál, *Szabadkőművesből református püspök: Ravasz László élete* (Budapest: Jaffa Kiadó, 2016), 84.

kiadásában, így 1929-ben egy rövid fejtegetés *A magyar reformátusság mai problémái* címmel, 1933-ben *Az ébredő föld* című, 172 oldalas regénye, 1937-ben *Kiáltó szó* címmel tanulmányait, előadásait, prédikációit adta közre, majd a következő évben a rádioprédikációi jelentek meg. Ezt követően nála is a nyolc oldal terjedelmű füzetek váltak dominánssá. Bereczky Albert, ekkor a külső-lipót és külső-terézvárosi gyülekezetek lelkésze, 1948 után püspök, előbbiekkal szemben már a harmincas évek közepén is nagyobb publikálási aktivitást fejtett ki, igaz, ezek ugyancsak beszédek, prédikációk, előadások voltak. Aktivitása a negyvenes évek elején szintén fellendült és az a háború után sem szűnt meg egészen.

A Sylvester a már említett folyóiratok – a *Keresztény család*, a *Téli Újság*, a *Virágoskert* – mellett több sorozatot is indított. 1932-től 1943-ig jelentek meg a Kálvin Könyvtár kiadványai, benne a jelzett *István királlyal* (1937), de olyan művek is kaptak itt helyet, mint *A budapesti református nép száz esztendeje* (1933) Tunyogi Szűcs Kálmántól, vagy az *Arany János és az evangélium* (1933) báró Podmaniczky Pálné Vargha Ilonától, amely munkákkal inkább a fővárosi értelmiséget célozták meg. Ugyanakkor olyan, általánosabb társadalmi, szociális kérdéseket is feszegető kiadványok is jelentek meg a Kálvin Könyvtárban, mint Szabó Lajostól a *Se országod, se hazád. Utazás regátbeli magyarok között* (1937), a Balla Antal, Hilscher Rezső és mások által jegyzett *Szociális kérdések és a megoldási kísérletek* (1938). 1940-től azonban egy új szint kap a Sylvester portfóliója azzal, hogy elindította *A Magyar-Német Társaság kiadványai* című sorozatát, amelynek szerkesztője Kibédi Varga Sándor, a Budapesti Király Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanára volt. Kibédi Varga eddigre már meglehetősen ismertséget szerzett magának többek

közt az 1938-ban már második kiadást megért *A nemzetiszocialista Németország. A német nemzetiszocializmus törekvései és eredményei* című munkájával. A Sylvesterrel való együttműködését 1936-ban megelőlegezte a *Megfigyeléseim és gondolataim a nemzetiszocialista Németországban* című könyve. A sorozat kiadványai jórészt németországi szerzők munkáinak fordításai, de itt kapott helyet Hóman Bálintnak a *Német-magyar sorsközösség* című esszéje (1940) is. A sorozat megjelentetése, úgy vélem, nem az egyháznak a két világháború közötti szerepvállalásából fakadt, hanem a Sylvester Nyomdának a nemzetállami territorializációs hullámhoz való csatlakozásának következménye volt.

A református egyke és a Sylvester Nyomda

Az egyház ugyanis a nemzetállami territorializációs diszkurzusban fontos szerepet betöltő egyke-tematika kapcsán meglehetősen defenzív pozícióban találta magát. Ennek közvetlen előzménye Pezenhoffer Antalnak az 1922-ben megjelent *A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására* című monográfiája (*Államférfiaink figyelmébe ajánlva* alcímmel) volt. A kötetben Pezenhoffer – aki római katolikus papként és hitoktatóként – ok-okozati összefüggést látott a vallás és a termékenység között, mely szerint a reformátusok egykeztek, míg a római katolikusok nem.²⁷ Pezenhoffer megállá-

²⁷ „A közölt táblázat mutatja azután azt is, hogy – legalább Baranyában – a vallás nem külsőség csupán, vagy pipotyá magánügy, hanem tényleg erkölcsi tényező, hatalom; a nép erkölcsössége éppen nem független tőle. Épp ily világosan látjuk továbbá azt is, hogy nem mellékes az, milyen vallású valaki, mert nem minden vallás egyenértékű. A meggyőződést nem percentuálhattuk, csak a külső jeleket vehettük figyelembe, mégis bámulatos módon kiténik a különbség: a róm. kath.-nak anyakönyvezett egyének a legmoverebb ellenkezést, a protestánsokként szereplők pedig a legbámulatosabb egyezést mutatják az egykével s ez ellenkezés vagy

pítésát nemcsak a protestáns, de a katolikus egyháziak sem osztották. Kovács Pál a reformátusok oldaláról vékony füzetben válaszolt Pezenhoffernek: azontúl hogy a szerzőt elfogultnak tekintette, adatait szelektívnek minősítette, melyek eredményeként figyelmen kívül hagyta, hogy

az egyke hazája a katolikusoktól legsűrűbben lakott Dunántúl és nem az inkább protestáns Felső Tisza-mellék, vagyis nem az az országrész, melyre a magyar prot[estáns] kultúra súlypontja esik. Hiszen ez a szerző által is többször hangoztatott tény inkább azt látszik mutatni, hogy a protestáns levegő ellenállóbbakká tette a protestánsokat, míg a kath[olikus] és Bécsből fújó levegőben a protestantizmus sorvadásnak indult.²⁸

A hitviták korának retorikai eszköztárával is élő szerző ugyanakkor a vallási különbségeket áthidaló, központi megállapításnak mégis a vallásosság hiányát nevezte meg, megoldásnak pedig „azért mégsem a protestantizmust mondom az egyke gyógyszerének, hanem magát a szerető Istent, kihez a hívő katolikus a fűvel benőtt úton épűgy eljuthat, mint a hívő protestáns a járt úton.”²⁹

Pár évvel ezeknek a soroknak a megjelenése előtt, a következők szempontjából különösen fontos esemény Ravasz László és Fűlep Lajos megismerkedése, 1918-ban.³⁰ A bánffy-

egyezés – mint a fenti táblázatból látható – még csak egyetlen kivételt sem tűr.” PEZENHOFFER Antal, *Demográfiai viszonyok befolyásolása a nép szaporodására* (Budapest: a szerző kiadása, 1922), 51.

28 KOVÁCS Pál, *Egyke és protestantizmus. Rövid válasz Pezenhoffer Antalnak a Demográfiai viszonyok befolyásolása a nép szaporodására c. könyvére* (Budapest: Magyar Fajmentő Misszió, 1923).

29 Uo., 18.

30 „A régi képviselőház (a mai Olasz Intézet) visszhangos nagytermébe háromnapos konferenciasorozatára özőnlöttek az érdeklődők, s nem csak reformátusok. *Kicsoda Jézus?* címen tartott előadása nem felekezeti jellegű volt, hanem a buda-

hunyadi születésű Ravasz számára a „magyar kultúrfölény” és a hanyatlásélmény Hatos által taglalt ellentmondásos szimbiózisa előkészített talaj volt a dél-dunántúli magyarság pusztulásának befogadására, túl azon, hogy a református népesség csökkenő száma szervezetenként is gyengítette az egyházat.³¹ Fülep számára a Ravasszal való kapcsolat erős intézményes hátteret adott, ami különösen 1934-ben nyert értelmet. Fülep ugyanis, miután Illyés az érdeklődés homlokterébe emelte a német terjeszkedés és a magyar pusztulás kérdését, nem kevés sértettséggel, cselekvésre szánta el magát. Ez a lépése közel sem volt előzmény nélküli, hiszen 1929-ben a *Pesti Napló*ban cikksorozatot közölt a baranyai egykezésről, ám az a közlés öt cikk megjelenése után elakadt.³² 1934-ben viszont Fülep Lajos a kákicsi lelkésszel, Kiss Gézával egyeztetve egy 46 pontból álló kérdőívet állított össze, amelyet a pécsi esperes, Nyáry Pál közreműködésével körözött egyházmegyéje, a Felsőbaranyai Egyházmegye lelkészei között. A kérdések többek közt rákérdeztek a helyiek életmódjára, gazdálkodására, kulturális jellemzőikre, a településen élő, illetve megjelenő németekre, az egykezés elterjedtségére, a magzatelhajtási gyakorlatokra, a családon belüli légkörre.³³ A beérkezett lelkészi egykejelentéseket végül Fülep nem dolgozta fel, nem is publikálta azokat, ehelyett azonban Kiss Gézáat biztatta, hogy sokéves ormánsági gyűjtőmunkáját rendezze és adja közre. A kézirat keletkezés-története kapcsán nem mellékes körülmény, hogy Kiss Géza

pesti értelmiség széles köreihez szólt, és Jézus személyiségében egy új transzcendens humanizmus programját vázolta. Az eseményen ott volt Fülep Lajos is, a baloldali Vasárnapi Kör tagja, s hamar összebarátkoztak.” Hatos, *Szabaddóművesből református...*, 120–121.

31 Uo., 193–201.

32 КОЛОМ, „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”..., 27–31.

33 A lelkészek válaszai forráskiadványként megjelentek, ld.: КОЛОМ Gábor, szerk., „A pusztulás útján haladnak” – *Baranyai lelkészek egykejelentései* (1934) (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2022).

felesége korábban a Sylvester munkatársa volt. Ahogy a bátyjának, a szintén lelkész Kiss Zoltánnak írta: „A lánynak vagyona semmi sincs, az az övé, ami az enyém. El se fogadnám. Kilencen vannak testvérek. Őmaga hivatalnoknő a Sylvester-nyomdánál. Belmissziói iskolát végzett. Mély keresztyén életű, szerény, meleg lélek, papnének való.”³⁴ Ennél azonban fontosabb és valószínűleg a feleségével való megismerkedést is elősegítette a tény, hogy Kiss Géza Bereczkyvel egyetemista korától szoros baráti kapcsolatban állt. Kissnek különösen fontos volt ez a személyes szál, hiszen pesti tanulmányai után az apja, majd bátyja kákicsi parókiájára való hazatérést szellemi száműzetésként élte meg, és sokáig komolyan reménykedett benne, hogy Bereczky révén visszajuthat a fővárosba.

Amikor a Sylvester Nyomda működése második felében a nemzetállami territorializációs irányba nyitott, fentiek okán kézenfekvőnek tekinthető, hogy az egyke-tematika kiadványai között is megjelent. Így került kiadásra 1935-ben Berky Józseftől az *Egyke-egyse*, 1936-ban Tatay Zoltántól *Az egyke-probléma, annak okai és orvosszerei*, és még ugyanebben az évben jelent meg a falukutatók első eredményeit összegző kötet, az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*, amelyet Elek Péter szerkesztett. 1937-ben megjelent Kiss Géza *Ormányság* című monográfiája és 1939-ben közreadták a *Javaslatok az egyke leküzdésére. A dunamelléki ref. egyházkerület 1936. évi közgyűlésének memoranduma a m. kir. kormányhoz* című kötetet.

³⁴ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRE RL) Kiss Géza levelei Kiss Zoltánnak. Kákics, 1928 dec. 28.

Tildy Zoltán és az Ormánság

A fentiekből látható, hogy intézményileg és a személyi hálózaton keresztül miként érhetett el az egyke-problematika a Sylvester Nyomdához és miként történhetett, hogy a témában a korszakban megjelent két legfontosabb könyv, a falukutatók tanulmánykötete és különösen Kiss Géza *Ormánság* monográfiája egyaránt a Sylvester gondozásában jelent meg. Van azonban ennek a történetnek egy másik, szintén roppant erős, személyes jellegű kapcsolati háttere, ami arra mutat rá, hogy személy szerint Tildy Zoltán hogyan szerzett közvetlen és számos ismeretet az ormánsági helyzetről.

Tildy Zoltán 1914. október 14-én vette feleségül a dombóvári tanító lányát, Gyenis Erzsébetet.³⁵ A Gyenis-család viszonylag stabil anyagi és társadalmi helyzetét az őszirózsás forradalom és tanácsköztársaság napjai forgatták fel, amikor az apa, Gyenis Antal előbb a Magyar Nemzeti Tanács tagja lett, majd beválasztották a dombóvári direktóriumba és a helyi forradalmi törvényszéknek is az elnöke lett. Megfizette ennek a vállalkozásának árát, amikor a Prónay-különítményes fehér tisztek további tíz emberrel együtt összeszedték őt is és Tamásiban mindannyiukat felakasztották egy szőnyegporolóra.³⁶

35 Házasságkötésük bejegyezve Budapest VII. ker. polgári akv. 1647/1914. folyószám

36 BIHARI Mór et al., *Kioltott fáklyák. Emlékezések a fehér terror pedagógus áldozatairól* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1963), 128–134.; GERGELY Ferenc és KÖHEGYI Mihály, *A Pécs-Baranya-Baja háromszög történelmi problémái 1918–21 között* (Baja: Túrr István Múzeum, 1974), 22.; KENYERES Ágnes, főszerk., *Magyar Életrajzi Lexikon. I.kötet, A–K* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 638.; NOVÁK József, *Dombóvár 1919-es hősei és mártirjai* (Szekszárd: Megyei Tanács VB, 1959), 15., 31–34.; SZÓKE Sándor, *Dombóvár* (Pécs: Pécsi Temposoksz, 1965), 68.; SZÓKE Sándor, „Dombóvár földrajzi környezete és története”, in SZÓKE Sándor, Mészárosné Fodor Klára és SZÓKE Sándorné, *Dombóvár* (Dombóvár: Dombóvár Önkormányzata, 1996), 123–127.; Tamási, Halotti anyakönyvi másodpéldány 1919: 87.

A családot ezek után természetesen diszkreditálták, így az eredetileg orvosi pályáról álmokat dédelgető legkisebb Gyenis fiúnak, Jánosnak még szerencséje is volt azzal, hogy Tildy közbenjárásával legalább a pápai teológiára felvételt nyerhetett. Az intézmény önképzőköri tevékenységében is szerepet vállaló Gyenis 1928-ban tette le lelkészképesítő vizsgáját: segédlelkési és helyettes tanári szolgálatát előbb Pilismaróton, majd 1926-tól sógora mellett, Tahitótfaluban gyakorolta, miközben a Sylvester Nyomda már működött, részben családi vállalkozásként, hiszen a pénzügyeket Gyenis Erzsébet intézte.³⁷ Tildynek, Bereczkynek és a korszakban belsőleg megújuló egyházi mozgalomnak a huszonéves fiatalemberre való hatása nehezen megkérdőjelezhető.³⁸

Az ormánsági Cún gyülekezetében 1928-ban üresedés következett be, ahová Gyenist – aki vélhetően kihívást is látott annak elfogadásában – egyhangúlag hívta meg a helyi presbitérium.³⁹ A siklói járáshoz tartozó település, melynek jellegzetes épületei (az ormánsági falvak népi építészetének eklatáns példáiként) még a talpasházak voltak, több mint félezer, teljes egészében magyar anyanyelvű lakosának felekezeti megoszlása fele-fele arányban volt római katolikus, illetve református. A Cúnban 1928 decemberében beiktatott Gyenis felszentelésére közel egy év múlva, 1929 novemberében került sor a fővárosi Kálvin téri templomban.⁴⁰ A kezdeti felfokozott

37 Baranyai Református Egyházmegyei Levéltár (BREML) Lelkési Törzskönyv Gyenis János l., *Dunántúli Protestáns Lap* 34 (1923): 103.

38 De ezt erősítette meg a lányával, az azóta elhunyt Gyenis Sárával 2014-ben készült interjúm is. Ehhez ld. még: Koloh Gábor, „»Az éjtszakák arra valók, hogy álmondjunk egy verőfényes szép napról«: Gyenis János ormánsági lelkipásztor élete és működése”, in *Emlék, emlékezet, életút*, szerk. DEÁKY Zita és SMID Mária Bernadett, 166–175 (Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet, 2014).

39 DRERL A/4. 8: A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. A/4 Felsőbaranyai Egyházmegyei iratai. 8. doboz, Czún 1796–1940. 61/1928.; *Dunántúli Protestáns Lap* 39 (1928): 223.

40 VARNAI Györgyi, szerk., *Magyar Nagylexikon*, 6. kötet (Budapest: Magyar Nagylexikon Kiadó, 1998), 225.; *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek*

érdeklődés után azonban lelkipásztor és hívei kölcsönösen elhidegültek egymástól. Ennek Gyenis oldaláról láttató példája az imént taglalt Fülep-féle kérdőpontokra írt egyke-jelentése, amelyben így jellemzi gyülekezetét:

Az egykezés erkölcsi hatása: az erkölcstelenség. Sorra lehet venni a házásokat s majd mindeniknél vagy az ember, vagy a nő szeretőt tart. Vagy mind a kettő. Merik csinálni, nem kell félni a következményektől. Nem egy asszony van, aki egyszerre 3–4 szeretőt is tart az ura mellett. Egy apa a két fiával és a zsidó boltossal osztozik egy nőn, kinek ura és felnőtt fia van, azonkívül Vajszlóba jár be szeretkezni még 3–4 megszokott helyre.⁴¹

Ez, de a kispazdapárti Gyenisnek a kormánypárt cúni gazdák-
kal való alapvető szemléletbeli különbségei is odáig vezettek,
hogy 1935 tavaszán az ugyancsak ormánsági Drávapalko-
nyára távozott és végül ott bontakozott ki igazán. Aktív kö-
zösségépítése mellett irodalmi tevékenységet is kifejtett.
1938-ban jelent meg az *Elejtett fegyverek. Előadások és bibli-
amagyarzatok vallásos estélyekre*, 1939-ben a *Ki az úr az Úr
napján? Műsorok, előadások és bibliamagyarzatok vallásos
estélyekre* című, általa szerkesztett kötetek. Színművei mellett
1941-ben Nyáry Pál előszavával megjelent a szintén általa írt
Presbiterek könyve. Tildynek a Sylvesterből való kiválása mi-
att nem meglepő viszont, hogy a felsorolt munkák egyikét sem
a Sylvester, hanem a dombóvári Bagó Nyomda adta ki. Ettől

szerint, 3. kötet (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1947) 20., 484–485.; *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1929. évi május hó 28-án tartott rendkívüli közgyűlésének továbbá 1929. évi november hó 23-án és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1929. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve* (Budapest: Dunamelléki Református Egyházkerület, 1929), 45.

⁴¹ MTAK KIK 4593/181 (1934) Cún.

független viszont a Tildy és Gyenis közötti, erősnek tűnő kapcsolat útján még a szeghalmi parókián is lehetett képe a korabeli ellenzék egyik legerősebb emberének arról, hogy pontosan milyenek a dél-dunántúli körülmények, amely Tildy életútjának későbbi alakulása folytán nem tekinthető elhanyagolható fontosságú információnak.

*

A Sylvester Nyomda figyelmét az 1932. évi válságot követő szerkezeti- és profilváltás terelte az egykéről folytatott vita irányába, ám a nemzetállami territorializációs diskurzusba való részben vagy jórészt anyagi érdekű bekapcsolódás a korszak végére teret adott a szélsőjobboldali eszmék propagálásának is, ami viszont egyértelmű elkanyarodás volt az alapítók eredeti célkitűzésétől. Ezt a tényt kevésbé ellensúlyozza, hogy ekközben jóval nagyobb számban publikálták Ravasz, Muraközy és Bereczky prédikációt. Az egyke-tematika felkarolásával viszont a nyomda maradandó műveket adott ki, ami mögött szoros személyes kapcsolatok érvényesülését lehet látni. Ravasz és Fülep kapcsolata egyértelműen elősegítette a témának az egyházi körökben való előtérbe kerülését. Bereczky és ugyancsak Fülep révén Kiss Géza monográfiája, ami máig az ormánsági kultúra legalapvetőbb munkája, más, a kérdést taglaló könyvek mellett is megjelentek.

Dormándi László és a Pantheon Kiadó

/

TÜSKÉS ANNA

Dormándi László tagja volt az 1920-ban alapított Pantheon Irodalmi Intézet Részvénytársaság igazgatóságának, 1926-tól egészen a kiadó 1950-es megszüntetéséig. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött hagyatékában fennmaradt több ezer darabos levelezése rávilágít a kiadó változó gazdasági helyzetére, kiadói stratégiájára, s abban a külföldi (főleg francia és német) szépirodalmat magyar fordításban megjelentető tevékenységére. A magyar írókén (például Márai Sándorén) kívül Dormándi főként a francia, a német, az angol és az amerikai szépirodalom kiadását szervezte és szorgalmazta. A kiadóra vonatkozó iratanyagot őriz jelenlegi ismereteim szerint Budapest Főváros Levéltára a cégbírószági iratok között¹ és a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára a Dormándi-hagyatékban,² valamint néhány szórványként bekerült dokumentumban. Dormándi nemcsak a kapott leveleket őrizte

1 HU BFL VII.2.e Cg. 10756 (1920).

2 Dormándi László-hagyaték, V. 4766.

meg, hanem fontosnak ítélt esetekben a saját gépiratos leveleinek a másolatát is, így nem teljesen egyoldalú a fennmaradt levelezés. Dormándi szépirói munkásságát még a párizsi Bibliothèque nationale de France kéziratárában lehet tanulmányozni.³

Dormándival az elmúlt évtizedekben két közleményben foglalkoztak: Gorilovics Tivadar a nyelvválasztás szempontjából vizsgálta Dormándi munkásságát,⁴ Mészáros Tibor, Márai Sándor és Dormándi László 1932-es Oroszország-összeállítását elemezte.⁵ A Pantheon Kiadó történetével eddig senki nem foglalkozott átfogó módon, noha több jelentős magyar író, költő első vagy legalábbis korai kiadója volt, így például Komlós Aladáré 1927–1935, Márai Sándoré 1927–1936, Déry Tiboré 1927–1937, Kassák Lajosé 1928–1935, Reményik Zsigmondé 1935–1937 között.

Dormándi László

Dormándi eredeti neve Engel László, Dormándon született 1898. július 14-én.⁶ Nemzetisége német, felekezete evangélikus volt. Középiskolai tanulmányait részben a hamburgi ke-

3 Bibliothèque de l’Arsenal. Cote (jelzet): Ms-15103/1-9. Ladislav Dormandi. Œuvres.

4 Tivadar GORILOVICs, „On ne change pas de langue comme on change de chemise. Le cas de l’écrivain « franco-hongrois », Ladislav Dormandi”, in *Prisonnier de sa langue, libre dans sa langue*, éd. par Yann FOUCAULT, Judit KARAFIÁTH, 153–164 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2006); GORILOVICs Tivadar, „A nyelvválasztás mint kényszer és mint tapasztalat: Dormándi László példája”, *Debreceni Disputa* 8, 7–8. sz. (2010): 111–115.

5 *Oroszország Márai Sándor szemével: „Russland – wie es war, wie es wurde, wie es ist” / Oroszország – amilyen volt, amilyen lett, és amilyen most: Márai Sándor és Dormándi László 1932-es összeállítás alapján*, vál. Mészáros Tibor, szerk. KÖRMENDY Zsuzsanna (Budapest: XX. Század Intézet, 2003).

6 Személyi iratok: igazolványok, engedélyek, meghívók, szerződések, PIM Kéziratár V.4766/443/1-25.

reskedelmi akadémián (Handels-Akademie in Hamburg) végezte. Az első világháborúban tíz hónapot harcolt az olasz fronton. 1919 május-júniusában elvégezte a Közoktatásügyi Népbizottság könyvtárosi tanfolyamának elméleti részét. Érettségi után hét félévet tanult a bölcsészkaron. Az 1920-as években tagja volt a Magyar Bibliophil-Társaságnak, a Magyar Történelmi Társulatnak, továbbá az Életuntak [Öngyilkosokat] Védő Irodájának is munkatársa volt. Nevét 1922–1925 között változtatta Engelről Dormándira.

Első könyve, a *Vihar* című regény 1920-ban jelent meg a budapesti Kultura Könyvkiadó Rt.-nél. Számos budapesti és néhány határon túli magyar lapnak dolgozott, például a *Bács-megyei Napló*nak. Szépirói tevékenysége mellett sok német és francia művet – többek között Bruno Traven, Stephan Zweig, Franz Werfel, Lion Feuchtwanger, Vercors – fordított magyarra. Irodalmi elismerést 1938-ban kapott először, a Magyar Bibliofil Társaság díját az 1937-ben megjelent *Két jelentéktelen ember* című regényéért.

Feleségét, Székely-Kovács Olga festőt 1923-ban ismerte meg Párizsban, 1924-ben házasodtak össze. Olga révén kapcsolatba került számos magyar képzőművésszel, például felesége mesterével, Berény Róberttel.⁷ Székely-Kovács az 1922-es sikeres Ernst Múzeum-beli kiállítása után több kiadónak készített könyvillusztrációkat és tervezett borítókat, így a Pantheonnak is. 1925-ben megszületett Judit nevű lányuk, aki anyai nagyanyja, Kovács Vilma révén gyerekként megismerte Ferenczi Sándort és a budapesti pszichoanalitikus iskolát.⁸

⁷ Berény Róbert levele Dormándi Lászlónak, Zebegény, PIM Kézirattár V.4766/44/1.

⁸ Emlékiratai megjelentek franciául és magyarul is: Judith DUPONT, *Au fil du temps: Un itinéraire analytique*, (Paris: Campagne Première, 2015); Judith DUPONT, *Az idő fonalán...: Analitikus útinapló*, ford. WEISZBURG Anna, az előszót és a hivatkozásokat írta VINCZE Anna (Budapest: Oriold és Társai Kiadó, 2017); ERŐS FERENC és SZILÁSI JUDIT, „Mesterségem a pszichoanalízis: Párizsi beszélgetés Judith Dupont-nal”,

Dormándi 1926-tól volt a Pantheon igazgatóságának tagja. Nemcsak a Pantheon kiadónak javasolt kiadásra külföldi műveket, hanem a Danténak is, mivel a két kiadó szoros kapcsolatban állt, közös vállalkozásaik is voltak. Dolgozott a Winkler Pál által 1928-ban alapított hírügynökségnek, s Winkler irodalmi ügynöksége foglalkozott Dormándi néhány művének párizsi terjesztésével, például a *Le Baiser de l'Infante* című drámájának esetleges párizsi bemutatásával,⁹ de azt más ügynökség, Eva Prensky sem találta bemutatathatónak.¹⁰ Dormándi műveinek másik külföldi ügynöke az 1930-as években Déghy Guido volt.

Miután 1938. március 12-én a német hadsereg bevonult Ausztriába, Dormándi Magyarország elhagyásán kezdett gondolkodni. Terveit Béla Miklós hollywoodi forgatókönyvíró is ösztönözte.¹¹ A lehetőségekről többek között a New York-i King Features Syndicate Inc.-nél dolgozó John A. Brogan nevű barátjától és üzletfelétől érdeklődött.¹² Végül 1938 nyarának végén áttelepült családjával Párizsba, ahol két lakhelye volt: először két évtizedig a 20 avenue de Breteuil Paris, majd az 1960-as években 24 Place Dauphine Paris. A párizsi áttelepülés után kapcsolatba került a franciaországi magyar emigráns írók jelentős részével. Az 1938-tól ugyancsak Párizsban élő Fejtő Ferencnek rendszeresen elküldte regényei kéziratát, aki részletesen reagált rájuk és javasolta kiadásukat, Dormándi pedig kiadói és folyóirat-kapcsolataival segítette kezdetben

Thalassa 9, 1. sz. (1998): 119–138.

⁹ Grosschmid Géza levele Dormándi Lászlónak, Paris, le 1er Juin 1935, PIM Kéziratár V.4766/343

¹⁰ Eva Prensky levele Dormándi Lászlónak, Paris, Paris, le 6 Mai 1940, PIM Kéziratár V.4766/257

¹¹ Béla Miklós /Nicholas Bela levele Dormándi Lászlónak, New York, 1938. április 21., PIM Kéziratár V.4766/40/2.

¹² John A. Brogan levelei Dormándi Lászlónak, PIM Kéziratár V.4766/54/1-4.

Fejtőt a megélhetésben.¹³ A korábbi emigráns generáció tagjaitól, például az 1923-tól Franciaországban élt Bölöni Györgytől olasz filmtervek kapcsán kapott 1941-es leveleket őriz a Dormándi-hagyaték.¹⁴ Kivándorlása után több magyar kollegája kérte segítségét, tanácsát franciaországi munkalehetőségek ügyében, például Bíró Sándor, a milánói Genio kiadó munkatársa.¹⁵

A magyarországi könyvkiadók akkor is felkeresték ügyesbajos dolgaikkal, miután Párizsba költözött, legyen segítségükre különböző külföldi érdekeltségű problémák rendezésében. Például 1940 tavaszán a Walt Disney-köteteket nagy reklámköltséggel Magyarországon először forgalomba hozó Palladis kiadótól Benedek Rezső fordult hozzá azzal a kéréssel, hogy akadályozza meg a Nova kiadót abban, hogy az megszerezze a Walt Disney jogokat.

Szépíróként Dormándi Magyarországon sikeresnek volt mondható, majd külföldön, főleg francia nyelvterületen szintén. Magyarul megjelent regényei közül a legjelentősebbet már Franciaországban írta: az 1943-ban a Pantheonnál kiadott kétkötetes, *A túlsó parton* című regényét többek között Kassák Lajos is méltatta.¹⁶

A németek párizsi bevonulása után Dormándi egy hónapig naplót írt, huszonöt évvel később megpróbálta (sikertelenül) ezt is kiadni a Julliard kiadónál.¹⁷ A háború során családotul Vendée-ba költözött,¹⁸ irodalmi közvetítő szerepét és saját

13 Fejtő Ferenc 36 levele Dormándi Lászlónak, PIM Kézirattár V.4766/97.

14 Bölöni György Dormándi Lászlónak, PIM Kézirattár V.4766/50/1-2.

15 Bíró Sándor levele Dormándi Lászlónak, Milano, 1939.01.17., PIM Kézirattár V.4766/46/1.

16 Kassák Lajos: Dormándi László: *A túlsó parton* (Ismertetés) Gépirat, 2 f., PIM Kézirattár V.4766/446.

17 Dormándi László levele M. Briseville-nek, Paris, le 18 dec. 1964, PIM Kézirattár V.4766/359/3.

18 Címei: 1943. aug. Hotel de la Poste La Caillère Vendée, 1943. szept. Chez Madame Chevallereau La Caillère Vendée.

műveinek megjelentetését folyamatosan végezte. 1943-ban a barcelónai Maria Bages Gonzales irodalmi ügynök írt neki levelet az 1941-től Spanyolországban élő Brachfeld Oliver kiadó és fordító megbízásából két kisregénye (*Après fermeture, La fée portant malheur*) és egy életrajza (*Frédéric II*), valamint Fejtő Ferenc *Joseph II* című életrajzának fordítása és kiadása dolgában, ugyanakkor jelezte, hogy nem tudna évente kiadni regényt Dormánditól a cenzúra miatt.¹⁹ A világháború után, 1947 májusában maga Brachfeld számolt be Dormádinak a kiadott és tervezett könyvei sorsáról.²⁰

1946 május-júniusában Dormándi részt vett Stockholmban a P.E.N. Club nemzetközi kongresszusán. A második világháború után kezdett franciául írni, az akkor alakult fiatal kiadóknál (például az Éditions de La Jeune Parque-nál) sikertelenül próbálkozott.²¹ Még az erősen magyar érdekeltségű – Adorján Andor vezette – Éditions du Bateau Ivre (1946–1947) kiadónál sem talált kedvező fogadtatásra.²²

1947 tavaszán Dormándi egy könyvbarát egyesületet (Association des Amis des Livres) akart alapítani, s ebből a célból felkereste a Juin 44 Kulturális Akciócsoport (Groupe d'Action Culturelle) főtítkárát, de a tárgyalások abbamaradtak.²³ Igyekezett beilleszkedni a francia irodalmi közegbe, számos irodalmi folyóiratban publikált, tagja volt az 1947-ben

19 Maria Bages Gonzales levelei Dormándi Lászlónak, Barcelona, le 14.8.43, le 15.IX.43, PIM Kézirattár V.4766/25/1, 2.

20 László DORMÁNDI, *Hada fatal*, traducción directa del húngaro por F. Oliver BRACHFELD (Barcelona: Editorial Doris, 1944); László DORMÁNDI, *Fiebre tropical*, copyright by F. Oliver BRACHFELD (Barcelona: Victoria, 1946); Brachfeld Oliver levele Dormándi Lászlónak, Barcelona, 1947. május 7., PIM Kézirattár V.4766/52/5.

21 H. Muller levele Dormándi Lászlónak, Paris, le 18 Novembre 1965, PIM Kézirattár V.4766/220.

22 Editions du Bateau Ivre kiadó levele Dormándi Lászlónak, Paris, 17 Avril 1947, PIM Kézirattár V.4766/35.

23 Juin 44 levele Dormándi Lászlónak, Paris, le mai 1947, PIM Kézirattár V.4766/169/1-2.

alapított Royaumont-i nemzetközi kulturális központnak (Centre culturel international de Royaumont). 1952 és 1953 nyarára meghívást kapott Anne Heurgon-Desjardins-tól és az író, kritikus Marcel Arland-tól, hogy vegyen részt a Décade Littéraire-en, egy tíznapos írótalálkozón, először Royaumontban, majd Normandiában.²⁴ 1956 januárjában felkérték, hogy adjon be kéziratot a Strasbourg városa és a Francia Külügyminisztérium támogatásával működő európai szintű irodalmi díjra (European Prize for Literature / Prix Européen de la Littérature), de *Tu Mourras seule* című kéziratát elutasították.²⁵

A Gallimard kiadónál megjelent első három regénye után kezdtek felfigyelni rá. 1952 júniusában Pierre Moisy, Franciaország dániai nagykövete a nyelvváltásáról szóló előadásorozatra kérte fel,²⁶ melyre októberben került sor a skandináv országokban, a koppenhágai, az upsalai és a stockholmi Francia Kultúrintézetben.²⁷ Majd a *Les Nouvelles Littéraires* számára Jacques Hameline készített vele interjút a témában.²⁸ A hagyatékban fennmaradt három levél, amelyek arra engednek következtetni, hogy Dormándi franciául írt irodalmi szövegeinek csiszolására francia írókat próbált találni, s ebben Gara László közvetített. Dormándi Garára hivatkozva írt Jean Rousselot-nak 1956 júliusában, aki azonban időhiányra hivatkozva Michel Manoll-t javasolta megkeresni.²⁹

24 Anne Heurgon három levele Dormándi Lászlónak, PIM Kézirattár V.4766/145.

25 Le club français du Livre / S. Jourat levelei Dormándi Lászlónak, PIM Kézirattár V.4766/104.

26 Pierre Moisy levele Dormándi Lászlónak, Copenhague, le 26 juin 1952, PIM Kézirattár V.4766/224/1.

27 Dormándi László levele M. Francillonnak, Paris, le 6 oct 1952, PIM Kézirattár V.4766/369/1.

28 Georges Charensol főszerkesztő levelei Dormándi Lászlónak, 1952. október, december, PIM Kézirattár V.4766/236/3, 4.

29 Levélváltás Jean Rousselot és Dormándi László között, PIM Kézirattár V.4766/277/1-3.

A hagyatékában számos visszautasító és néhány pozitív levél tanúskodik szívós kitartásáról. Franciául 1950-től tíz regénye jelent meg, öt a Gallimard kiadónál, kettő-kettő a Juillard kiadónál és a Pierre Horay-nál, illetve egy a Mercure de France-nál.³⁰ A Gallimard-nál 1952-ben megjelent *Pas si fou* című regényéért 1953 márciusában Cazes-díjat kapott. Ebből az alkalomból az 1947-től Párizsban élő Bolgár László, a Francia Rádió magyar osztályának szerkesztője készített vele interjút.³¹

A kiadóktól rendszerint az eladott példányok után kapott honoráriumot. A raktározási gondokkal küzdő vállalkozások a lelassult eladású könyvek példányainak egy részét időről időre bezúzták. Ez történt a Juillard kiadónál 3.000 példányban 1960-ban megjelent *Plus heureux que l'enfance* című regényével, amiből 1962 decemberében még 2.460 darab állt raktárban: a vállalat a szerző engedélyét kérte a bezúzáshoz.³² A Pierre Horay a bezúzásra ítélt példányokat kedvezményes áron felajánlotta a szerzőnek.³³

Számos regénye francia megjelentetésével próbálkozott,³⁴ némelyiket többször átdolgozta, s néhány év eltéréssel más címmel elküldte néha ugyanannak a kiadónak. Például az Albin

30 *Vie des autres* (Paris: Gallimard, 1950); *Péniche sans nom* (Paris: Gallimard, 1951); *Pas si fou* (Paris: Gallimard, 1952); *Traque* (Paris: Mercure de France, 1955); *Tu mourras seule* (Paris: Pierre Horay, 1956); *Le fantôme de la rue Babel* (Paris: Pierre Horay, 1956); *Ombre du capitaine* (Paris: Gallimard, 1958); *Plus heureux que l'enfance* (Paris: Juillard, 1960); *Le naufragé de la terre ferme* (Paris: Juillard, 1961); *Le compagnon de voyage* (Paris: Gallimard, 1962).

31 Bolgár László: Beszélgetés Dormándi Lászlóval a Prix Cazes francia irodalmi díj nyertesével (Interview avec le lauréat du Prix Cazes) Gépírat, 4 f., PIM Kézirattár V.4766/442.

32 Pierre Javet levele Dormándi Lászlónak, Paris, le 2 Juin 1959, PIM Kézirattár V.4766/170.

33 Pierre Horay levele Dormándi Lászlónak, Paris, le 7 Décembre 1962, PIM Kézirattár V.4766/150.

34 Pl.: *Le fantôme de la rue Babel*, Amiot et Dumont, 1954; Jean Benoit levele Dormándi Lászlónak, Paris, le 5 octobre 1954, PIM Kézirattár V.4766/21/2; *Le Pélerin du Passé*, Albin Michel, 1965, Robert Sabatier levele Dormándi Lászlónak, Paris, le 26 Novembre 1946, PIM Kézirattár V.4766/166.

Michelnél kétszer próbálkozott ugyanazzal a könyvvel: 1947-ben *Le marteau du monde* címen,³⁵ majd 1953-ban *La vie du dernier des Hohenstauffen* címen.³⁶ Ugyanígy tett a *Le carousel* cíművel, amit 1960 után 1963-ban is benyújtott a Julliardhoz, s másodszor is elutasították.³⁷

Más országokban is megjelentek Dormándi regényei a második világháború után. A Gallimard-kiadások megnyitották számára a kaput más országok, sőt más kontinensek előtt is, például az 1944-es *La vie des autres* kijött az argentinai Editorial Sudamericana kiadásában 1952-ben.³⁸ 1953-ban kapcsolatba lépett David Higham irodalmi ügynökkel Nagy-Britanniában.³⁹

A Párizsi Magyar Intézetben Lelkes Istvánnal és Gergely Jánossal bizonyosan volt kapcsolata a második világháború után.⁴⁰ Az 1960-as években többször járt Magyarországon, és igyekezett kapcsolatokat kiépíteni a folyóiratokkal (*Alföld, Kortárs*), kiadókkal (Európa). Ennek kiindulópontja talán Gyergyai Albert 1960 szeptemberi párizsi látogatása volt, aki-vel ettől kezdve franciául levelezett.⁴¹ Ennek eredményeként megjelent két novelláskötete a Szépirodalmi kiadónál és egy a Magvetőnél.⁴² Az 1920-as és 1930-as években németből magyarra fordított regényekből néhányat újra kiadott az Európa és a Zrínyi kiadó: Feuchtwanger és Traven műveit.

35 Albin Michel levele Dormándi Lászlónak, Paris, le 2 Avril 1947, PIM Kézirattár V.4766/220/1.

36 André Castetol levele Dormándi Lászlónak, Paris, le 10 avril 1953, PIM Kézirattár V.4766/21/1.

37 Pierre Javet levele Dormándi Lászlónak, Paris, le 30 Décembre 1963, PIM Kézirattár V.4766/170.

38 Dormándi László Editorial Sudamericanának, Paris, le 2 Nov. 1953, V.4766/429.

39 Dormándi László levelei David Highamnek, PIM Kézirattár V.4766/379.

40 Institut Hongrois levele Dormándi Lászlónak, PIM Kézirattár V.4766/166/1-4.

41 Gyergyai Albert levele Dormándi Lászlónak, PIM Kézirattár V.4766/133

42 *A hórihorgas és a köpcös* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965); *Báb-színház* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968); *Múlt zarándoka* (Budapest: Magvető Kiadó, 1968).

Pantheon Kiadó

Az Angol-Magyar Bank Rt.⁴³ érdekköréhez tartozó Pantheon Irodalmi Intézet Részvénytársaság 1920. április 2-án jelentette be a könyvkiadóvállalat megalapítását 4.000.000 korona alaptőkével.⁴⁴ Az Intézet programja „a hazai tudományos és szépirodalom intenzív ápolása és a külföld legjelesebb szellemi termékeinek művészi átültetésére” irányult.⁴⁵ Az Angol-Magyar Bank Rt. érdekeltségéhez további két nyomdaipari és könyvkiadó vállalat tartozott: a Globus Nyomdai Műintézet Rt. és alvállalatai, illetve a Hornyánszky Viktor Rt.

A budapesti székhelyű „Pantheon” Irodalmi Intézet Részvénytársaság (németül: Literarische Anstalt „Pantheon” Aktiengesellschaft) célja az alapszabály szerint „irodalmi, tudományos és művészeti termékek kiadása és terjesztése, irodalmi és más e szakba vágó vállalatok létesítése, úgyszintén ilyenekben való részvétele” volt. Az évente egyszer összehívott közgyűlés egyszerű szótöbbséggel választotta az igazgatóságot három üzletévi időtartamra. A társaság hirdetményei a Budapesti Közlönyben jelentek meg. Az igazgatóság tagjainak száma 5–20 között mozgott; az alakuláskor tizenegy főből állt a testület.⁴⁶ A Pantheon első vezetője Ranschburg Viktor,

43 Britisch-Ungarische Bank A. G. / British and Hungarian Bank Ltd. / Banque Britanique et Hongroise S. A.

44 *Corvina* 43, 13. sz. (1920): 76.

45 „Új könyvkiadó vállalat”, *Budapesti Hirlap* 40, 113. sz. (1920): 7.

46 A Részvénytársaság igazgatóságának tagjai 1920-ban: Bánki Donát műegyetemi tanár, Dr. Császár Elemér egyetemi tanár, az MTA tagja, Dr. Dobay Aurél a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. helyettes vezérigazgatója, Hornyánszky Lajos a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. igazgatója, Dr. Lenhossék Mihály egyetemi tanár, az MTA tagja, Lukács György a Fejérváry-kormány (1905–1906) vallás és közoktatásügyi minisztere, Magyar Pál, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. aligazgatója, Dr. Petrovics Elek a Szépművészeti Múzeum igazgatója, Radvány Miklós a Globus Műintézet igazgatója, Ranschburg Viktor ügyvezető igazgató, Dr. Urbanovich G. Zoltán a Magyar Bank Kereskedelmi Rt. igazgatója. A felügyelőbizottság tagjai:

az Athenaeum részvénytársaság egykori igazgatója, a Budapesti Könyvkereskedői Szakosztály elnöke lett, az irodalmi vezetője pedig Sebestyén Károly irodalomtörténész, kritikus. A vállalkozás első székhelye az V. kerület Bálvány u. 18. (ma Október 6. utca) alatt volt. A Pantheon megalakulása után azonnal belépett a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők, zeneműkiadók és zeneműkereskedők Országos Egyesületébe,⁴⁷ melynek *Corvina* című folyóirata rendszeresen beszámolt a kiadói eseményekről. 1920. szeptember 14-én megjelent az első kiadvány, Pauler Ákos *Bevezetés a filozófiába* című munkája.⁴⁸ Októberben két újabb, immár szépirodalmi könyv jött ki, Arató Erzsí regénye, az *Elkésett emberek*, és Pekár Gyula *A bresztováci szent* című elbeszéléskötete.

A kiadványok jelentős hányadát tették ki a szépirodalmi művek, melyeket sorozatokban vagy azokon kívül adtak ki.⁴⁹ Külföldi szerzők közül a legtöbb könyvet Herbert George Wells-től, Stefan Zweigtől, Edgar Rice Burroughs-tól, Sinclair Lewis-től és Carl Gustav Jungtól adták ki. A legtöbbet kiadott magyar szerzők Juhász Vilmos, Dormándi László, Kerényi Károly, Maróczy Géza és Berend Miklósné, a legtöbbet alkalmazott fordítók pedig Szinnai Tivadar, Kovács György, Németh Andor és Sándor Imre voltak.

1920-ban a vállalat szervezeti kiépítése mellett tizenöt könyvet jelentettek meg (a könyvkiadás évenkénti alakulásá-

Dr. Angyal Dávid egyetemi tanár, az MTA tagja, Benedek Elek író, Dr. Ferenczi Zoltán az Egyetemi Könyvtár igazgatója, az MTA tagja, Tamássy Kálmán, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. cégvezetője, Dr. Voinovich Géza a Budapesti Szemle szerkesztője, az MTA tagja.

47 „Egyesületi hírek”, *Corvina* 43, 20. sz. (1920): 1.

48 Hirdetése: *Corvina* 43, 35. sz. (1920): 169. Ára 80 korona.

49 Sorozatok: A *Magyar Hírlap* regénysorozata, A Pantheon Ismerettára, A regény mesterei, A regényírás kincsei, A Sparta angol-magyar sportfejlesztő társulat sportkönyvtára, A *Színházi Élet* könyvei, A világirodalom mesterei, Frontregények, Kiválasztottak, Külföldi írók, Modern klasszikusok, Művészeti Pantheon, Remekírók Pantheonja, Színe-Java, Zenei Pantheon.

ról lásd az 1. ábrát). Az alapítástól kezdve munkatárs volt Söm-jén László. 1923-tól állt a Pantheon alkalmazásában Tiringér István (Budapest, 1899–19?), 1924-től irodavezető havi 860 pengő, 1945-ben cégvezető havi 3.120 pengő fizetéssel.⁵⁰ 1926-ban nagy változások történtek a kiadónál: augusztus 1-én új, a korábinál előnyösebb helyre költözött az V. kerületben, a Vilmos császár út 28. (ma Bajcsy-Zsilinszky út) első emeletére:

Pénzügyi helyzetében és vezetésében is kedvező változás állott be, amennyiben a vállalat eddigi 100.000 pengő alaptőkéjének 150.000 pengőre való felemelését határozta el és ezzel a tranzakcióval kapcsolatban Dormándi László mint igazgató belépett a Pantheon vezetőségébe. Az így anyagiakban és munkaerőben meggyarapodott vállalat Ranschburg Viktor vezetése alatt fokozott tevékenységgel törekszik majd szakmánkban kivívott pozícióját megőrizni. A Pantheon szeptember 1-ével tulajdonába vette a »Juventus« könyvterjesztő vállalatot, szeptember 10-étől kezdve pedig átveszi a Fővárosi könyvkiadó r.-t. kiadványainak kezelését és terjesztését.⁵¹

Dormándi László 1926. október 28-án vett először részt az igazgatósági ülésen.⁵² A cégvezető Sömjen László lett, aki ebben az évben feleségül vette Ranschburg Viktor öccsének a lányát, Ranschburg Margitot. 1928-ban a kiadó fő törekvése jó és olcsó könyvek közzététele a könyvvásárló közönség egyre csökkenő vásárlóereje miatt. H. G. Wells munkásságának népszerűsítésére *Olcsó Wells*-sorozatot dobtak piacra, amelyet sikeresen értékesítettek. Az 1927-ben indított *Szine-Java* sorozatot folytatták. Az *Új Magyar Regény* címen indított

50 Tiringér 1945-ös igazolási iratai alapján: Budapest Fővárosi Levéltár, XVII.1709 156/b.

51 „Változások a Pantheon r.-t.-nál”, *Corvina* 49, 37. sz. (1926): 1.

52 Éves jelentés és számadás az 1926. üzletévről: Budapest Főváros Levéltára: HU BFL VII.2.e Cg. 10756 1920–1951.

új sorozatban főként a fiatalabb írógeneráció műveit adták ki. A „Mikszáth Kálmán regény pályázat”-on Jarnó József *A börtön* című regényét díjazták. A Magyar Külügyi Társasággal közösen kiadták az *Igazságot Magyarországnak*, illetve angol nyelven *Justice for Hungary* címen a revízió célját szolgáló művet, amelyet Magyarországon és Angliában egyaránt terjesztettek.

1929-ben Lukács György szerkesztésében jelent meg a kiadónál *A magyarság és a civilizáció* című, 670 oldalas tanulmánykötet jeles szerzőgárdával.⁵³ 1930-ban a rossz gazdasági viszonyokra való tekintettel a vállalat visszafogta könyvkiadói tevékenységét, így a forgalma mintegy 20%-kal visszaesett az előző évihez képest. Az üzleti és üzemi költségek visszafogása ellenére is veszteséggel zárt.

Az 1932-es év legnagyobb könyvsikere Körmenyi Ferenc *Budapesti kalandja* volt, amely egy nemzetközi regény pályázaton első díjat nyert, s amelynek könyvkiadási jogát a kiadó még a díj elnyerése előtt megszerezte. A Pantheon 1932-ig volt az Angol-Magyar Bank Rt. része, utána önállóvá vált.

1932-ben a Pantheon Irodalmi Intézet Részvénytársaság elfogadta a Gellért Oszkár által kínált üzletet könyvek közreadására a Nyugat Kiadóval.⁵⁴ Ennek első két gyümölcse Nagy Endre *Öreges kalauza* című karcolatgyűjteménye és Pap Károly *Megszabadítottól a haláltól* című regénye, amelyek egyszerre jelentek meg a két kiadónál: a *Nyugat-könyvek* harmadik-negyedik, illetve kilencedik tagjaként és a Pantheonnál. Hasonló együttműködésre 1934-ben is sor került.⁵⁵

53 A Pantheon által az egyik szerzőnek, Gárdonyi Albert főlevéltárosnak a Budapest székesfőváros című könyvfejezete kapcsán írt levelei: Budapest Főváros Levéltára: HU BFL XIV.189 2. 30. Pantheon Rt., 1928–1929.

54 BUDA Attila, *A Nyugat kiadó története* (Budapest: Borda Antikvárium, 2000), 106–107, 275. lábjegyzet. A szerződések: PIM M. 100/3.938/16–17.

55 BUDA Attila, szerk., „[...] de mi lesz a következő folytatással?” I. *A Nyugat Kiadó*

A kiadó is részt vett az olcsó, úgynevezett propagandaárú könyvek kiadói versenyében: szeptemberben megindította a Révai 1880-as évekbeli sorozatát felújítva a *Jó Könyvek* című olcsó és modern regénysorozatát. Márai Sándor 1933-ban és 1934-ben igazgatósági tag volt a részvénytársaságnál. 1934-ben minden hónapban egy-egy kötet jelent meg a *Jó Könyvek* sorozatban. A könyvnapokon sikerrel szerepeltek Márai Sándor és Szép Ernő művei. Ősszel egy új hatkötetes lexikon kiadását tervezték *Új Lexikon* címmel a Dante kiadóval társulásban, melynek első köteteit 1935 végéig tervezték megjelentetni. A Nyugat kiadóval való újabb együttműködés eredményeként Márai Sándor *A sziget* című regénye és Nagy Lajos *Kiskunhalom* című szociográfiája 1934-ben egyszerre két kiadónál jelent meg: a *Nyugat-könyvek* tizennegyedik és tizennyolcadik tagjaként, illetve a Pantheon *Az új magyar regény* sorozatában.

1935-ben ugyancsak minden hónapban egy-egy kötet jött ki a *Jó Könyvek* sorozatban. A könyvnapokon sikerrel szerepeltek Márai Sándor és Zsolt Béla művei. Létrehozták a sajtóképviseleti osztályt. Az amerikai *Hearst* sajtóképviselet Magyarország mellett további két országra – Bulgária és Görögország – rábízta a Pantheonra a képviseletét.

Az *Új Lexikon* első két kötete 1936 elején jelent meg, a további négy kötet az év végén. Az első kiadás nem hozott anyagi sikert az előállítási költségek miatt, de megmutatta a kiadó jelentőségét a magyarországi könyvkiadási piacon. Az év végén *Hári János* címen ifjúsági lapot indított az Intézet a tanuló ifjúság részére Sömjén László szerkesztésében, ami 1938-ig állt fenn és összesen három száma jelent meg. A lap nagyrészt a *Hearst* sajtóképviseletük anyagát vette át, melynek összekötései a jugoszláv sajtó felé erősödtek.

könyvei és dokumentumai (Budapest: Ráció Kiadó, 2023) 160, 181, 187, 195. tétel.

1937 januárjától a fiatal magyar írók nagy számát tömörítő *Szép Szó* irodalmi lap is a Pantheon kiadásában jelent meg. A kiadó könyvexportja kiterjedt Jugoszlávia és Csehszlovákia területére is, a romániai export viszont folyamatos csökkenést mutatott. Az év végén amerikai mintára *Képesregények* címen új, olcsó 90 filléres regénysorozatot indítottak, amelyben a terjeszkedő Hearst sajtóképviselőjük anyagát használták fel.

Az 1938-as év bel- és külpolitikai válságai kihatással voltak a magyarországi könyvpiacra, a fogyasztás visszaesett, és a társaság is csökkentette kiadói termelését. A kiadványok közül a karácsonyi könyvpiacra kihozott képeskönyvek között akadt, amelyek eredeti, ötletes kivitelük révén nagy sikert arattak.

1939-ben csökkentette szépirodalmi kiadói tevékenységét a társaság. A gyermek képeskönyv kiadás sikeres lett. Az első és második bécsi döntés nyomán a magyarországi könyvpiac az erdélyi és a keleti részen jelentősen nőtt 1940-ben, és a növekvő forgalom eredményeként veszteséges évek sora után nyereséggel zárták az üzleti évet.

Az 1941-es év az előzőnél is sikeresebb volt: nemcsak a visszacsatolt területek nagyobb szükséglete emelte a forgalmat, hanem az a körülmény is, hogy a háborús körülmények miatt sokkal kevesebb külföldi könyv jöhetett be. Az előállítási költségek lényeges drágulása folytán az új termékek bolti ára emelkedett, de a korábbi nyomtatványokat a régi, olcsó bolti áron tartották. Vándor Kálmán (Szombathely, 1898–Budapest, 1949) regényíró 1941-től állt a Pantheon könyvkiadó alkalmazásában havi 1.200 pengő illetményért, 1945-ben ügyvezető igazgató havi 3.600 pengő fizetéssel.⁵⁶

⁵⁶ Vándor 1945-ös igazoltatási iratai alapján: Budapest Fővárosi Levéltár, XVII.1709156/b.

Az 1942-es év volt a Társaság legsikeresebb éve ötvenhat címmel. A szépirodalom mellett nagyobb teret kapott a tudományos irodalom.

Az előző évhez képest 1943-ban némileg visszaesett a könyvkiadás. Erről az évről nem készült igazgatósági jelentés 1944-ben, míg az 1944–1945–1946-os évről 1947-ben tartottak összegző áttekintést. 1944 első negyedében húsz könyvet tudtak kiadni, majd a Szálasi-rendszer a társaság iparendélyét megvonta. Tevékenységüket azonban folytatták: több kiadványt előkészítettek megjelenésre, és folytatták a jól bevált képeskönyveiket, remélve, hogy a nyilasuralom hamar véget ér. 1944 nyarán bombatalálat következtében egyik külső raktárukat méteres magasságban ellepte a víz, az ott raktározott kiadványok és papirkészlet nagy része megsemmisült.

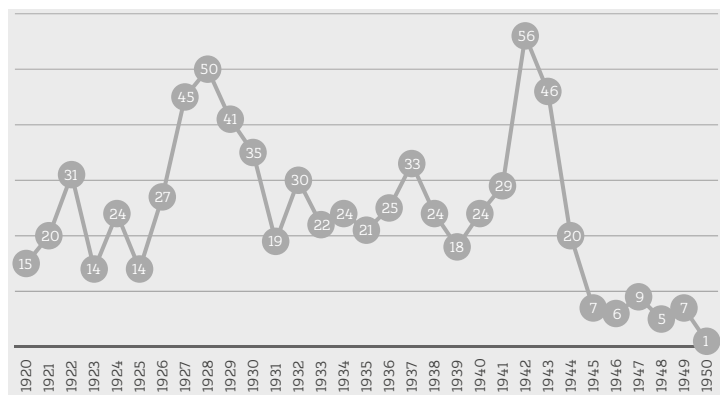
1945-ben Budapest ostromának utolsó napján a társaságnak a volt Vilmos császár út 28. számú házban lévő irodáiban és raktáraiban elégték a kötött könyv-, képeskönyvkészletek, könyvkötészeti anyagok, valamint a társaság összes üzleti feljegyzései és berendezési tárgyai. Március 15-én a volt Károly király út 25. szám alatti egy kis helyiségben kezdte meg újból a működést, május 1-én kölcsönberendezéssel társbérliként költöztek a Nádor utca 23-ba. Sömjén László, a társaság helyettes igazgatója meghalt 1945-ben, a többi munkatárs (Vándor Kálmán igazgató, Tiringner, Barna Márta, Tarján Magda) folytatta a munkát.⁵⁷

1946-ban a pengő rohamos romlása és az általános szegénység ellenére hat könyvet adtak ki. Az inflációt átvészelték anélkül, hogy jelentős adósságuk keletkezett volna.

⁵⁷ Vándor Kálmán levele Dormándi Lászlónak, 1945. szeptember 18. Gépirat, 4 f., PIM Kézirattár V.4766/242/7.

1947-ben folytatták a vállalat újjáépítését, június 3-tól igazgatósági tag lett Székely Kovács Ferenc építészmérnök. A további évekről nem készült a könyvkiadási termésre vonatkozó igazgatósági jelentés. 1949-ben Tiringner István és Szabados András volt a cégvezető. Az utolsó közgyűlésre 1950. április 17-én került sor. A három évtized alatt az igazgatóság szinte teljesen kicserélődött, az egyetlen alapító tag, aki három évtized múlva is az igazgatóságban ült Lukács György (1865–1950) jogász, politikus (1905–1906-ban vallás- és közoktatásügyi miniszter), eszperantista volt. A cég felszámolása 1951. január 30-án kezdődött meg.

A három évtized alatt a könyvkiadás mennyisége hullámzó tendenciát mutatott:

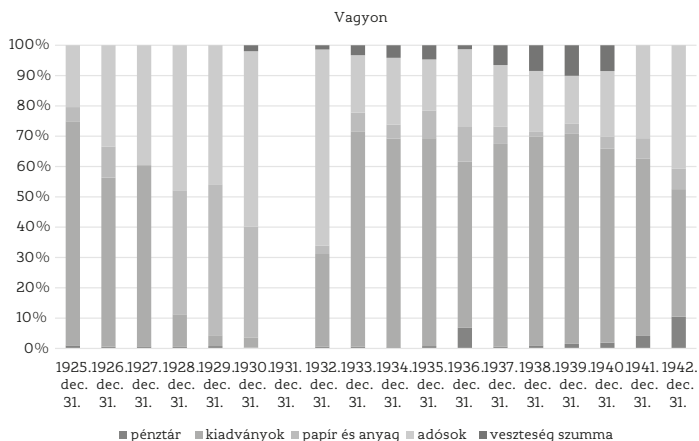

1. ábra: A Pantheon Irodalmi Intézet könyvkiadásának alakulása. (Forrás: a *Corvina* folyóirat, a nektar.oszk.hu és a mokka.hu alapján Tüskés Anna)

A kiadó fennállásának harminc éve alatt több mint hétszáz-negyven könyvet adott ki, 1928 és 1942 volt a legtermelékenyebb év 50, illetve 56 könyvvel. 1945-től jelentősen lecsökkent a kiadás évi 1–9 könyvre.

A Pantheon Irodalmi Intézet Rt. számviteli elemzése ⁵⁸

A Budapest Főváros Levéltárban őrzött cégiratok és a *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompaszban* 1925 és 1942 között megjelent éves mérlegkimutatások alapján betekintés nyerhető a kiadó pénzügyeibe, a vállalkozás anyagi helyzetébe.⁵⁹ A számviteli mérleg két különböző szemszögből világítja meg a vállalkozás anyagi helyzetét: egyrészt az eszközök, másrészt a források oldaláról. Az eszköz oldal a vállalkozás pénzügyi (készpénz, rövid vagy hosszú távra lekötött befektetések), fizikai (a berendezések, alapanyagok stb.) és immateriális (szellemi tulajdon, egyéb jogok) javait veszi számba, míg a forrás oldal az előzőnek a negatívja, ami megmutatja, hogy az eszközök miből termelődnek.

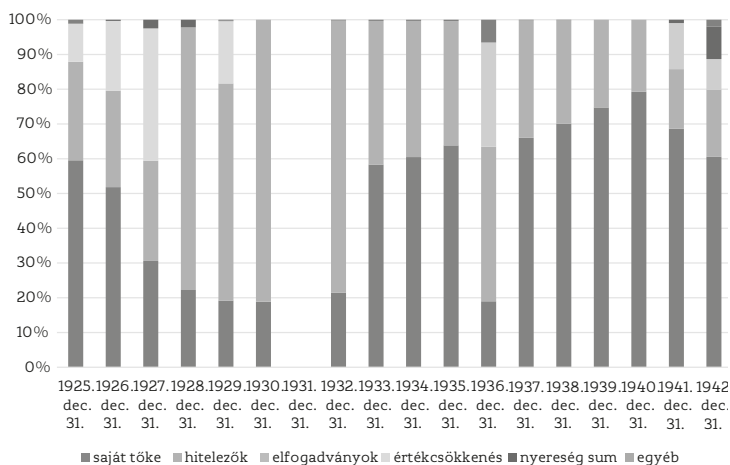

2. ábra: A Pantheon Irodalmi Intézet Rt. mérlegének eszköz oldalának éves bontásában (Forrás: *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1925–1942* alapján Mándli Marinetta)

⁵⁸ Az elemzésben nyújtott jelentős segítséget hálásan köszönöm Mándli Marinettának.

⁵⁹ Ld.: KALLÓS János, szerk., *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz...* évre. Az 1943–44-es kompasz az utolsó, amiben szerepel a kiadó, ott értelemszerűen

A Pantheon Intézet mérlegében jól látszik, hogy eszköz oldalának döntő nagyságát a fizikai és a pénzügyi eszközök teszik ki, ami a kiadvány készítés három fő fázisát tükrözi vissza: elsőként papírban és egyéb anyagokban jelentkezik a vagyon, ami aztán kiadványokká lesz, végül pedig az eladott példányokért járó fizetség a pénztárban és követelések formájában mutatható ki.

3. ábra: A Pantheon Irodalmi Intézet Rt. mérlegének forrás oldala éves bontásban (Forrás: *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompsz 1925–1942* alapján Mándli Marinetta)

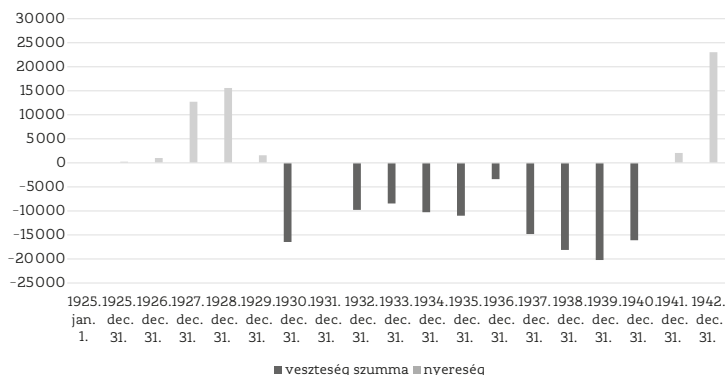
A forrás oldalon a saját tőke elnevezés alatt a részvénytőke, a tőketartalék és a rendes tartalék egyesítve látszik. Sajnos az idegen tőke szerkezeti megoszlása nem ismert, így nem tudható, hogy a kiadó adóssága rövid vagy inkább hosszú lejáratú követelésekből állt-e, tehát gyorsan kellett a vállalatnak tör-

az 1941–42-es adatok szerepelnek. 1945–46-ban nem adták ki a kompszot, az utolsó, 1947–1948-as kötetben pedig nem szerepelt a cég.

leszteni, vagy finanszírozása hosszú ideig megoldott volt. Ennek hiányában a Pantheon Intézet likviditásáról nem lehet nyilatkozni, viszont mivel ismert, mekkora összeget bocsájtottak a vállalkozás rendelkezésére a tulajdonosok (saját tőke) és ismert az éves teljes vagyonnagyság is, így a működés stabilitása vizsgálható.

A stabilitás vizsgálatakor a vállalkozás tőkeszerkezetét vesszük górcső alá, ami azt mutatja meg, hogy a vállalkozás a rendelkezésre álló eszközöket milyen összetételű forrásból finanszírozza, melyek lehetnek saját és idegen források is. A saját legfőbb tulajdonsága, hogy azt a tulajdonosok időbeli korlátozás nélkül bocsájtják a vállalkozás rendelkezésére. Minél magasabb a saját tőke aránya, annál biztosabb alapokon nyugszik a gazdasági tevékenység finanszírozása, ami kiszámíthatóságot és stabilitást jelent. Ökölszabály szerint azt szokás mondani, hogy a forrás oldalnak legalább 30%-át a saját tőke tegye ki, azzal már a zavartalan tevékenység biztosítható. A Pantheon esetében 1928–1930, 1932 és 1936-ban is a kívánt érték alatt, 20% körül teljesít az arányszám, ami igen kedvezőtlennek számít.

Az 1928 után kezdődő deficites működés magyarázata a gazdasági világválságban keresendő, amikor visszaesett a könyvek iránti kereslet, s a kölcsönkönyvtárak felvirágzása is alaposan megtépázta a kiadók bevételét.

4. ábra: A Pantheon Irodalmi Intézet Rt. jövedelmezősége (Forrás: *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1925–1942* alapján Mándli Marinetta)

Az 1930–1940 közötti évek mind veszteségesek voltak. A Pantheon jelentős kiadási tétele volt a raktározási költség, az idegen nyelvű kiadványok esetében felmerülő szerzői díjaknál az árfolyamváltozás is hatással bírt a pénzügyekre.

A kiadott művek, a kiadó munkatársai

A kiadó több éves, a Danteval közös vállalkozása volt az 1936-ban Dormándi László és Juhász Vilmos szerkesztésében megjelent hatkötetes *Új Lexikon*, majd újabb kiadásának előkészítése.⁶⁰ Lexikonok terén nagy volt a versengés a cégek között, a második világháború alatt többen is – például az Athenaeum és a Révay Testvérek – is előkészítettek lexikont, hogy kész legyen a háború végére, s piacra tudják dobni.

⁶⁰ Erdős Ármin (Dante) levele Dormándi Lászlónak, Budapest, 1943. május 19., PIM Kézirattár V.4766/66/14.

Dormándi egyik ismerőse a Dante kiadónál 1938 végén javaslatot fogalmazott meg a könyvek kiállításával és árszabásával kapcsolatban 1938 végén:

alkalmam volt megnézni néhány Pantheon-újdonságot; én nem osztom azt a kritikát, hogy »gyatra« a kiállításuk. Ellenben, ha nem veszi rossz néven bírálatomat, hibának tartom, hogy általánosságban vékony papírt használnak és így kiadványaik sokkal kevesebbet mutatnak, mint a többi kiadóé. Azonkívül rossz üzletpolitikának tartom, hogy nagyon alacsony árakat szabnak; a bolti ár ugyanis egyáltalán nem befolyásolja a könyv kelendőségét, viszont áraikból úgy látom, hogy nem tállhatják meg számításaikat.⁶¹

Dormándi feladata a kiadóban a tárgyalás és megegyezés volt a külföldi vállalatokkal a magyar publikálásról, illetve a magyar művek kiadási jogainak külföldi eladása. A francia kiadók közül rendszeres kapcsolatban állt az Albin Michel és a Flammarion céggel, ezek rendszeresen megküldték neki legújabb regényeiket az esetleges magyar fordítás reményében (például Maxence Van der Meersch: *Corps et âmes*, Albin Michel, 1943; Jules Romains: *Les hommes de bonne volonté*, Flammarion, 1944; Vercors: *La Marche à l'Étoile*, *Le silence de la mer*, 1944).⁶²

Márai Sándor tizenkét könyvét (köztük egy fordítást) adta ki a Pantheon, az *Egy polgár vallomásait* 1934-ben két kiadás-

61 Dante kiadó levele Dormándi Lászlónak, Budapest, 1938. december 21., PIM Kézirattár V.4766/66.

62 Ezekről ld.: R. Esménard levelei Dormándi Lászlónak, Paris, le 19 novembre 1943, le 9 décembre 1943, le 7 janvier 1944, PIM Kézirattár V.4766/19/1, 2, 3; Flammarion levele Dormándi Lászlónak, Paris, le 7 Mars 1944, PIM Kézirattár V.4766/101; Flammarion levele Dormándi Lászlónak, Paris, le 19 Septembre 1944, PIM Kézirattár V.4766/101.

ban is.⁶³ A magyar szerzők külföldi menedzselésébe enged betekinteni Brachfeld Olivér Dormándinak 1948-ban írt levele Márai Sándor műveinek spanyolországi megjelentetéséről:

Most adtam el Márai *A féltékenyek* című kétkötetes regényét. Nem bízom a sikerben; *A gyertyák csonkig égnek* siker volt, *Az igazi* már nem – de itt a „siker” már 3000 példánynál kezdődik! Talán el tudnám helyezni *A túlsó parton*-t, bár itt még mindig nem kedvelik a vaskos könyveket, tudtommal le van fordítva franciára, ugy-e? Magyar példányom van, de azzal nem érek semmit; francia gépiratra lenne szükségem! Ha eladom, fizetnének 4500 előleget a 10%-ra.⁶⁴

Dormándi heti rendszerességgel kapott jelentést a cég folyó ügyeiről Sömjén László cégvezetőtől, és havonta, negyedévente gazdasági kimutatást. A cég likvidálásáról szóló negatív hírek 1948 márciusában elértek Párizsba, s az Albin Michel kiadó Dormánditól kért információkat.⁶⁵ A vállalat belső munkatársai voltak többek között Barna Márta, Tarján Magda és Szinnai Tivadar. Hogy mi történt a kiadó munkatársaival 1950 után, kiderül Barna Márta Dormándinak 1954-ben írt leveléből: Barna akkor már a Nemzeti Bank deviza osztályán

63 *Istenek nyomában* (Budapest : Pantheon, 1927); *Bébi vagy az első szerelem* (Budapest : Pantheon, 1928); *A zendülők* (Budapest : Pantheon, 1930); *Mint a hal vagy a néger* (Budapest, Pantheon, 1930); *Műsoron kívül* (Budapest : Pantheon, 1931); *Idegen emberek* (Budapest : Pantheon, 1931); *Csutora: kutya-regény* (Budapest : Pantheon, 1932); *A Szt. barbarai halászhók lázadása* (Budapest : Pantheon, 1932); *A szegények iskolája* (Budapest : Pantheon, 1933); *Bolhapiac* (Budapest : Pantheon, 1934); *A sziget* (Budapest : Pantheon, 1934); *Egy polgár vallomása* (Budapest : Pantheon, 1934) (két kiadás).

64 Brachfeld Olivér levele Dormándi Lászlónak, Barcelona, 1948. február 23., PIM Kézirattár V.4766/52/6.

65 R. Esménard levele Dormándi Lászlónak, Paris, le 24 Mars 1948, PIM Kézirattár V.4766/19/4.

dolgozott, míg Tarján Magda és Szinnai Tivadar a szovjet könyveket magyarul terjesztő Új Magyar vállalatnál dolgozott.⁶⁶

Összegezve megállapítható, hogy a Pantheon Kiadó jelentős szereplő volt a szépirodalmi és tudományos könyvkiadás területén, főként 1920–1944 között. 1920 és 1950 közötti működése folyamatos volt, mintegy ezer kiadványt adott ki három évtized alatt. Tevékenységét összehasonlítva az ugyancsak 1920-as alapítású és szépirodalmi profilú Genius könyvkiadóéval,⁶⁷ ami 1933-ban beolvadt a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt-be, megállapítható, hogy míg a Pantheon kortárs magyar és európai szépirodalmat és tudományos műveket adott ki, a Genius inkább a klasszikusokra (mint Turgenyev, Puskin, Oscar Wilde, Balzac, Dickens, Shakespeare, Ibsen) koncentrált, kortárs magyar írókat jóval kisebb mennyiségben közölt, például Babits Mihály műfordításait az 1920-as évek első felében és József Attila egy verseskötetét (*Nincsen apám, se anyám*, 1929). A Pantheon teljesítménye viszonylag keskeny szeletét adja a két világháború közötti könyvkiadásnak, ugyanakkor jelentős érdemei vannak a kortárs német és francia szépirodalom magyarországi megismertetésében.

66 Barna Márta levele Dormándi Lászlónak, Budapest, 1954. szept. 25., PIM Kézirattár V.4766/34/1.

67 Szűz Rezső, „A Genius-Lantos Kiadó”, *Magyar Könyvszemle* 85, 4. sz. (1969): 392–397.

Bibliográfia

A kötet összesített irodalomjegyzéke
az alábbi nyilvános Zotero-könyvtárban elérhető:

Megjelent kötetek

„Próza az, amit kinyomtatnak”

Tanulmányok Ottlik Gézaról

Szerkesztette: Bednánics Gábor, Hansági Ágnes,
Horváth Csaba, Palkó Gábor, Wernitzer Júlia (2013)

„tánc volnék, mely önmagát lejti”

Tanulmányok Weöres Sándorról

Szerkesztette: Bartal Mária, Kulcsár-Szabó Zoltán,
Palkó Gábor (2014)

„Csillagtoronyban”

Tanulmányok Jékely Zoltánról

Szerkesztette: Palkó Gábor, Péterfy Sarolt (2014)

„Határincidens”

Tanulmányok Szilágyi Domokosról

Szerkesztette: Palkó Gábor, Szilágyi Zsófia Júlia (2016)

„Helyre tolni azt”

Tanulmányok Örkény Istvánról

Szerkesztette: Palkó Gábor, Szirák Péter (2016)

„Álom visszhangja hangom”

Tanulmányok Szép Ernőről

Szerkesztette: Palkó Gábor (2016)

„folyékony szobor vagy szökőkút”

Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más újholdasokról

Szerkesztette: Buda Attila, Palkó Gábor, Pataky Adrienn (2017)

„Örök véget ér és örök kezdetet”

Tanulmányok Szabó Lőrincről

Szerkesztette: Kabdebó Lóránt, Kulcsár-Szabó Zoltán,
L. Varga Péter, Palkó Gábor (Prae Kiadóval közösen, 2019)

„Nincs vége. Ez a befejezés.”

Tanulmányok Esterházy Péterről

Szerkesztette: Lőrincz Csongor, L. Varga Péter,
Palkó Gábor (Prae Kiadóval közösen, 2019)

Kafka 100

Tanulmányok Kafka Margitról

Szerkesztette: Mészáros Zsolt, Parádi Andrea,
Rákai Orsolya (2020)

Az én testamentumom

Tanulmányok Ady Endréről

Szerkesztette: Borbás Andrea, Nagy Réka (2020)

Kelj föl és járj, Petőfi Sándor!

1848 emlékezete a kultúra különböző regisztereiben

Szerkesztette: Dobás Kata, Kalla Zsuzsa, Parádi Andrea,
Tóth Dóra (2023)

„A szellős térben és a szűk időben”

Tanulmányok Térey Jánosról

Szerkesztette: Balajthy Ágnes, Melhardt Gergő, Radnai Dániel
Szabolcs (2023)

